

KISEBBSÉGVÉDELEM

A Kisebbségi Jogvédő Intézet és a Pázmány Péter Katolikus
Egyetem Jog- és Államtudományi Karának közös
különszáma

Készült a trianoni szerződés százéves évfordulója alkalmából

Budapest

2020

Szerkesztőbizottság elnöke:

Kardos Gábor (Budapest)

Szerkesztőbizottság tagjai:

Bándi Gyula (Budapest)

Bodó Barna (Temesvár)

Bozóki Antal (Újvidék)

Csóti György (Budapest)

Duray Miklós (Pozsony)

Gerencsér Balázs (Budapest)

Gyeney Laura (Budapest)

Orosz Ildikó (Beregszász)

Főszerkesztő:

Dabis Attila

Szerkesztők:

Benda Vivien, Wágner Tamás

Kiadja:

Kisebbségi Jogvédő Intézet

Felelős kiadó: Csóti György

1052 Budapest Vármegye utca 7.

Telefon: +36 1 79 86 530

Honlap: <http://www.kji.hu/>

E-mail: jogvedo.intezet@kji.hu

Tördelés: Szakaliné Szeder Andrea

Borító: Dobrányi Máté

Nyomdai munkálatok: Printingo Kft.

HU ISSN 2676-8992

TARTALOM

Előszó

Trianon: Jaj a legyőzötteknek – újra	5
--	---

A népek önrendelkezéshez való jogának fejlődése száz év távlatából

Daniel Turp: Önrendelkezés, a népek döntési joga és az államok tárgyalási kötelezettsége.....	11
--	----

Xabier Ezeizabarrena: A kisebbségi autonómia és az önrendelkezés belső vetületei az Európai Unióban: rövid összehasonlító elemzés Baszkföldről	25
--	----

Trianon 100 – Száz éves a döntés, mely átrajzolta Európát

Lothar Höbelt: Nem „Canossa-járás” és nem „halálos ítélet”: az Osztrák-Magyar Monarchia végének újragondolása.....	57
---	----

Glant Tibor: Az Inquiry és a párizsi békekonferencia: az amerikai béke-előkészületek és Magyarország sorsa, 1917–1920	89
---	----

Szeghő Patrik: A délszláv egység és Ausztria-Magyarország felbomlása.....	129
--	-----

A párizsi békekonferencia máig ható következményei

Komáromi László: A területi népszavazások kérdése az első világháború után, különös tekintettel Magyarországra	173
--	-----

Szabó István: Trianon hatása a közjogi tradíciókra	193
--	-----

Bodó Barna: Tegnap és holnap között – emlékjelek sorsa a Bánságban 1918 után	211
---	-----

Kisebbségi jogok akkor és most

Kardos Gábor: Trianon és a nemzetközi jog:
Érvek a magyar nemzetközi jogtudományban
a trianoni békeszerződéssel szemben..... 297

Gyeney Laura – Korom Ágoston: Ingatlanok kárpótlása:
Benes-dekrétumok az uniós jog szemszögéből
– az 1948 előtti kisajátítás érintettjeinek jogi helyzete
a *lex specialis* elve alapján..... 315

Resume 339

ELŐSZÓ

TRIANON: JAJ A LEGYŐZÖTTEKNEK - ÚJRA

A modernkori háborúk nem jelentenek mást, mint a gyengeség egyértelmű beismerését. Ugyanis, szemben a korábbi időszakok fegyveres konfliktusaival – melyek tisztán nagy rablások voltak – a maiak az együttélésre való képtelenség betetőzésének számítanak mind üzleti, mind intellektuális szempontból.

Sajnos, az ezen háborúkat lezáró békeszerződések sem jelentenek mást, mint a gyengeség írásbeli megtestesülését, amely korábban kegyetlenebb formában a csatatereken is lejátszódott. Amennyiben az erkölcsöt és a kegyességet a fegyverek eltaposták, a hadviselő felek visszaéléseit a jog eszközeivel fedték el.

A fentiek tekintetében az első világháború – az úgynevezett “Nagy Háború” – kiemelt helyet foglal el. Nemcsak azért mivel mélyrehatóan megváltoztatta a “*modus vivendi*”-t és az emberiség addigi fejlődését, amelyet a fehér rassz nagyhatalmai a megelőző 500 év során létrehoztak, hanem azért is, mivel visszahozta a legerősebb jogát, mint a legmagasabb erkölcsi kritériumot. Azt a jogot, ami már a múltban is veszélyeztette a népek együttműködését (vagy mondjuk inkább: túlélését).

Természetesen a békeszerződések, melyek az első világháborút lezárták – Versaillestól Trianonig – szintén az erkölcs és az igazságosság hanyatlását eredményezték visszaéléseikkel. Ahelyett, hogy a jövőre vonatkozó általános békére törekedtek volna, kizárólag csak a győztesek rövidtávú érdekeinek kielégítését tartották szem előtt. Éppen ezért ezek a szerződések több szempontból is a római “*vae victis*” elv újjáéledését jelentik.

Trianon esetében a bosszúra való nyílt törekvés vegyült a győztesek anakronisztikus arroganciájával. Mindez tiszta és egyértelmű példával szolgál arra, hogy – évtizedekre előre – a győztesek egy olyan háború utáni világot építettek, amely nem a történelmi és etnikai realitásokon, hanem saját érdekeiken alapult. Nagyon hasonló folyamatok játszódtak le a Balkán, Közép-Európa és a harmadik világ esetében is: mindannyian ezen politikai diktátum áldozatainak tekinthetők.

A téma túl tág ahhoz, hogy itt és most részletesen megvitassuk, de pontosan itt és most szükséges rámutatnunk ezen szerződések legsúlyosabb ellentmondásaira. Az akkori időszak nagyhatalmai, Franciaország vezetésével, a legyőzött Európát úgy alkották újra és szüntették meg, mintha az csak egy babaház lenne. A győztesek érdekeinek megfelelően új államokat – Csehszlovákia, Jugoszlávia stb. – hoztak létre, míg másokat felszámoltak; elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchiát.

Trianon esetében a *“vae victis”* elv minden történelmi tényt és politikai előrelátást felülírt. Magyarország volt a legfontosabb katonai tényező a Birodalomban és éppen ezért büntették meg az országot a legsúlyosabban. Így a Trianoni békeszerződés helyett célszerűbb, ha Trianoni diktátumról beszélünk. Ugyanis az új határok meghúzása ugyanolyan önkényes volt, mint az afrikai vagy ázsiai gyarmatok esetében, mindenekelőtt büntetési célzatú volt. A kisebbségek kérdésével érdemben nem foglalkoztak, a társadalmi és politikai stabilitás megteremtése szempontjából az etnikai realitásokat gyakorlatilag figyelmen kívül hagyták. Ez utóbbi háttérben az állt, hogy abban az időben a kisebbségekkel kapcsolatos politikai koncepció az egzotikus folklórhoz volt közel, az egyes kisebbségeket könnyen összekeverték egymással. Különösen ez volt a helyzet akkor, ha mindez a győztes nagyhatalmak érdekeit szolgálta.

Természetesen, ha a “Nagy Háborúval” – Versaillestól Trianonig – kapcsolatos békeszerződések aktorait az emberiség intellektuális fejlődésének tükrében szemléljük, akkor nem lehet őket olyan keményen elítélni, mint amennyire az első látásra kívánatos lenne. A különböző történelmi korszakok során az emberiség mindig nagyon lassú volt, ha új ötletek és technikák feltalálásáról és elsajátításáról volt szó. A

neandervölgyiek – 400 ezer évvel ezelőtt – már képesek voltak 60 km-t megtenni naponta, ha szükséges volt. Azonban azok a technikai eszközök, amelyeket a vándorlásaik során feltaláltak (fegyverek, csiszolt kőszerszámok, különböző vadászati és halászati technikák stb.) mindössze évi 3 km-es sebességgel tudtak mozogni!

Ebben a kontextusban, egy igazságos Trianon – a bosszúra törekvő helyett – egy természetellenes kivételt képzett volna. Igazság, tolerancia, szolidaritás és kegyelem egyáltalán nem az elsődleges elemei a természetnek, hanem inkább az emberi elmének.... annak a folyamatnak, amely több millió évvel ezelőtt kezdődött el, az évi 3km-es sebességnél sokkal lassabb tempóban.

Barcelona, 2020. október 28.

Valentín Popescu
független újságíró
Spanyolország

I. fejezet

A népek önrendelkezéshez való jogának fejlődése száz év távlatából

1. **Daniel Turp:** Önrendelkezés, a népek döntési joga és az államok tárgyalási kötelezettsége
2. **Xabier Ezeizabarrena:** A kisebbségi autonómia és az önrendelkezés belső vetületei az Európai Unióban: rövid összehasonlító elemzés Baszkföldről

*Daniel Turp**

ÖNRENDELKEZÉS, A NÉPEK DÖNTÉSI JOGA ÉS AZ ÁLLAMOK TÁRGYALÁSI KÖTELEZETTSÉGE

1 Bevezetés

A népek alapvető és kollektív joga az önrendelkezéshez továbbra is heves vita tárgya. Világszerte számos függetlenségi és autonómista mozgalom követelte és követeli ma is önrendelkezési jogát, akik azért küzdenek, hogy nemzetközi porondon is meghallják a hangjukat. Jól lehet, képtelenség lenne minden ilyen mozgalmat felsorolni, de álljanak itt a legjelentősebbek: Åland-szigetek (Finnország), Ambazónia (Kamerun), Bougainville (Pápua-Új-Guinea), Brittany, Új-Kaledónia és Polinézia (Franciaország), Casamance (Szenegál), Katalónia, Galícia és Baszkföld (Spanyolország), Chagos szigetek, Észak-Írország, Skócia és Wales (Egyesült Királyság), Chuuk (Mikronéziai Szövetségi Államok), Flandria (Belgium), Grönland és a Feröer-szigetek (Dánia), Hongkong és Tibet (Kína), Kabília (Algéria), Kurdisztán (Irak, Irán, Szíria, Törökország), Lombardia, Szardínia, Dél-Tirol és Velence (Olaszország), Puerto Rico (Amerikai Egyesült Államok), Québec (Kanada), Székelyföld (Románia), és Nyugat-Szahara (Marokkó).¹

Habár ma lehetetlen megjósolni ezen mozgalmak sorsát, már a pusztán számuk is tanúskodik az önrendelkezés alapelvének örökösen megújuló relevanciájáról.²

* Nemzetközi jogi és alkotmányjogi professzor, Jogi Kar, Montréali Egyetem, daniel.turp@umontreal.ca.

¹ A fentebb említett népcsoportok követeléseinek részletes elemzését ld. Turp, Daniel – Sanjaume-Calvet, Marc (eds.): *The Emergence of a Democratic Right of Self-Determination in Europe*. Brussels: Centre Maurits Coppeters. 2017. Letöltés helye: http://uniset.ca/microstates2/Coppieters_5282_selfdetermination_final.pdf, letöltés ideje: 2020.11.24.; Griffiths, Ryan: *The State of Secession in International Politics*. In: *E-International Relations*. 23.09.2016. Letöltés helye: <http://www.e-ir.info/2016/09/23/the-state-of-secession-in-international-politics> letöltés ideje: 2020.11.24.

² Ennek a relevanciáját alátámasztják a teoretikus viták az önrendelkezési jogról és különösen az elszakadással járó önrendelkezési jogról, nevezetesen a filozófiai és

A XX. századtól a XXI. századig jelentős elmozdulás tapasztalható az önrendelkezési jog irányába, amely magában foglalja a döntési jogot (I), és ezt kiegészíti az államok tárgyalási kötelezettsége (II).

2 Önrendelkezés és a népek döntési joga

A népek önrendelkezési joga elismerésre és törvénybe iktatásra került olyan jelentős nemzetközi dokumentumokban is, mint az *Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmánya* és az *ENSZ Közgyűlésének az Államoknak az Egyesült Nemzetek Alapokmányával Összhangban Lévo Baráti Kapcsolatait és Együttműködését Szabályozó Nemzetközi Jogi Elvekről Szóló Nyilatkozata*.³ Ezen nemzetközi dokumentumok alapján az önrendelkezési jog természetében univerzális, mivel az „minden népnek” jár. Ezt a magyarázatot támasztja alá az *Emberi Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának* első szakasza,⁴ amely kimondja, hogy „minden népnek joga van az önrendelkezéshez” és hogy „ezen jogánál fogva, szabadon határozzák meg politikai rendszerüket és szabadon biztosítják gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésüket”. A politikai státusz meghatározásának kérdésében az *Államok közötti baráti kapcsolatok nyilatkozata* leszögezi, hogy „a népek önrendelkezési joga alkalmazásának része a szuverén és önálló állam létrehozása, egy független állammal történő szabad társulás vagy integráció, vagy egy másik politikai státuszba való átlépés az adott nép szabad akaratából”.

Történtek próbálkozások az önrendelkezési jog korlátozott értelmezésére, illetve e jog terjedelmének korlátozására. A gyarmati népek

politikai esszék Buchanan tollából. Buchanan, Allen: *Secession: The Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Québec*. New York: Basic Books. 1991; Hannum, Hurst: *Autonomy, Sovereignty and Self-Determination – the Accommodation of Conflicting Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1996; Seymour, Michel (dir.): *Repenser l'autodétermination interne*. Montréal: Les Éditions Thémis, 2016.

³ G.A. Res. 2625 (XXV), UN GAOR, 25th Sess., UN Doc. A/8082 (1970) [a továbbiakban: *Declaration on Friendly Relations*].

⁴ Ld. *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, (1976) 993 United Nations Treaty Series [UNTS] 3 és *International Covenant on Civil and Political Rights*, (1999) 997 UNTS 171 [a továbbiakban: *International Covenants*].

számára a politikai státusz mindennemű formája az önrendelkezés jogának gyakorlásán keresztül valósítható meg, ideértve a külső önrendelkezés jogát, azaz, hogy szuverén és független állammá váljon.⁵ A külső önrendelkezés ezen jogára hivatkozhatnak azon népek is, akik szuverén és független államban élnek, azonban „nem egy olyan kormány uralma alatt, „amely az adott területen élő összes népet képviseli, tekintet nélkül azok etnikai hovatartozására, hitére vagy bőrszínére”. Ennek megfelelően az ún. „jogorvosló elszakadás”⁶ esetében az imént említett jelzőkkel leírható kormánnyal rendelkező szuverén és független államra nem lehet úgy tekinteni, mint amely az egyenlő jogok alapelveivel és a népek önrendelkezésének alapelveivel összhangban viselkedik. Következésképpen bármely olyan lépés, amely részben vagy egészben sértené ezen állam területi integritását, vagy politikai egységet nem tekinthető a nemzetközi jog sérelmének. A független államhoz történő szabad társulás vagy integráció, illetve a bármely más politikai státuszba való átlépés tekintetében – mint az önrendelkezéshez való jog, illetve még inkább az államon belüli autonómiához való jog gyakorlatba ültetésének lehetséges módja –,⁷ ezek a módok lehetőségként nyitva állnak a gyarmati és a nem-gyarmati népek számára is.

Habár néhány nemzetközi jogász továbbra is amellet érvel, hogy az önrendelkezés joga – és főleg a szuverén és független állam létrehozása – kizárólag a gyarmati elnyomás alatt élő népek joga,⁸ mi úgy véljük,

⁵ Az ENSZ Dekolonizációs Bizottsága szerint 17 nem önálló kormányzás alatt álló tartománynak van önrendelkezési joga és alapíthat szuverén és önálló államot: Amerikai Szamoa, Anguilla, Bermuda, Brit Virgin-szigetek, Kajmán-szigetek, Falkland-szigetek, Francia Polinézia, Új-Kaledónia, Gibraltár, Guam, Montserrat, Pitcairn, Szent Helena, Tokelau, Turks és Caicos-szigetek, Virgin-szigetek és Nyugat-Szahara. Letöltés helye: <http://www.un.org/en/decolonization/nonselgovterritories.shtml>, letöltés ideje: 2020.11.24.

⁶ A jogorvosló elszakadásról ld. Vezbergaité, Ieva: *Remedial Secession as an Exercise of the Right of Self-Determination of Peoples*. Budapest, Thesis. 2011.

⁷ Ld. Gilbert, Geoff: *Autonomy and Minority Groups: A Right in International Law*. In: *Cornell International Law Journal* 35(2) 2002, 307–353; Ghai, Yash: *Introduction: Nature and Origins of Autonomy*. In: Ghai, Yash – Woodman, Sophia (eds.): *Practising self-government. A comparative Study of Autonomous Regions*. Cambridge: Cambridge University Press. 2013, 1–31.

⁸ Ld. Crawford, James: *The Creation of States in International Law*. Oxford: Oxford University Press. 2006; Radan, Peter: *Secessionist Referenda in International and Do-*

hogy a Nemzetközi Bíróság által kifejezett álláspontok hozzájárultak az önrendelkezési jog eredeti terjedelmének visszaállításához. Ideértve a szuverén és független állam létrehozásának jogát, amelyet az *ENSZ Alapokmánya* tartalmaz, ahogyan azt az *Államok közötti baráti kapcsolatok nyilatkozata* is leírja – magába foglalván mind a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát, mind a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát –, és amelynek megfelelően jóhiszeműen kell eljárni, összhangban az 1969. évi Bécsi Egyezmény 26. szakaszával.

A nemzetközi gyakorlat azt mutatja, hogy a XX. század végén és a XXI. század elején sikertelenné bizonyultak azon erőfeszítések, hogy az önrendelkezési jogot a gyarmati népekre korlátozzák és megtagadják a nem-gyarmati népektől az autonómiát vagy a függetlenséget. A nemzetközi közösség szemtanúja volt Eritrea vagy Kelet-Timor, valamint a korábbi Szovjetunió vagy Jugoszlávia köztársaságai függetlenné válásának, Az Egyesült Királyság elismerte Észak-Írország lakosságának jogát arra vonatkozóan, hogy rendelkezzenek saját jövőjükről és – amennyiben a többség úgy akarja – eldönthetik, hogy Észak-Írország továbbra is az Egyesült Királyság része maradjon-e, vagy kiváljon belőle.⁹ Miután Québecben 1995-ben megtartották a második függetlenségi népszavazást, és a Legfelsőbb Bíróság a *Reference re Secession of Quebec*¹⁰ határozatában elismerte „Québec jogát a leválásra”, a Kanadai Parlament az ún. Tisztázási Törvényben (amelyet a *Quebec Secession Referencere* válaszul fogadtak el)¹¹ szintén elfogadta azon körülményeket,¹² melyek közt kijelenthető volna, hogy Québec „többé nem képezi Kanada részét”.

mestic Law. In: *Nationalism and Ethnic Politics* 18(1) 2012, 8–21.

⁹ Lásd the Northern Ireland Peace Agreement, 10 April 1998, 2. szakasz (Alkotmányos kérdések).

¹⁰ [1998] 2 Supreme Court Reports [S.C.R.] 217 [a továbbiakban: *Québec Secession Reference*].

¹¹ A döntési jog részletes elemzéséről Québec kontextusában ld. Turp, Daniel: *The Right to Choose: Essays on Québec's Right of Self-Determination*. Montréal: Thémis. 2001, 801–835.

¹² Statutes of Canada (S.C.), 2000, c. 26.

Továbbá az ENSZ Nyilatkozata az Óslakos Népek Jogairól¹³ 2007-ben megerősítette az óslakos népek önrendelkezési jogát. A nemzetközi közösség számos tagállamának támogatásával Koszovó 2008-ban egyoldalúan kinyilatkoztatta függetlenségét, és a Nemzetközi Bíróság a 2010 július 22-i ajánlásában leszögezte, hogy ez a kinyilatkoztatás nem ütközik törvénybe.¹⁴ Dél-Szudán szintén elfoglalta helyét a független államok közösségében, és az Egyesült Királyság elismerte Skócia jogát arra, hogy népszavazást tartson és független állammá váljon, amennyiben Skócia népe ezt úgy kívánják.¹⁵

Látható, hogy Belgium is elismeri a politikai és alkotmányos jövőre vonatkozó jogokat, ha Flandriára és Vallóniára gondolunk, valamint Dánia is így tesz, ha a grönlandi vagy a Feröer-szigeteki lakosok jönnek szóba.

Lehetetlen azonban szó nélkül hagyni a nehézséget, amellyel a palesztin embereknek kell szembenézniük annak érdekében, hogy maradéktalanul éljenek önrendelkezési jogaikkal,¹⁶ nem is beszélve Nyugat-Szahara¹⁷ és Kurdisztán népeiről,¹⁸ akiknek a szabadság elérésére irányuló nehézségeik ezidáig leküzdhetetlennek bizonyultak. Továbbá mit mondhatunk a spanyol állam makacs elutasításáról arra vonatkozóan, hogy elismerje a katalánok jogát, hogy szabadon dönthessenek saját jövőjükéről, valamint az intézkedésekről a spanyol állam részéről, hogy megkurtítsák ezen jogokat, beleértve a spanyol alkotmánybíróság ez ügyben hozott méltánytalan határozatait.¹⁹

¹³ A/RES/61/295, UN GAOR, 61st sess., U.N. Doc. A/61/49 (2007).

¹⁴ *Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2010, 403.

¹⁵ *Ld. Agreement between the United Kingdom Government and the Scottish Government on a referendum on independence for Scotland*, Edinburgh, 15 October 2012.

¹⁶ *Ld. Barnidge, Jr., Robert P.: Self-Determination, Statehood, and the Law of Negotiation: The Case of Palestine*. Oxford, Hart Publishing. 2016.

¹⁷ *Ld. Hunsinger, Maribeth: Self-determination in Western Sahara: A Case of Competing Sovereignties?* In: *Berkeley Journal of International Law Blog* 21.02.2017. Letöltés helye: www.berkeleytravaux.com, letöltés ideje: 2020.11.25.

¹⁸ *Ld. Watts, Nicole: Democracy and Self-Determination in the Kurdistan Region of Irak*. In: Romano, David – Gurses, Mehmet (eds.): *Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East*. New York: Palgrave Macmillan. 2014, 141–168.

¹⁹ Ezen intézkedésekről ld. Katalónia legitim elnökének, Carles Puigdemontnak

Annak ellenére, hogy folytonosan akadályok merülnek fel az önrendelkezés jogának teljes gyakorlásakor, az elmúlt években számos más esetben sikerült az önrendelkezés jogát gyakorolni és elismertetni. Önrendelkezés témájában több népszavazás történt Pápua Új-Guinea Bougainville tartományában,²⁰ éppúgy, mint Új-Kaledóniában 2018-ban és 2020-ban.²¹ Továbbá várhatóan Chuuk államban is függetlenségi szavazásra kerül sor a Mikronéziai Szövetségi Államok jóváhagyásával 2022-ben.²²

Az önrendelkezés jogának fő jellemzője „a népek azon joga, hogy döntést hozhassanak”. Ez azonban elválaszthatatlanul együtt jár az „államok tárgyalási kötelezettségével”.

a véleményét: alapvető jogaink megsértése Spanyolország azon erőfeszítése, hogy blokkolja Katalónia népszavazását. *The Guardian* 21.09.2017. Letöltés helye: www.theguardian.com, letöltés ideje: 2020.11.25. A spanyol alkotmánybíróságról ld. Turp, Daniel: Catalonia's "Right to Decide" under International, European, Spanish, Catalan and Comparative Law. In: *The Catalan Independence Referendum: An Assessment of the Process of Self-Determination*. Montréal: L'Institut de recherche sur l'autodétermination des peuples et les indépendances nationales (IRAI). 2017, 55–73.

²⁰ Ezt a népszavazást 2019. november 23-án és december 7-én tartották, összhangban a *Bougainville Békeegyezménnyel*. Pápua Új-Guineában dönthettek a nagyobb autonómia és a teljes függetlenség között, 98,31% szavazott a függetlenségre. Ld. Cave, Damien: Bougainville Votes for Independence From Papua New Guinea. In: *The New York Times* 11.12.2019. Letöltés helye: www.nytimes.com, letöltés ideje: 2020.11.25.

²¹ Új-Kaledóniában az önrendelkezésről szóló népszavazást 2020. október 4-én, vasárnap tartották, összhangban az 1998. május 5-i *Nouméa megállapodással*, az eredmény egy rövid életű „nem” volt. Arra a kérdésre, hogy „Ön szeretné, ha Új-Kaledónia teljesen szuverén és önálló állammá válna?”, 53,26% szavazott igennel és 46,74% szavazott nemmel. Az igen szavazat 43,33%-ot kapott a 2018. november 4-ei népszavazáson. A *Nouméa Egyezmény* lehetőséget teremt egy harmadik népszavazás kiírására is, ennek 2022-ig le kell zajlania. Ld. Sartre, Julien – Doherty, Ben: Új-Kaledónia másodszorra is elutasítja a Franciaországtól való függetlenné válást – a szecessziósok azt mondják, a harmadik népszavazásukig folytatják a kampányt 2022-ig. In: *The Guardian* 4.11.2019. Letöltés helye: www.theguardian.com, letöltés ideje: 2020.11.25.

²² Ld. Chuuk függetlenségi népszavazását 2022-ig elhalasztották. In: *Radio New Zealand* 29.02.2020. Letöltés helye: www.rnz.co.nz, letöltés ideje: 2020.11.25.

3 Önrendelkezés és az államok tárgyalási kötelezettsége

Az ENSZ korábban hivatkozott mindkét Nemzetközi Egyezségokmányának első szakaszában lefektetett önrendelkezési joggal összhangban a népek „szabadon meghatározhatják politikai státuszukat és szabadon fejlődhetnek gazdasági, társadalmi és kulturális téren”. A politikai státuszra vonatkozóan a *Baráti kapcsolatok nyilatkozata* megállapítja, hogy „népek önrendelkezési joga alkalmazásának része a szuverén és önálló állam létrehozása, egy független államhoz történő szabad társulás vagy integráció, vagy egy másik politikai státuszba való átlépés az adott nép szabad akaratából.”

Ezek a rendelkezések a népeknek eredeti „döntési jogot” biztosítanak, és kollektív jogot is, amelyet a népek gyakorolhatnak. Fontos megjegyezni, hogy e jog gyakorlása nem feltétlenül vezet nemzeti függetlenséghez, ez képezheti egyfajta társulás formáját egy másik állammal vagy nagyobb autonómia, alapvető egyéni és kollektív jogok elfogadását az adott nép számára a meglévő államon belül.

Ugyanakkor azt is fontos kihangsúlyozni, hogy a népek önrendelkezési jogának az ENSZ Nemzetközi Egyezségokmányaiban történő megerősítése együtt jár az államokra rótt kötelezettséggel, mégpedig azzal, hogy a részes államok „vállalják az önrendelkezési jog megvalósításának előmozdítását, és e jog tiszteletben tartását, összhangban az Egyesült Nemzetek Szervezete Alapokmányának rendelkezéseivel”. Ezt a követelményt nem határozta meg közelebbről sem a *Baráti kapcsolatok nyilatkozata*, sem egyéb nemzetközi dokumentum. Ez kötelezettséget ró az államokra, hogy tárgyaljanak azon népcsoportokkal, akik élni szeretnének önrendelkezési jogukkal és tárgyalniuk kell arról a politikai státuszról, amelyről a népcsoport szeretne. Ezt a tárgyalási kötelezettséget úgy kell tekinteni, mint ami e jog gyakorlásának előmozdításából és e jog tiszteletéből ered.

Ezt a magyarázatot támasztja alá a kanadai Legfelsőbb Bíróság 1998-as *Reference re Secession of Quebec* határozata. „Québec önrendelkezési jogának világos kinyilvánítására” utalván és a föderalizmus és a demokrácia alapelveire támaszkodván a Bíróság elismerte, hogy

Québec „rendelkezik az elszakadás jogával”, és hogy Kanadának kötelezettsége tárgyalni erről. Két részletet mindenképpen érdemes idézni a Bíróság véleményéből:

88. A föderalizmus alapelve, együtt a demokrácia alapelvével, megköveteli, hogy a fennálló alkotmányos rend nyilvánvaló megszüntetése és a tartomány lakosságának egyértelmű kifejezése arról a vágyáról, hogy elszakadjon, kölcsönös kötelezettséget ró a Föderáció minden tagjára arra vonatkozóan, hogy tárgyaljanak az alkotmányos változásokról, amelyek együtt járnak a nép elszakadási vágyával. [...] A tény, hogy Québec népe egyértelműen elutasítja a fennálló alkotmányos rendet, legitimálja az elszakadási vágyát, és tárgyalási kötelezettséget ró a többi tartományra és a föderális kormányra, amely tárgyalásokat az alkotmányos alapelveknek megfelelően kell lefolytatni.

[...]

92. Ugyanakkor nem tudjuk elfogadni azt a [...] proposíciót, hogy Québec népének egyértelmű kinyilatkoztatása az önrendelkezés jogának gyakorlására vonatkozóan ne róna kötelezettséget más tartományokra vagy a föderális kormányra. A kanadai alkotmányos rend fennálló léte és működése nem maradhat érzéketlen a québeci nép nyilvánvaló többségének egyértelmű kifejezésére azon vágyukra vonatkozóan, hogy nem szeretnének többé Kanada részei lenni, mivel ez felérne azzal a kijelentéssel, hogy a többi alkotmányosan elismert alapelv szükségképpen felülírja Québec népének egyértelműen kifejezett demokratikus akaratát. Ez az állítás viszont nem helyezne kellő hangsúlyt a jelenlegi alkotmányos alapelvekre, amely a módosítási eljárásra kell kihasson, ideértve a demokrácia és a föderalizmus alapelveit. A többi tartomány és a föderális kormány jogai nem tagadhatják meg Québec kormányának elszakadását, amennyiben Québec népének többsége ezt óhajtja, és amennyiben Québec tiszteletben tartja a többiek jogait. Tárgyalásokra van szükség a föderális kormány, Québec és a többi tartomány és a többi résztvevő

érdekeinek megtárgyalásához, valamint, hogy védjék minden kanadai érdekeit, Québec határain belül és kívül is.

Habár a kanadai Legfelsőbb Bíróság fenti véleménye a kanadai alkotmány alapelvein alapul, ezeknek az alapelveknek jóval túl kellene mutatniuk Kanada és Québec határain. Minden önrendelkezési jogával élni kívánó nép emlékeztethetné országának kormányát, hogy döntési joguk szintén alapulhat demokratikus alapelven, és hogy ezen joguk következménye az állam tárgyalási kötelezettsége.

A demokratikus alapelv számos alkotmányban le van fektetve, és a döntési jog, illetve a tárgyalási kötelezettség forrásaként kellene tekinteni rá. Ez szolgáltatott jogalapot néhány népnek, akik önrendelkezési népszavazást rendeztek, és erős jogalapot szolgáltatott más népeknek arra, hogy konzultálni tudjanak saját lakosságukkal.

Összefoglalásul azt az érvelést követtük, hogy az önrendelkezés joga a „népek döntéshozatali joga”, és ez lehetővé teszi a népcsoportoknak, hogy szabadon határozhassanak politikai státuszukról, akár egy szuverén és független állam létrehozásáról legyen szó, akár egy független államhoz történő szabad társulásról vagy integrációról, vagy a nép által szabadon meghatározott egyéb politikai státuszba való belépésről, beleértve olyan státuszt is, amely az autonómia jogának különböző szintjét garantálná az adott népcsoportnak a fennálló államon belül.

Ami a bírói vélemények közül ezidáig hiányzik, az az, hogy az önrendelkezés joga szétválaszthatatlanul együtt jár „az államok tárgyalási kötelezettségével”. Ezt a kötelezettséget erőteljesen kihangsúlyozta a kanadai Legfelsőbb Bíróság határozata a *Reference re Secession of Québec* ügyben, és szintén fellelhető az ENSZ Nemzetközi Egyezségokmányainak első szakaszaiban.

A nemzetté válásért és a nemzeti önrendelkezésért vívott küzdelem nyilvánvalóan egy „mindennapos népszavazás”, hogy a francia filozófust, Ernest Renant idézzük („*un plébiscite de tous les jours*”).²³

Amennyiben az önrendelkezésről beszélünk, fontos tényező, hogy a népek ezt a jogot a maguk számára erősítik meg. Lényeges az is, hogy az önrendelkezés jogának követelésére indított mozgalom határozza meg azokat az eszközöket, amelyek lehetővé teszik a nép akaratának manifesztációját. A választások és a népszavazások nyilvánvalóan ilyen manifesztációs eszközök, és ezek használata összhangban van a demokratikus alapelvvel.

Québec is ezt az utat választott, amikor 1980-ban és 1995-ben népszavazást tartott, és akkor is, amikor 2000-ben elfogadta a „Québeci nép és Québec állam alapvető jogainak és előjogainak gyakorlásáról szóló” törvényt.²⁴ Ennek 1–5. és 13. szakasza a következőképp hangzik:

1. A québeci nép önrendelkezési joga igazságon és jogen alapul. Québeci lakosai olyan jogok birtokosai, amelyeket egyetemlegesen elismernek a népek önrendelkezési és egyenlő jogainak alapelve értelmében.
2. A québeci embereknek elidegeníthetetlen joguk van arra, hogy szabadon döntsenek Québec politikai rezsimjéről és jogi státuszáról.
3. A québeci embereknek, saját politikai intézményeiken keresztül, egyedül van joguk meghatározni azon jog gyakorlásának módját, mely arra vonatkozik, hogy megválasszák Québec politikai rezsimjét és jogi státuszát.
4. Ennek a jognak semmilyen feltétele vagy gyakorlati módja, különösen a québeci emberek népszavazás útján történő kon-

²³ Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une Nation?* Paris: Imprimerie nationale. 1882.

²⁴ Québec törvényeinek és rendeleteinek összessége (CQLR), E-20.2 fejezet Letöltés helye: <http://legisquebec.gouv.qc.ca/en/ShowDoc/cs/E-20.2>. Annak bizonyítására, hogy a nemzet egy mindennapos népszavazás, alkotmányosan megvizsgálták a törvényt a québeci bíróság előtt, amely eljárásban Kanada kormánya is beavatkozott. Az eljárásról ld. Beauséjour, Anthony – Turp, Daniel: *Affaire Henderson sur la constitutionnalité de la Loi 99 – La relecture fédérale du Renvoi relatif à la sécession du Québec*. In: *Revue juridique Thémis de l'Université de Montréal (R.J.T.U.M.)* 53 2019, 367.

zultációja, nem válthat ki joghatást, hacsak nem az első szakasznak megfelelően történik.

5. Amennyiben a québeci emberek konzultációja a Népszavazási Törvénynek megfelelő népszavazáson keresztül zajlik (C-64.1. szakasz), a népszavazás nyertese az az opció, amely az érvényesen leadott szavazatok többségét kapja, azaz az érvényesen leadott szavazatok 50%-át plusz egyet. [...]

13. Egyetlen másik parlament vagy kormány sem korlátozhatja a Nemzetgyűlés jogkörét, hatáskörét, szuverenitását vagy legitimitációját, és nem vethet ki korlátozást a québeci emberek azon demokratikus akarataira, hogy meghatározhassák saját jövőjüket.

Minden nép hasonlóképpen megerősítheti saját önrendelkezési jogát, beleértve azon jogukat, hogy szabadon meghatározhassák saját politikai státuszukat. Jogukban áll továbbá felszólítani a lakhelyüként szolgáló területi államot, hogy tartsák magukat a tárgyalási kötelezettségükhöz és legyenek elkötelezettek, hogy elősegítsék az önrendelkezési jog gyakorlását, és a demokratikus alapelvek tiszteletben tartását.

Ekképpen eljárva, a népek emlékeztetnek bennünket, arra, amit Woodrow Wilson száz évvel ezelőtt így fogalmazott meg:

„Van egy mélyebb dolog is, mint a szervezett nemzetek közötti egyenlőségi jog” és „egyetlen béke sem lehet tartós, amely nem ismeri és fogadja el azt az alapelvet, miszerint a kormányok minden hatalmukat a kormányzottak jóváhagyásából nyerik, és sehol, senkinek nincs joga, hogy a népeket egyik szuverenitásból egy másikba helyezze át, mintha csak vagyontárgyak lennének.”²⁵

²⁵ Ld. Address of the President of the United States to the Senate, 22 January 1917. Letöltés helye: <http://www-personal.umd.umich.edu/~ppennock/doc-Wilsonpeace.htm>, letöltés ideje: 2020.11.25.

Felhasznált irodalom

- Barnidge, Jr., Robert P.: *Self-Determination, Statehood, and the Law of Negotiation: The Case of Palestine*, Oxford: Hart Publishing, 2016.
- Beauséjour, Anthony – Turp, Daniel: Affaire Henderson sur la constitutionnalité de la Loi 99 – La relecture fédérale du Renvoi relatif à la sécession du Québec. In: *Revue juridique Thémis de l'Université de Montréal (R.J.T.U.M.)* 53 2019, 367–394.
- Buchanan, Allen, *Secession: The Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Québec*. New York: Basic Books, 1991.
- Crawford, James: *The Creation of States in International Law*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Gilbert, Geoff: Autonomy and Minority Groups: A Right in International Law. In: *Cornell International Law Journal* 35(2) 2002, 307–353.
- Ghai, Yash: Introduction: Nature and Origins of Autonomy. In: Ghai, Yash – Woodman, Sophia (eds.): *Practising self-government. A comparative Study of Autonomous Regions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 1–31.
- Griffiths, Ryan: The State of Secession in International Politics. In: *E-International Relations* 23.09.2016.
- Hannum, Hurst: *Autonomy, Sovereignty and Self-Determination – the Accommodation of Conflicting Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1996.
- Hunsinger, Maribeth: Self-determination in Western Sahara: A Case of Competing Sovereignities? In: *Berkeley Journal of International Law Blog*, 21.02.2017.
- Radan, Peter: Secessionist Referenda in International and Domestic Law. In: *Nationalism and Ethnic Politics* 18(1) 2012, 8–21.
- Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une Nation?* Paris: Imprimerie nationale, 1882.
- Seymour, Michel (dir.): *Repenser l'autodétermination interne*. Montréal: Éditions Thémis, 2016.
- Turp, Daniel: *The Right to Choose: Essays on Québec's Right of Self-Determination*. Montréal: Éditions Thémis, 2001, 801–835.
- Turp, Daniel – Sanjaume-Calvet, Marc (eds.): *The Emergence of a Democratic Right of Self-Determination in Europe*. Brussels: Centre Maurits Coppiters, 2017.
- Turp, Daniel: Catalonia's „Right to Decide” under International, European, Spanish, Catalan and Comparative Law. In: *The Catalan Independence Referendum: An Assessment of the Process of Self-Determination*. Montréal: L'Institut de recherche sur l'autodétermination des peuples et les indépendances nationales (IRAI), 2017, 55–73.

Vezbergaité, Ieva: *Remedial Secession as an Exercise of the Right of Self-Determination of Peoples*. Budapest: Thesis. 2011.

Watts, Nicole: Democracy and Self-Determination in the Kurdistan Region of Irak. In: Romano, David – Gurses, Mehmet (eds.): *Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East*. New York: Palgrave Macmillan. 2014, 141–168.

A KISEBBSÉGI AUTONÓMIA ÉS AZ ÖNRENDELKEZÉS BELSŐ VETÜLETEI AZ EURÓPAI UNIÓBAN: RÖVID ÖSSZEHAISONLÍTÓ ELEMZÉS BASZKFÖLDRŐL

1 Bevezetés

E tanulmány célja, hogy általános és összehasonlító módon szemléltesse az autonómia és önrendelkezés kérdéskörét az EU tágabb keretein belül, és hogy Baszkföldnek a spanyol rendszeren belüli különös példájára és helyzetére reflektáljon.

Manapság az önrendelkezés fogalma összekapcsolódik a legújabb politikai értelmezés szerinti ún. döntési joggal az autonómia valamely szintjével rendelkező számos nemzet körében. Többek között, Katalónia, Baszkföld, Skócia,¹ Québec² vagy Flandria politikai igényei jelentőséggel bírnak a tekintetben, hogy az önrendelkezés kérdéskörét megérthessük az autonómia és szuverenitás összefüggéseit taglaló komplex viták tükrében.³

* A San Sebastian-i Ügyvédi Kamara tagja, jogi PhD, Alkotmányjogi és közigazgatási jogi tanszék oktatója, Baszkföldi Egyetem és Deusto Egyetem, bcpecsaj@ehu.eus.

¹ Különösen az Egyesült Királysággal lefolytatott tárgyalásokkal elért önrendelkezésről szóló népszavazás sorolható ide, amelyet 2014. szeptember 18-án tartottak. Keating, Michael: *The independence of Scotland*. Oxford: Oxford University Press. 2009.

² Québec önrendelkezéséről szóló hivatalos népszavazást rendezett 1995. október 30-án. Ld. Gagnon, Alain: Constitutional referendums and the democratic challenges: Canada as a role model? In: *Naciones y Estados en el siglo XXI: democracia y derecho a decidir*. [Cuadernos 11]. Donostia San Sebastián: Revista Internacional de Estudios Vascos. 2015.

³ Ld. Carrillo, José Antonio: Sobre el pretendido „derecho a decidir”. In: *Derecho Internacional contemporáneo. El Cronista del Estado social y democrático de Derecho* 33 2012. Ld. még Turp, Daniel – Sanjaume Calvet, Marc (eds.): *The emergence of a democratic right to self determination in Europe*. Brussels: Centre Maurice Coppieters. 2016. Ruiz Vieytez, Eduardo: Regulando el derecho a decidir: una propuesta, en *Naciones y Estados en el siglo XXI*. In: *Cuadernos RIEV 11, Eusko Ikaskuntza*. 2015, 226.

Ebben az értelemben, az önrendelkezéshez való jognak történelmi és politikai gyökerei vannak, amelyeket egyre inkább elismernek és jogszabályokkal aktualizálnak nemzetközi vagy nemzeti keretek között.⁴

2 Az önrendelkezés elméleti megközelítése

Az 1966-ban elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát megelőzően, 1945-ben az Egyesült Nemzetek Alapokmánya 1. cikk (2) bekezdésében és az 55. cikkében hivatkozott az önrendelkezéshez való jogra. A nemzetközi jog valóban úgy tekinti, hogy egy állam attól még, hogy nem ismerik el, fennállhat az államelismerés deklaratív elmélete⁵ szerint, főképp új nemzetközi realitások elismerésével.⁶ Verdross például egyértelműen ezt vallja, és ezen az állásponton volt már 1966 előtt is.⁷

Közben Mancini a nemzeti alkotmányjog különös jelentőségére hívja fel a figyelmet:

⁴ Ld. Guimón, Julien: *El derecho de autodeterminación. El territorio y sus habitantes*. Bilbao: Universidad de Deusto. 1995. Emlékeztet arra, hogy Karl Marx 1848-ban Lengyelország és Írország vonatkozásában hivatkozott erre a jogra. Van még egy fontos utalás Wilson elnök az Egyesült Államok Kongresszusához intézett nyilatkozatára az első világháború után, 1918. január 8-án. Letöltés helye: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp, letöltés ideje: 2020.11.23.

Az Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata (1776. július 4.) felvette az inspiráló önrendelkezési elveket és a francia forradalom mozgalmának többi alapelvét is. Ld. Thurer, Daniel – Burri, Thomas: *Self Determination*. Oxford: Max Planck of Public International Law, University of Oxford. 2008. Letöltés helye: <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e873>, letöltés ideje: 2020.11.23.

⁵ Az ENSZ adatai szerint az új államok elismerésének nagyon figyelemre méltó fejlődése figyelhető meg az ENSZ rendszerében: In 1945 the UN had 51 members; 1950: 60 members; 1960: 99; 1970: 127; 1980: 154; 1990: 159; 2000: 189; 2011: 193. Letöltés helye: <https://www.un.org/en/sections/member-states/growth-United-Nations-Membership-1945-present/index.html>, letöltés ideje: 2020.11.23.

⁶ Verdross, Alfred: *Derecho Internacional Público*. Madrid: Aguilar. 1957, 88.

⁷ Uo. 94.

„Az alkotmányjognak fontos szerepe van az elszakadás-párti vitákban: anélkül, hogy a politikai folyamatba beavatkozna, a demokratikus logika szabályai szerint szabályok felállításával mederbe terelhet egy elkerülhetetlenül konfliktust provokáló folyamatot, amely gyakran érzelmeiktől és irracionalitással terhes.”⁸

Az 1966. évi Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (*International Covenant on Civil and Political Rights - ICCPR*), valamint az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosa komolyan hozzájárult az önrendelkezéshez való jog fejlődéséhez. Tulajdonképpen az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosa jogosult az ICCPR betartását ellenőrizni és elősegíteni, amelynek 1. cikke mondta ki és ismerte el az önrendelkezéshez való jogot a mai nemzetközi jogban. Továbbá az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) 21. cikk (3) bekezdése elismeri a nép jogát, hogy eldöntse milyen politikai berendezkedést választ demokratikus keretek között.⁹

A főbiztos közvetlenül az ENSZ főtitkárára támaszkodik és megbízatását az ENSZ Alapokmányának 1., 13. és 55. cikke alapozza meg, illetve az 1993. december 20-i bécsi nyilatkozat és cselekvési program (48/141. sz. határozat) hozza létre az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosa hivatalát (*Office of the High Commissioner for Human Rights - OHCHR*).¹⁰ Az OHCHR és az Emberi Jogi Központ 1997. szeptember 15. óta egységes szervként működik. Ezen intézményi szempontok is aláhúzzák egyfelől az önrendelkezés, másfelől az emberi jogok megfelelő gyakorlása és tisztelete közötti kapcsolatot.¹¹

⁸ Mancini, Sussana: Secession and self-determination. In: Rosenfeld, Michel – Sajó András (eds.): *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford: Oxford University Press. 2012, 500.

⁹ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) 21.3 cikke: „A közhatalom tekintélyének alapja a nép akarata; ez az akarat egyenlő szavazati jog és titkos szavazás vagy a szavazás szabadságát ezzel egyenértékűen biztosító eljárás alapján időszakonként tartandó tisztességes választáson kell, hogy kifejezésre jusson.”

¹⁰ A/51/950, 79.

¹¹ Ld. Kymlicka, William: Linking self-determination and Human Rights: comments on Peter Jones. In: Etinson, Adam (ed.): *Human Rights; moral or political?* Oxford:

Ezt a kapcsolatot emeli ki az ENSZ Közgyűlés 2625. (XXV.). sz. határozata is, „Nyilatkozat az államok közötti baráti kapcsolatok és együttműködés nemzetközi jogi alapelveiről” címmel, amely kinyilvánítja a népek egyenjogúsága és önrendelkezése elvének alfejezetében, hogy:

„Minden állam köteles arra, hogy az Alapokmány rendelkezéseivel összhangban közös és külön fellépés útján előmozdítsa az emberi jogok és alapvető szabadságjogok egyetemes tiszteltetésben tartását és betartását.”

továbbá, hogy

„...minden állam köteles tartózkodni minden olyan erőszakos cselekménytől, amely az egyenjogúság és önrendelkezés elvének kifejtésénél említett népeket az önrendelkezéshez, a szabadsághoz és függetlenséghez való joguktól fosztja meg.”

Azt a megállapítást, hogy az önrendelkezéshez való jog ténylegesen olyan pozitív jog,¹² amely összefügg a többi emberi joggal,¹³ egyértelműen megerősítette az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága által az ICCPR-hoz fűzött 12. sz. általános megjegyzésének 1. bekezdése (amelyet 1984. március 13-án fogadott el a 21. ülésén), illetve később a Nemzetközi Bíróság joggyakorlata is a Kelet-Timor önrendelkezésével kapcsolatban hozott döntésében:

Oxford University Press, 2016; Seymour, Michel: Secession as a remedial right. In: *Inquiry: An interdisciplinary Journal of Philosophy* 50 2007; Hannum, Hurst: *Autonomy, sovereignty and self-determination. The accommodation of conflicting rights*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press. 1990; Rethinking self-determination. In: *Virginia Journal of International Law* 34(1) 1993.

¹² Vidmar, Jure: Remedial secession in International Law: Theory and (Lack of) practice. In: *St. Antony's International Review* 6(1) 2010.

¹³ Keating, Michael: Self-determination, multinational states and the transnational order. In: Walt van Praag, Michael C. van (ed.): *The Implementation of the Right to Self-determination as a Contribution to Conflict Resolution*. Barcelona: UNESCO Catalunya, 1998.

„1. Az ENSZ Alapokmányának céljaival és elveivel összhangban, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 1. cikke elismeri minden nép jogát az önrendelkezésre. Az önrendelkezéshez való jog különös jelentőséggel bír, hiszen ennek megvalósulása az egyéni emberi jogok tényleges garantálásának és betartásának, továbbá e jogok előmozdításának és megerősítésének alapvető feltétele. Ennek érdekében fektették le az államok az önrendelkezéshez való jogot pozitív jogi rendelkezésként mindkét okmányban, elkülönülten és minden más jogot megelőzően az 1. cikkbe foglalva.”¹⁴

Ez kulcskérdés, mivel az önrendelkezéshez való jogot olyan helyzetekhez és eseményekhez köti, amelyeket a nemzetközi emberi jogok megsértése jellemez.¹⁵ Ruiz Vieytez hangsúlyozza, hogy az önrendelkezéshez való jog nem pusztán egy emberi jog,¹⁶ hanem hasznos jogi eszköz is a konfliktusok elkerülésére és a demokrácia előmozdítására.¹⁷

¹⁴ UN Human Rights Committee: *CCPR General Comment No. 12: Article 1, The Right to Self-determination of Peoples*, Paragraph nr. 1. 13 March 1984. Letöltés helye: <https://www.refworld.org/docid/453883f822.html>, letöltés ideje: 2020.11.19.

¹⁵ Ruiz Vieytez, Eduardo: *Réflexions sur la nature de l'autodétermination de la perspective des droits de l'homme*. In: *Les Cahiers du Centre de Recherche Interdisciplinaire sur la Diversité num. 3*. Montréal, Québec: CRIDAQ. 2012.

¹⁶ Uo. 35.

¹⁷ Az EJEB néhány ítélezési gyakorlata a baszk kérdésekkel és az emberi jogokkal kapcsolatban:

- European Court of Human Rights (ECHR), 2010. *Affaire San Argimiro Isasa v. Espagne (Requête no 2507/07), Arrêt 28 septembre 2010* [online]. Letöltés helye: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-100676>, letöltés ideje: 2020.11.23;
 - ECHR, 2012a. *Otamendi Eiguren v. Spain, Judgment of 16 October 2012 (47303/08)* [online]. Letöltés helye: <http://hudoc.echr.coe.int/webservices/content/pdf/001-113820?TID=nnyscnvaqh>;
 - ECHR, 2012b. *Case of del Rio Prada v. Spain (Application no. 42750/09) 10 July 2012* [online]. Letöltés helye: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-112108>, letöltés ideje: 2020.11.23.
- Judgment of the ECHR Grand Chamber of 21 October 2013.
- ECHR, Judgment of 8 October 2013, *Román Zurdo y otros v. Spain*. ECHR, Judgment of 8-10-2013, *Nieto Macero v. Spain*. ECHR, Judgment of 12-11-2013, *Sainz Casla v. Spain*. ECHR, Judgment of 5 March 2013, *Varela Geis v. Spain*. ECHR, Judgment of 19-2-2013, *García Mateos v. Spain*;

Következésképp a mai nemzetközi jog kezd az önrendelkezési jogot nem feltétlenül egy terület gyarmati jellegű státuszához kötve értelmezni, hanem egy meghatározott politikai közösség demokratikus akarata, önazonossága és önállósága kifejeződéseként.¹⁸

MacCormick az önrendelkezéshez való jog, a szabadság és az autonómia közvetlen kapcsolatát tovább nyomatékosítja az egyéni és kollektív önrendelkezéssel kapcsolatos nézetei kifejtésében:

„Tehát az önrendelkezés végső soron minden elfogadható szabadság és autonómia elképzelés nélkülözhetetlen része, az önrendelkezés kettős értelemben azt jelenti, hogy egyfelől az egyéni önrendelkezés teret kell, hogy kapjon egy politikai közösségen belül, másfelől a közösség kollektív önrendelkezését minden külső dominanciától mentesen kell tudnia gyakorolni.”¹⁹

Michalska szintén utal az önrendelkezéshez való jog és az emberi jog nemzetközi fogalma közt fennálló közvetlen kapcsolatra:

„A nemzetközi jog azon kötelezettségét, hogy védelmezze a különféle jogokat és szabadságjogokat a belföldi kapcsolatokban maguk az emberi jogokra vonatkozó egyezmények írják elő.”²⁰

Bengoetxea az önrendelkezési jog és az egyéni, illetve a demokratikus szabadság kapcsolatát a kollektív politikai identitás körében állapítja meg:

– Judgment ECHR of 31 May 2016, *Beortegui v. Spain*, (Application num. 36286/14).

¹⁸ Québec és Skócia helyzete egyértelmű. Megemlíthetjük a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia önrendelkezési folyamatát is. Egy másik példa lehet Németország újraegyesítése.

¹⁹ MacCormick, Neil: Is nationalism philosophically credible? In: Twining, William (ed.): *Issues of Self-Determination, Enlightenment, rights and revolution series*. Aberdeen: Aberdeen University Press. 1991, 15.

²⁰ Michalska, Anna: Rights of peoples to self-determination in international law. In: *uo*. 86.

„Hogy miként támogatnám az önrendelkezéshez való morális-politikai jogot? Az önrendelkezés egy demokratikus alapelv, amely a személyes morális autonómia elvét kollektív szintre emeli. Ahogy az egyén szuverén módon dönt erkölcsi meggyőződéséről és magatartásáról, ugyanúgy a közösségek is szabadon és szuverén módon döntenek arról, hogy miként szervezzék meg magukat.”²¹²²

Bengoetxea hozzájárulása e témához igen releváns, mivel az önrendelkezéshez való jog leírásába beleveszi az EU fontos sajátosságait, figyelembe véve a tagállamok azon döntéseit, amelyek a szuverenitás és az emberi jogok megosztásának kérdését célozzák az Európai jogban, kiegészítve az Európai Bíróság (EUB) és az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) szerepével:

„Jean Monnet forradalmi elképzelése még jelentősebbnek bizonyul, miszerint a hagyományos nemzetállami szuverenitás egy részét egy magasabb szintű államközi intézményi berendezkedésnek engedjék át (nevezetesen az Európai Közösségnek). Az az elgondolás, hogy egyes állami hatásköröket és erőforrásokat közösen nagyobb intézményekben vonjuk össze, annak az elismerését segíti elő, hogy a szuverenitás fokozat kérdése, és mint olyan, megosztható.”²³

3 Autonómia és önrendelkezés az Európai Unióban

Az autonómia és az önrendelkezéshez való jog viszonya az EU tekintetében még összetettebb. A történelmi, intézményi és jogi keretrendszer, amelyet csak alkotmányjogi aspektusból vizsgálhatunk, még

²¹ Gregg, Benjamin: A socially constructed Human Right to self-determination of indigenous peoples. In: *Deusto Journal of Human Rights* 1 2016.

²² Bengoetxea, Joxerramon: Nationalism and self-determination: the Basque case. In: Twining 1991, i. m. 138.

²³ Uo. 142.

tágabban értelmezendő az uniós jog vonatkozásában, amely egyes hatáskörök elismerése révén új fejezetet nyit a „társ-szuverenitás” kérdésében.

Ez különösen fontos, ha figyelembe vesszük, hogy az EU nem rendelkezik saját hivatalos államapparátussal, így kénytelen a tagállamok államapparátusán keresztül érvényesíteni az uniós szabályokat és politikákat a tagállamokban. Ez a gyakran figyelmen kívül hagyott szempont még nehezebbé teszi az uniós jog gyakorlati és tényleges érvényre jutását.²⁴

Alá kell húznunk azonban, hogy még uniós szinten is csak átalakuló félben van a klasszikus értelemben vett szuverenitás értelmezése, amely egy közvetlenül végrehajtható jogszabályokat hozó, nemzetek feletti entitás kialakulása felé mutat, amely rendelkezne az Európai Bírósághoz hasonló *ad hoc* jogalkalmazói kontrollal a nemzeti alkotmánybíróságok felett, és további szerepe az lenne, hogy megfelelő felügyeletet gyakoroljon a tagállami szabályozás és intézkedések jogszerűsége tekintetében a jogállamiság elvével összhangban.

Ez a fokozatos változás uniós szinten világos, ugyanakkor nem igazán látni hasonló folyamatokat a tagállamon belüli egységek, régiók vagy a különféle önállósággal rendelkező autonóm közösségek tekintetében. Ez a gyakorlati kihívás különösen szembetűnő olyan országok esetén, mint például Spanyolország, amely noha decentralizált, nem vezetett be semmiféle olyan nemzeti mechanizmust, amely lehetővé tenné a szubállami kormányzatok számára, hogy közvetlenül részt vehessenek az uniós döntéshozatalban.²⁵ Ez a dilemma rávilágít a szuverenitás mítoszára, amely még mindig új formákat ölt az uniós kontextusban, habár jelentős előrelépés történt ezen a téren.²⁶ Ennél-

²⁴ Ld. Conversi, Daniele – Ezeizabarrena, Xabier: Autonomous Communities and Environmental Law: the Basque Case. In: *Minority self-government in Europe and the middle East, Studies in International Minority and Group Rights*. Leiden-Boston: Brill-Nijhoff. 2019.

²⁵ Ennek ellenére a szerződésekről és más nemzetközi megállapodásokról szóló 25/2014. számú spanyol törvényt (Ley 25/2014. Sz. Tratados y otros acuerdos internacionales) előrelépésnek kell tekinteni a tényleges megvalósulás felé.

²⁶ A szuverenitás felhígulása ellenére az intézményi keretrendszer elsősorban az EU gazdasági és piaci szempontjait veszi figyelembe.

fogva alapvető fontosságú egyengetni az utat az uniós szinten történő szubállami részvétel számára.

Ez Baszkfölddel összefüggésben is releváns kérdés a nemzeti szinten gyakorolható történelmi jogok adta hatáskörökre vonatkozóan, különösen olyan ügyekben, amelyek nem tartoznak az állam hatáskörébe. Szükséges feltárni ezeket, noha a hagyományos értelemben vett állami szuverenitásról már nem beszélhetünk, viszont így jogi tér nyílik a szubállami entitások számára, hogy felléphessenek alkotmányos történelmi jogaik védelmében. Járegui taglalta az Európai Unió rendszerén belül jelentkező fent említett néhány szempontot és ellentmondást az alapvető alkotmányos szintű hiányosságokkal kapcsolatban, amikor uniós politikák a történelmi jogokból eredő baszk hatásköröket érintenek, valamint az adórendszerre vonatkozó visszásságokat is részletezi.²⁷

E felmerült tényezők nagyban hozzájárultak a szuverenitás hagyományos értelmezésének jelentős változásához, vonatkozzon ez az Európai Unió tagállamai közötti vagy azokon belüli viszonyokra. Mindeközben a tagállamok szintjén teljesen más szemlélet érvényesül a saját szubnacionális egységeik vonatkozásában, és különösen igaz ez a spanyol helyzetre.

Ez az új uniós szuverenitás megoszlik a tagállamok között, illetve a tagállami szintű szuverenitás pedig minden egyes decentralizált tagállamon belül is megoszlik. Példaként ide sorolhatjuk Ausztria, Belgium és Németország alkotmánymódosításait, amelyek segítségével igyekeztek rendezni a szubállami szintű részvételt az Európai Unióban, ezzel szemben, Spanyolországnak eddig nem sikerült megoldania ezt a kérdést, az Európai Unióra bízva ennek rendezését, illetve bizonyos esetekben az Európai Bíróságra, mint például a baszk történelmi jogokat érintő esetekben.²⁸

²⁷ Jauregi, Gurutz: La globalización y sus efectos en el principio de soberanía. In: Castells, José Manuel – Iriondo, Xabier (eds.): *La institucionalización jurídica y política de Vasconia*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, Colección Lankidetzan. 1997, 47.

²⁸ A jövő számára egyértelmű, hogy ha az uniós jog nem fogadja el a szubállami egységek uniós intézmények előtti legitimációjának felvállalását célzó szükséges intézkedéseket a regionális jogalkotási hatásköröket érintő és esetleg az uniós jogszabályokat sértő viták tekintetében, akkor ez sok és különféle hatásköri konfliktust

A fenti folyamat egy másik fontos kérdése a tagállamok az önrendelkezési joggal kapcsolatos negatív hozzáállásához köthető. Ez különösen igaz az Európai Unión belül, ahol az államiság fogalma valahogy felpuhult. Az önrendelkezéshez való negatív hozzáállás nemcsak egyes uniós fejleményekkel megy szembe, hanem magyarázatot is ad az EU és a nemzetközi rendszer hiányosságaira és diszfunkciójára. Másrészt azonban – ahogy erre Herrero de Miñón emlékeztet – Baszkföld történelmi jogait az 1978-as spanyol alkotmány elismeri.²⁹ Ilyen értelemben fontos aláhúznunk, hogy 2004-ben a baszk parlament megszavazta Baszkföld új politikai státuszáról szóló javaslatát (2004.12.30.),³⁰ abból kiindulva, hogy történelmi jogaikra alapozva és a spanyol kormánnyal folytatott kétoldalú tárgyalások útján elnyerhetik jogukat az önrendelkezésre.³¹

Herrero de Miñón az önrendelkezéshez való jog érvényesülését nem egy gyarmati terület jellegével hozza összefüggésbe, hanem erős identitástudattal, politikai autonómiát követelő pozitív akarattal, amely vi-

fog eredményezni, amelyet az EUB és az adott tagállam alkotmánybírósága előtt kell rendezni. Ld. Ezeizabarrena, Xabier: Scottish Devolution and Basque Historical titles: two legal paths towards co-sovereignty. In: *Scottish Affairs* 80 (summer) 2012.

²⁹ Ld. Herrero de Miñón, Miguel: *Derechos Históricos y Constitución*. Barcelona: Taurus. 2000, 259–281.

³⁰ Az ún. „Ibarretxe Tervet” az előző baszk elnök (Baszk Nemzeti Párt) vezetésével alakították ki 2004 során. A spanyol parlament korábban elfogadta a büntető törvénykönyv módosítását annak érdekében, hogy bíróság elé állítson minden olyan hatóságot, amely bármilyen szuverenitással kapcsolatos konzultációt vagy népszavazást szervez: Ley Orgánica 20/2003, BOE number 309 (Spanish Official Gazette), 26-12-2003.

³¹ Ezt követően a spanyol parlament elutasította az új politikai státusztörvényt (2005. 02. 01.), majd 2008-ban a baszk parlament elfogadott egy törvényt, amely szabályozza az ezzel kapcsolatos hatósági konzultációkat (a baszk parlament Ley 9/2008 sz. törvénye), viszont az e törvény alapján tartott 2008. október 25-i konzultációt a spanyol alkotmánybíróság 103/2008 (STC 103/2008) ítélete betiltotta, a szóban forgó törvényt pedig elítélte.

lágosan megmutatkozik a történelmi jogok alapján álló baszk-spanyol esetben.^{32, 33}

1. Az önrendelkezéshez való jog nem függ egy terület gyarmati szintű helyzetétől. Ez egy eltökélt közösség demokratikus akaratának a kérdése.^{34, 35, 36}
2. A történelmi jogok létjogosultságát Marx és Hegel „történelmi nemzet” fogalma igazolja.³⁷
3. Minden egyes történelmi nemzet történelmi jogai azok, amelyek utat nyitnak az önrendelkezés megvalósulása felé. Ez a jog ad értelmet a Baszkföld autonómiáról szóló törvény kiegészítő záradékának, csakúgy mint Navarra autonómiájáról szóló törvény első kiegészítő záradékának, mindezt a baszkok történelmi jogaihoz fűződően.³⁸

³² A kérdés más a baszk-francia esetben, mivel hiányzik a területükkel kapcsolatos és esetleges történelmi jogaikról szóló alkotmányos kikötés. Azonban a dél-pireneusi „foral” rendszerhez hasonló önszerveződés bizonyos jogaira és jellegzetességeire utalt Lafourcade, Maite: Las instituciones tradicionales y públicas de la Vasconia continental. In: *Euskoneus & Media* 38 1999. Letöltés helye: <http://www.euskoneus.com>, letöltés ideje: 2020.11.18.

³³ Herrero de Miñón 2000, i. m. 270–271.

³⁴ Ez az értelmezés összhangban áll a spanyol polgári törvénykönyv 3. paragrafusa (1) bekezdésével, amely a szabályok kontextusuk és társadalmi környezetük figyelembevételével történő értelmezésének kötelezettségére vonatkozik. Ellenkező esetben az önrendelkezési jog csak gyarmati környezetben lenne alkalmazható. Ez valóban nem követi a korábbi évtizedek valóságát a nemzetközi jogi és összehasonlító joggyakorlat tekintetében, pl. a kanadai Legfelsőbb Bíróság Québec ügyében hozott döntését (1998. augusztus 20.), valamint Skócia (2014. évi népszavazás), továbbá Észak-Írország, a Cseh Köztársaság, Szlovákia, Észtország, Litvánia, Lettország vagy Timor esetét tekintve.

³⁵ Az említett vonatkozó rendelkezés valójában a spanyol alkotmány első kiegészítő záradéka. Mindazonáltal, az uniós kontextusban maga az Európai Unió is képes lehet felvállalni ezt a szerepet, feltéve, hogy a baszk esetben két uniós tag vesz részt. Hasonló megoldást alkalmazott az EU Észak-Írország, a Cseh Köztársaság és Szerbia esetében történelmi jogokra vonatkozó rendelkezések nélkül.

³⁶ Herrero de Miñón 2000, i. m. 270.

³⁷ Uo. 270–271.

³⁸ Uo. 271.

4. Az önrendelkezés elemei tehát csak az objektív társadalmi valóság és már egy meglévő politikai egység segítségével határozhatóak meg.³⁹
5. Továbbá és ennek eredményeképpen a baszk történelmi jogok és címek megfelelő jogi és alkotmányos keretet kellene, hogy biztosítsanak, amely meghatározza, hogy miként érvényesüljön az önrendelkezéshez való jog.⁴⁰
6. Végül Herrero de Miñón két főbb következtetést visz tovább az előbbiek alapján: a történelmi jogok támogatását – mint megelőző objektív realitást – és a nemzeti közösség ügyét, amely közösség végül érvényt szerez demokratikus akaratának. A baszk ügyet egyértelműen rendezi az 1978-as Alkotmány első kiegészítő rendelkezése, valamint az 1979. évi Baszkföld autonómiájáról szóló törvény kiegészítő rendelkezése.^{41, 42, 43}

Herrero de Miñón tézise nem oldja fel az „alkotmányos egység”⁴⁴ vagy az „alkotmányos keretrendszer”⁴⁵ fogalmaiban rejlő ellentmondásokat. Azonban ez a tézis alkalmazható lenne a legtöbb tagállamon

³⁹ Uo. 271–272.

⁴⁰ Uo. 272.

⁴¹ Az ügy aktualizált példaként az 1982. évi Navarra autonómiáról szóló törvény első kiegészítő záradékának rendelkezéseit is ide venném.

⁴² Herrero de Miñón 2000, i, m. 280.

⁴³ Amint itt kifejtem, értelmezésem hasonló, de kiemelném, hogy a történelmi jogok segítségével az Alkotmány VIII. Címében foglalt korlátozások elkerülhetők, miközben jogosultságot biztosítanak az alkotmányos reform követelésére, az alkotmányos keretek szélesítése érdekében, de soha nem hagyják figyelmen kívül az alapvető jogokat, és olyan hatásköröket sem igényelnek, amelyeket az uniós jog még a spanyol parlament számára is tilt. Ld. Loperena, Demetrio: *Unidad constitucional y actualizaciones generales y parciales de los Derechos Históricos*. In: *Jornadas de Estudio sobre la actualización de los Derechos Históricos vascos*, UPV/EHU, 1985, 316. és következők; ugyanakkor a spanyol alkotmánybíróság ítélete (2000. október 12.) felveti annak a lehetőségét, hogy az alapvető jogokat (jelen esetben az Alkotmány 14. cikkére vonatkozóan) megkerüljék a navarrai történelmi jogok rendszere nyújtotta polgári jogi törvényalkotás révén.

⁴⁴ Az „alkotmányos egység” szabott határt az 1839. október 25-i törvénynek.

⁴⁵ Az „alkotmányos keret” a spanyol alkotmány első kiegészítő záradékának jelenlegi korlátja. De nyilvánvaló, hogy az alkotmányos kereteket az uniós szerződések radikálisan módosították.

belüli autonómia értelmezésére az Európai Unióban. Így a baszk modell inspirációként szolgálhatna, hogy az EU komplex jogi rendszerében felmerülő, fent említett új szuverenitás problémákat elkerüljük. Más szóval, a történelmi jogokat az a tagállam juttatja érvényre, amely elismerte azokat az adott állam alkotmányos keretein belül, de uniós szinten is, mivel ez az elismerés az uniós tagság keretein belül történt.

4 Autonómia és új szuverenitás az Európai Unióban

A szubállami entitásokkal fennálló eredeti, hatályos alkotmányos megállapodások hasznosak, hogy a fent említett problémákat elkerüljük mind tagállami, mind uniós szinten a „társ-szuverenitás” keretein belül.⁴⁶

Az Európai Unió igénye az integrációra és önazonosságra sokféle nép és nemzet számára kínálhat megoldást olyan alkotmányos keretrendszer felállításával, amely az adott tagállam kormányától elvárja a közvetlen elismerést, különösen az Európai Unióhoz fűződő viszony terén.

A fent említettekről történő békés intézményi megegyezés útján azonban mégis adódhatnak gondok, ha az Európai Uniót egy nemzetközi szerződés eredményeként tekintjük, s így egy olyan koncepció részeként, amely nem teszi lehetővé, hogy szubállami entitások is közvetlenül részt vegyenek az uniós döntéshozatalban. Ámbár léteznek eszközök az Európai Közösség létrehozásáról szóló Szerződésben (a továbbiakban: EKSz), csakúgy, mint az Európai Unióról szóló Szerződésben (a továbbiakban: EUSz), amelyek figyelembe veszik e szempontokat.

Az első fontos kérdés, hogy megkülönböztessük a szóhasználatot, amelyet a EUSz 1. cikke, illetve a EKSz 1. és 2. cikke alkalmaz. Míg az első a „népek” fogalmát használja, a második „szerződő felek”, illetve „tagállamok” kifejezéseit említi. Azt gondolhatnánk, hogy ez valami fogalmi többértelműséget jelent vagy az európai népek retorikai szintű

⁴⁶ McCormick 2001, *i. m.*

elismerését, a jogi keretek pozitív hozzáállásától függetlenül. Azonban mindkét szerződés egy olyan különös jellegű szervezetet körvonalaz, amely valóban politikai integrációra törekszik, s ez megkülönbözteti őket más egyéb szerződéstől vagy nemzetközi okmánytól, amelyek nem szolgálnak egy ilyen erőteljes integrációs folyamat alapjául.

Következésképp, tekinthetjük egyfelől az Európai Uniót egy nemzetközi szerződés által létrejött kreációnak, azonban az is igaz, hogy egyértelmű akarat mutatkozik az integráció megvalósítására, ami azt is jelenti, hogy az Európai Uniónak foglalkoznia kell a szubállami részvétel kérdésével is minden szinten. Vagyis, integrációra törekvő nemzetközi szervezatként, az Európai Unió keretei közé kell, hogy emelje a tagállamok alkotmányai által elismert szubállami viszonyrendszert, ahogy ez a nemzeti alkotmányok esetében is történik. Annak érdekében, hogy ez megvalósuljon, egy egységes nemzetközi szerződés elfogadása nem jelentene akadályt vagy nehézséget, mivel a tagállami szinten jelentkező integrációs folyamatba a szubállami nemzeteket ugyanúgy bele kellene vonni. Voltaképpen, az Európai Unió alapvető jellemzője, hogy a minden tagállamban érvényben lévő demokratikus alapelvek nemzeteken átívelő valódi integrációját valósítsa meg.

Ez azt is jelenti, hogy olyan esetek, amelyek alkotmányos háttérrel biztosítanak a decentralizált berendezkedésnek mind a politikai határolom, mind a jogalkotás terén, nagyobb figyelmet érdemelnek. Véleményem szerint, az EK és az EU szerződése egyértelműen alátámasztja ezt az értelmezést.⁴⁷

- a) EUSz 4. cikk (2) bekezdése: a tagállamok nemzeti identitásának a tiszteletben tartása.

Ez a rendelkezés nem csak minden egyes tagállam nemzeti sajátosságainak a fenntartását írja elő, hanem az egyes tagállamokon belüli szubállami sajátosságok valódi elismerését is.

⁴⁷ Más szerzők, más értelemben az EKSz és az EUSz klasszikus szemléletét követik, mint olyan nemzetközi szerződésekét, amelyek nem nyitnák meg a szubállami egységek részvétele előtt az utat. E tekintetben az államok általában elismerik egymás sajátos értelmezését alkotmányuk tárgyi hatályát illetően, és annak az Európai Unióhoz való viszonyát. Mindazonáltal értelmezésem azt az elképzelést követi, miszerint a szubállami entitások az államok integrált részének tekintendők az Európai Unió előtt.

Ezek közé tartoznak a különféle hatályos autonómia rendszerek is.

- b) EKSz 2. és 3. cikke egy globális és integrált rendszer korlátait taglalja.

Ha a fent említett szubállami autonóm közösségek nem ellentétesek ezekkel a rendelkezésekkel, akkor nincs jogi akadálya annak, hogy az EU és szervei lehetővé tegyék a szubállami entitások közvetlen részvételét az uniós döntéshozatal folyamataiban. Ráadásul a szubszidiaritás elve, valamint az egész rendszer szabályainak és rendelkezéseinek békés érvényesítése is ezt követeli meg. Következésképp: a problémák nem a szerződések jogszabályaiban keresendők, sem az Európai Unió szándékában, hanem általában véve a tagállamok politikai hozzáállásában.

Az az elképzelés, amely úgy tekint az Európai Unió rendszerére, mint különböző tagállamok globális összességére, amely az integráció útján halad előre, miközben a tagállamok nemzeti sajátosságait saját alkotmányuk garantálja, véleményem szerint alkalmas arra, hogy előmozdítsa a szubállami entitások közvetlen részvételének az elfogadását az uniós döntéshozatalban.

E cél elérésének érdekében – és hogy tényleges dimenzióit megvilágosítsuk – az emberi jogok intézményét példaként hozhatjuk fel.⁴⁸ Ez az Európai Unióhoz tartozás immanens követelménye és minden egyes tagállam sajátja. Ennélfogva az EUSz 6. cikke egyértelmű. Ez lényeges kérdés, mivel az EU *ab initio* úgy tekinti, hogy a jogrendjének egy részét nem maga az Európai Unió kontrollálja, hanem a tagállamok közös alkotmányos hagyományai. Ez közvetlenül kapcsolódik a szuverenitás kérdéséhez, valamint az egyén jogaihoz, aki tagállami szinten jogosult bármely közigazgatási hatósághoz vagy bírósághoz fordulni.

Az alkotmányos megállapodások pusztá léte tehát megfelelő módon tűnik arra, hogy ugyanezen megállapodásokat uniós szinten is elismerjék. Ennek alapján létezik a kölcsönös bizalom alapelve az emberi

⁴⁸ Ld. Pentassuglia, Gaetano: Assessing the consistency of Kurdish democratic autonomy with International Human Rights Law. In: *Nordic Journal of International Law* 89 2020.

jogok védelme terén minden egyes tagállam belső szintjén. Hasonlóképpen lennie kellene egy ilyen kölcsönös bizalmon alapuló elvnek a tekintetben is, hogy elismerjék és elfogadják a szubállami entitások részvételét az egész folyamatban, különösen azokat, akik törvényhozói vagy végrehajtói jogkörrel vagy pusztán kollektív történelmi jogokkal rendelkeznek. Ez a folyamat különösebb problémák nélkül ment végbe az emberi jogok védelme tekintetében, holott hatalmas különbségek voltak előzőleg a tagállamok között a védelmi rendszerek vonatkozásában. Manapság az egymásra gyakorolt kölcsönös hatás az EJEB joggyakorlata és az általános alapelvek érvényesítése révén egyre erősödik.

Az Európai Unió számára nem képezett akadályt, hogy bizonyos kereteket hozzon létre az emberi jogok védelme céljából olyan ügyekben, amelyek az uniós jog alapelveihez és céljaihoz közvetlenül köthetők. Így az emberi jogok továbbra is az uniós hagyomány lényeges részét képezik, központi összekötő elemként elismerésük legalább három forrását tudjuk megjelölni:

- a) Az uniós jog a már említett korlátokkal;
- b) A nemzetközi jog, különösen az EJEB-en keresztül;
- c) A tagállamok belső joga.

Egy közös alkotmányos hagyomány volt az, amely valójában ténylegesen elősegítette az emberi jogok védelmének az elismerését uniós szinten. Ez arra is szolgálhatna, hogy hasonló módon viszonyuljanak azon esetekhez, ahol a szubállami entitások történelmi jogait közvetlenül elismerik egy adott tagállamban, még ha jelenleg nincs is napirenden e történelmi jogok illetén szerepének az elismerése. Spanyolországgal ellentétben Németország, Belgium vagy Ausztria jó példával szolgált, ahol máshogy kezelték a helyzetet, az Európai szerződések különös jellege szerint, azokat alkotmányos szerződések összességének tekintve, amelyek uniós célokat és alapelveket foglalnak magukba.

Végül, minden egyes tagállam saját társadalmi, területi és jogi keretei között fennálló viszonyrendszerének Európai Unión belüli leképezése megköveteli a szubállami komplexitások – amelyeket nem lehet egyszerűen a „Régiók” általános fogalmával meghatározni – létezésé-

nek megkülönböztetését. A szubállami entitásoknak különleges mód-szerre lehet szükségük, hogy gyakorlatba ültethessék az alkotmányosan elismert hatásköreiket, hogy hatékonyan érvényesüljenek uniós szinten is. Ez különösen a törvényhozói jogkörrel rendelkező entitások esetében igaz, mint például Baszkföld esetén, annak történelmi jogait és hatásköreit alapul véve.⁴⁹

Bajorország⁵⁰ és Németország⁵¹ példája rendkívül releváns a tekintetben, hogy szubállami részvételt biztosít az Európai Unióban. A német példa jelentősége hasonló alapokon nyugszik, mint a spanyol alkotmány első kiegészítő záradéka a baszk történelmi jogok vonatkozásában. Létezik ugyanis – mint a baszk eset is mutatja – alkotmányos garancia arra, hogy egy területi, intézményi és politikai „realitást” tiszteletben tartsanak, vagyis egyértelműen megkülönböztessék másoktól, illetve e garanciák tiszteletben tartásával váljon az állam részévé, és így együttesen vegyenek részt az egész folyamatban, „társ-szuverenitást” gyakorolva.⁵²

⁴⁹ Meg kell különböztetni a német vagy osztrák *Länder* helyzetét, a belga régiók, Katalónia, Skócia, Wales, Baszkföld és Navarra helyzetét és néhány más esetben a francia tartományok vagy a brit megyék esetét. A baszk történelmi jogok esetében legalább három fő szempontot kellene figyelembe venni:

- a) a baszk és a navarrai parlament nagyobb részvétele az EU-ban;
- b) mindkét fél részéről delegáció részvétele az EU Miniszterek Tanácsában;
- c) közvetlen keresetességi jog biztosítása mindkét entitás számára az EUB előtt saját hatáskörükbe tartozó ügyekben.

⁵⁰ Ld. Nagel, Klaus: Bavaria. In: Turp 2016, i. m.

⁵¹ Schefold, Dian: La participación de los Länder alemanes en el proceso de adopción de decisiones de la Unión Europea. In: *La acción exterior y comunitaria de los Länder, Regiones, Cantones y Comunidades Autónomas*, IVAP I. 1994, 142.

⁵² Uo.

- A német alkotmány 79. cikk (3.) bekezdése szerint: „Az Alaptörvény olyan módosításai, amelyek érintik a szövetségi állam tartományokra (Länder) történő felosztását, e tartományok elvi alapokon való részvételét a törvényhozásban vagy az 1. és 20. cikkben meghatározott elveket, elfogadhatatlanok.” Az 1. cikk az emberi méltóság védelmére utal, míg a 20. cikk a német alkotmány alapelveire.
- A spanyol alkotmány első kiegészítő záradéka szerint: „Az Alkotmány védi és tiszteletben tartja a ’foral’ területek (Baszkföld és Navarra) történelmi jogait. A fent említett rendszer általános aktualizálását az Alkotmány és az Autonómia-áról szóló törvény hatálya alatt kell megvalósítani.”

Úgy tűnik, hogy ez a megközelítés a bajor alkotmányban is fellelhető, a bajorokat előzőleg is megillető jogait figyelembe véve, amelyeket a német alkotmány is tökéletesen elfogad. Így a bajor alkotmány 178. cikke szerint: „Bajorország csatlakozik egy jövőbeli demokratikus szövetségi államhoz. Ez az államalakulat az egyéni német államok önkéntes szövetségén alapszik, amelyek külön államisága garantált.” A történelmi jogosultság fogalma és a szuverenitás önkéntes megosztása ebből világosan kitűnik. Ahogy előzőleg idéztem, a német jogalkotás e rendelkezéseket a március 12-én elfogadott 1993. évi a Föderáció és a *Länder* közötti *Európai ügyekben történt együttműködésről* szóló törvény alapján alakította ki. Erre vonatkozóan létezik egy megállapodás is, amelyet 1993. október 29-én írt alá a szövetségi állam és a *Länder* európai ügyekben történő együttműködés tárgyában.

Ausztria esetét tekintve az osztrák alkotmányban rögzítve alkotmányos elismerést kap a szubállami entitás uniós szintű hatásköre a *Länder* érdekeinek védelme céljából az Európai Unió előtt. Ráadásul – sorra véve az osztrák alkotmány rendelkezéseit – könnyű párhuzamokat találni a német esettel.⁵³ Az első alkotmányos hivatkozás e tekintetben az osztrák alkotmány 16. cikk (1) bekezdése, amely szerint a *Länder* saját hatáskörében nemzetközi szerződéseket köthet az Ausztriához közeli államokkal vagy szövetségi szintű entitásaikkal.⁵⁴ Az osztrák *Länder* közvetlen részvétele az EU döntéshozatalában így alkotmányosan biztosított az Alkotmány 23. D. cikke (3) bekezdése révén, amely előírja, hogy ha egy uniós projekt a *Länder* jogalkotási hatáskörébe tartozó kérdéseket érint, a szövetségi kormány átruházhatja a *Länder* képviselőjére a részvétel jogát az Európai Tanácsban. Ezt a jogkört a szövetségi kormány megfelelő tagjával való együttes részvételével, kölcsönös együttműködésben kell ellátnia. A második bekezdés is a *Länder* képviselőjére vonatkozik, aki a 142. cikk szerint a

⁵³ Ld. Seidl-Hohenveldern, Ignaz: Los Länder austriacos y la Unión Europea. In: *La acción exterior y comunitaria de los Länder, Regiones, Cantones y Comunidades Autónomas*. IVAP I. 1994, 173–200.

⁵⁴ Comparado, Código – Gobierno, Vasco: La acción exterior y comunitaria de los Länder, Regiones, Cantones y Comunidades Autónomas. IVAP II. 1996, 58. Ezt az alkotmányos rendelkezést egy 1988. november 29-i alkotmánymódosításról szóló törvény vezette be: BGBl no. 53, 1988. december 20.

Nemzeti Tanács előtt felel a szövetségi kormányt érintő ügyekben, míg a *Länder* parlament előtt annak jogalkotási hatáskörébe tartozó ügyekben.⁵⁵

Belgium helyzete is figyelemre méltó ezen a téren Vallónia⁵⁶ és Flandria⁵⁷ vonatkozásában. A belga jogszabályok széles körben hatvatkoznak az uniós joggal kapcsolatos regionális kérdésre, akár az Alkotmányban, akár annak módosításaiban, valamint a folyamat szabályozása *érdekében hozott* új szabályokban, illetve kormányközi megállapodásokban.

- A belga alkotmány 127., 128. és 130. cikke Vallónia és Flandria kormányának szerződéskötési jogosultságáról és nemzetközi együttműködésének lehetőségéről ír.
- A 167. cikk tartalmazza az uralkodó hatásköreit a nemzetközi kapcsolatok terén, Vallónia és Flandria hatásköreitől függetlenül, nevezetesen ez utóbbiak egyes hatásköreibe tartozó szerződéskötési jogosultságát és nemzetközi együttműködési lehetőségét, illetve ennek szabályozási rendszerét is. Ez a rendelkezés alkotmányosan elismeri a „társ-szuverenitás” egy valós és gyakorlati példáját.
- A 168. cikk közvetlen tájékoztatási kötelezettséget ír elő a regionális és közösségi tanácsok számára az EK vagy az EU szerződesei egyeztetéseiről vagy módosításairól az 1993. évi május 5-én elfogadott külön törvény 1. § (1) bekezdésének kiterjesztése értelmében.
- A 169. cikk tartalmaz egy alkotmányos hatáskör-átruházó mechanizmust a régiók vagy közösségek számára, az uniós és / vagy a nemzetközi kötelezettségek garántálása érdekében, amely akár az EUB előtti eljárások során is alkalmazható. Ez egyértelműen azt jelenti, hogy az EUB előtt a belgiumi szubál-

⁵⁵ Uo. A *Länder* képviselője ezt a pozíciót alkotmányos elismerése miatt tölti be. A képviselő szerepének jelentősége abban rejlik, hogy a Szövetségi Tanács előtti tárgyalások irányításáért felel, valahányszor azok szövetségi hatásköröket érintenek, míg a *Länder*ek parlamentjei előtt tartozik felelősséggel, amikor a *Länder* jogalkotói hatásköre tekintetében jár el.

⁵⁶ Ld. Berhoumi, Mathias: Wallonia. In: Turp 2016, i. m.

⁵⁷ Ld. Maddens, Bart: Flanders. In: Turp 2016, i. m.

lami egységek egyfajta státusszal rendelkeznek, többnyire alperesként, ami a „társ-szuverenitás” egy másik gyakorlati példája.⁵⁸

5 A Nemzetközi Bíróság elismeri az önrendelkezéshez való jogot⁵⁹

Érdemes megjegyezni a Nemzetközi Bíróság (NB) Kelet-Timorról szóló, 1995. június 30-i ítéletét (Portugália kontra Ausztrália), ahol az önrendelkezési jogot *erga omnes* jogként értelmezték érdekes történelmi evolúcióval párosítva, a modern nemzetközi jog egyik fő alapelveként (29. jogalap).⁶⁰ Ebben az ítéletben van egy Weeramantry bíró által jegyzett figyelemre méltó különvélemény, amely kiemeli az önrendelkezési jog közelmúltbeli és állandó fejlődését.⁶¹

Weeramantry hangsúlyozza e jog központi jelentőségét a nemzetközi jogra, és ennek elismerését minden jogforrás tekintetében, ideértve a szokásjogot, az általános jogelveket és az ítélkezési gyakorlatot is. Úgy véli továbbá, hogy központi jelentőséggel bír az ENSZ Alapokmányában, mint a Charta és a nemzetek közötti kapcsolatok egyik fő elve az 55. cikk szerint,⁶² csakúgy, mint az államok ENSZ-képviselőinek

⁵⁸ Van Boxstael, Jean Louis: La participación de las Comunidades y Regiones belgas en la elaboración y ejecución de decisiones de la Unión Europea. In: *La acción exterior y comunitaria de los Länder, Regiones, Cantones y Comunidades Autónomas*. IVAP I. 1994.

⁵⁹ Ld. On Western Sahara, the ICJ Consultative Opinion of 16 October 1975; Soroeta, Juan: *El conflicto del Sahara Occidental, reflejo de las contradicciones y carencias del Derecho Internacional*. Bilbao: Servicio Editorial. Universidad del País Vasco – Euskal Herriko Unibertsitatea. 2001.

⁶⁰ Ld. két eltérő vélemény: Weinstock, Daniel: Constitutionalizing the Right to Secede. In: *Journal of Political Philosophy* 9(2) 2001; Sunstein, Cass: Debate: Should Constitutions Protect the Right to Secede? A reply to Weinstock. In: *Journal of Political Philosophy* 9(3) 2001.

⁶¹ Lásd a Nemzetközi Bíróság Kelet-Timorral kapcsolatos 1995. évi június 30-ai ítéletének (Portugália v. Ausztrália) 192. oldalát.

⁶² Uo. 194.

különböző véleményeit tömörítő, a népek békéhez való jogáról szóló ENSZ nyilatkozatban is.⁶³

Egy másik érdekes véleményt a NB Timorról szóló ítéletéről Vereshchetin bíró fogalmazott meg. Annak a szükségességét vetette fel, hogy hangot és szavazati jogot kell adni Timor népeinek, hogy saját helyzetükről dönthessenek, mert ez valójában az önrendelkezési jog lényege.⁶⁴ A bíró nem úgy érti, hogy az állampolgárok hasonló legitimációval rendelkeznek, mint az állam, de megerősíti, hogy az ügy kiegyensúlyozott megismerése érdekében a bíróságnak tudnia kell, hogy Timor lakossága mennyiben ért egyet Portugália igényeivel.⁶⁵

„a konkrét helyzetben meg kell vizsgálni, hogy az uralkodó hatalom (ha a szokásos módon az irányítás továbbra is ténylegesen a kezében van), vagy bármely más hatalom érdekei valóban egybeesnek-e az emberek érdekeivel”.⁶⁶

Vereshchetin szerint az önrendelkezési jog egyértelműen fejlődik, és ezért szükséges konzultálni az érintett közösséggel.⁶⁷

„Az ENSZ Alapokmánya, amelyet a dekolonizáció folyamatának kezdetén fogadtak el, nem írhatta elő kifejezetten azt a kötelezettséget az irányító hatalom részére, hogy konzultáljon egy önkormányzatisággal nem rendelkező terület lakosságával, ha az adott kérdés közvetlenül érintette ezeket az embereket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy ilyen kötelezettségnek egyáltalán ne lenne helye a nemzetközi jogban a fejlődés jelenlegi szakaszában és a dekolonizációs folyamat korabeli környezetében, a Nyilatkozat a gyarmati országok és népek számára nyújtandó

⁶³ Uo. 196–197.

⁶⁴ Uo. 135.

⁶⁵ Uo. 135.

⁶⁶ Uo. 136.

⁶⁷ Uo. 138.

függetlenségről elfogadása után (1514. (XV.) számú közgyűlési határozat)."

A Nyugat-Szahara tanácsadó véleményében a Bíróság megállapítja, hogy:

„bizonyos esetekben a Közgyűlés eltekintett az adott terület lakóival való konzultáció követelményétől” (I.C.J. Reports 1975, 25. o., 59. bekezdés; kiemelés hozzáadva). Értelemszerűen ez azt jelenti, hogy általában konzultációra vonatkozó követelmény létezik, és csak „bizonyos esetekben” lehet tőle eltekinteni. E szabály alóli kivételeket a bíróság ugyanezen ítélete tartalmazza, és – amint azt a fentiekben bemutattuk – a jelen esetre nem alkalmazhatóak. Úgy gondolom, hogy manapság az állam irányító hatalomként való pusztá definiálása nem értelmezhető úgy, hogy az államra van automatikusan ruházva az az általános hatáskör, hogy az érintett emberek nevében cselekedjen, minden konkrét körülménytől függetlenül.”

Egy másik figyelemre méltó véleményt fogalmazott meg Skubieszewski bíró:

„134. A Bíróság megállapítja, hogy az önrendelkezés elve 'a jelenkori nemzetközi jog egyik alapelve'. A népek önrendelkezési joga 'erga omnes természetű'. A Bíróság Portugália vonatkozó állítását 'kifogásolhatatlannak' minősíti (Ítélet, 29. bekezdés). A Bíróság emlékeztet arra is, hogy 'a jelen ítéletben (31. bekezdés) tudomásul vette, hogy a két félnek, ... [Kelet-Timor népeinek] joga van az önrendelkezéshez' (37. bekezdés). Sajnálatos kérdés, hogy ezeket a fontos állításokat nem ismételték meg az ítélet rendelkező részében.

135. Bedjaoui bíró, a Bíróság elnöke véleménye szerint az önrendelkezés az idők folyamán 'elsődleges elv lett, amelyből a nem-

zetközi közösséget irányító egyéb elvek következnek' (un principe primaire, d'où découlent les autres principes qui régissent la société internationale). A jus cogens része; következésképpen a 'nemzetközi közösség nem maradhat közömbös a tisztelete iránt' ('la communauté internationale ne pouvait pas rester indifférente à son respect'). Az államoknak – mind egyénileg, mind együttesen – kötelességük hozzájárulni a dekolonizációhoz, amely 'mindenki ügyévé' vált ('une affaire de tous').⁶⁸ Ranjeva bíró szerint '[a] népek jogainak elidegeníthetlensége azt jelenti, hogy kötelező és abszolút jellegűek, amelyeket az egész nemzetközi rendnek be kell tartania'.⁶⁹ Mbaye bíró az önrendelkezést 'a határok sérthetlenségének elvével'⁷⁰ összefüggésben értelmezi. Ez a kapcsolat még hangsúlyosabbá teszi egy önkormányzatisággal nem rendelkező terület erőszakos beolvasztásának összeférhetetlenségét az önrendelkezés követelményével.

138. Az államok közötti baráti kapcsolatokról szóló nyilatkozat a következőképpen rendelkezik: 'Minden államnak kötelessége, hogy közös és külön fellépés révén elősegítse a népek egyenlő jogai és önrendelkezése elvének megvalósítását a Charta rendelkezéseivel összhangban, és segítséget nyújtson az Egyesült Nemzetek Szervezetének, hogy a Charta által rábízott feladatait teljesíthesse ezen elv érvényre juttatása tekintetében' [...]

Az önrendelkezés nem csak azok számára jelent felelősséget, akiket közvetlenül érint."⁷¹

⁶⁸ Bedjaoui, Mohammed. In: Cot, Jean-Pierre – Pellet, Allen (eds.): *La Charte des Nations Unies*. Paris: Economica, 2. Kiadás. 1991, 1082–1083.

⁶⁹ Ranjeva, Raymond: Peoples and National Liberation Movements. In: Bedjaoui, Mohammed (ed.): *International Law: Achievements and Prospects*. Paris–Dordrecht: UN-ESCO–Nijhoff. 1991, 105, 16. bekezdés.

⁷⁰ Mbaye, Keba: Introduction [to Part Four, Human Rights and Rights of Peoples]. In: Bedjaoui 1991, i. m. 1055, para. 62.

⁷¹ Ld. paragraphs 79, 81 y 84 of the ICJ Consultative Opinion on the Independence of Kosovo, 22-7-2010. Christakis opinion diverges from the Consultative Opinion: Christakis, Theodore: The ICJ Advisory opinion on Kosovo: has international Law some-

Ezek szerint, az autonómiától az önrendelkezés felé való úton az önrendelkezési jog következő jellemzőit figyelhetjük meg:

- a) egyéni és kollektív jog;
- b) szükséges a garantálása ahhoz, hogy megfeleljenek a többi érvényben lévő emberi jognak;
- c) e jog gyakorlása céljából, szükséges a többi emberi jognak is megfelelni, az f) ponthoz kapcsolódóan alapkövetelményként jelenik ez meg;
- d) a nemzetközi jog alapján elismert, és célja egy politikai közösség politikai meghatározása;
- e) a folyamat tehát megköveteli az érintett terület és közösség pozitív meghatározását;
- f) politikai egyeztetés szükséges a valódi nemzetközi elismeréséhez – ahogy ez Skócia és Québec figyelemre méltó esetében népszavazás útján megtörtént –, valamint a nemzetközi jog vagy harmadik fél általi elismerés.⁷²

thing to say about secession? In: *Leiden Journal of International Law* 24(I) 2011.

⁷² Skócia és Katalónia történelmi összehasonlításáról ld. Elliot, John: *Scots and Catalans*. New Haven: Yale University Press. 2018. Mindazonáltal az Egyesült Királyság és Spanyolország által alkalmazott politikai és jogi hozzáállás rendkívül eltérő: a skót népszavazás tárgyalása és ünneplése természetesen zajlott, míg Katalóniában a spanyol kormány és bíróságok mindezt tiltották, a katalán képviselőket pedig a Legfelsőbb Büntetőbíróság 9 és 13 év közötti börtönbüntetésre ítélte (2019. október 14-i 459/2019. sz. ítélet). Ezenkívül a Legfelsőbb Büntetőbíróság egy újabb, 2020. szeptember 28-i ítéletében (203/2020. sz. fellebbezés) Katalónia miniszterelnökét, Torra urat megfosztotta hivatalától, mivel nem tett eleget a spanyol Választási Bizottság utasításának, mely szerint bizonyos szimbólumokat távolítsa el a katalán kormány hivatalos helyszínéről. Ezért úgy tűnik, hogy hamarosan új választásokat írnak ki Katalóniában.

6 Következtetések

Az „alkotmányos egység”, mint referenciapont, amely korlátot szab az autonómiának és – végső soron – az önrendelkezésnek, az emberi jogok nemzetközi védelmét biztosító kötelező érvényű jogi szabályozás keretén belül vizsgálendő, – illetve kiterjesztve azt szolgálja, hogy minden egyén élhessen az emberi jogokkal –, nem pedig a klasszikus értelemben vett állami szuverenitás fogalmát alapul véve. A nemzetközi és az uniós jog szerepe tehát sarkalatos az Európai Unión belüli autonómia és önrendelkezés kérdéskörének tanulmányozásában.

Számos tényező merül fel az Európai Unión belül, amely a szuverenitás fogalmát átértelmezi. Az a szemlélet azonban, amely a decentralizált tagállam saját belső szubállami egységei felé érvényesül, egészen más. Az új szuverenitás megoszlik a tagállamok között az Európai Unióban, míg egyes decentralizált tagállamokon belül csak relatíve oszlik meg, annak ellenére, hogy olyan szövetségi államok, mint Ausztria, Belgium és Németország jó példákkal szolgáltak, hogy miként lehet kezelni ezt a problémát alkotmánymódosításokkal és állami szintű megállapodásokkal. Hasonló megközelítést lehetne alkalmazni a különféle európai nemzetek tekintetében, akik az önrendelkezés belső vagy külső formáját szeretnék megvalósítani.

Az uniós keretrendszer – annak minden főbb elemével – nemzetközi szerződés gyümölcse. Azonban van egy megalapozott igény a szubállami entitások további integrálására, azáltal, hogy lehetővé teszik számukra, hogy közvetlenül részt vegyenek a döntéshozatali folyamatokban, az uniós jog érvényesítésében és bírósági kikényszerítésében. Ennélfogva egy olyan nemzetközi szervezet számára, amely további integrációra törekszik, magától értetődőnek kellene lennie, hogy elismerjék a szubállami entitások azon jogát, hogy közvetlenül részt vegyenek az uniós döntéshozatalban annak alapján, hogy ezen entitásokat az uniós tagállamok saját alkotmányaik elismerik.

A szubállami entitások a tagállamok, illetve kiterjesztve az EU, rendkívül aktív részei: ha egy szubállami egység jogszabályai vagy közigazgatási végrehajtási mechanizmusa nem áll összhangban az

uniós joggal, az adott tagállam számonkérhető e tekintetben. Ez úgy értelmezhető, hogy még mindig szükséges annak elismerése, hogy a szubállami entitás részt vehessen a döntéshozatali eljárásokban, továbbá az uniós jog átültetésében és végrehajtási folyamataiban.

Az EU-ban számos, a közigazgatást és az igazságszolgáltatást irányító és ellenőrző elv, cél és rendszer alapján álló, egymással kölcsönhatásban lévő államok globális keretrendszerével állunk szemben. Az Európai Unióban ez a minimum közös nevező felülírja a nemzetközi kapcsolatok terén fennálló klasszikus hatáskör fogalmát, és megköveteli a tagállamokat alkotó többi egység, különösen a törvényhozói hatáskörrel felruházott entitások közvetlen részvételét, hogy az egész rendszerben kulcsszereplőként vegyenek részt.

Ha az Európai Uniót úgy tekintjük, mint a különböző alkotmányos sajátosságokkal rendelkező tagállamok akaratainak összességét, akkor ez azt az uniós feltevést kellene eredményeznie a szubállami entitások részvételéről, amely valamiként e demokratikus akaratok gyümölcseként megjelenik a tagállami alkotmányos szinteken is, és a külföld felé is rendelkezik hatókörrel.

Az alkotmányos megállapodások uniós keretbe foglalása az emberi jogok európai szintű elismerése útjának bizonyult. Ezért minden tagállam szintjén feltételezhető a kölcsönös bizalom az emberi jogok védelme érdekében. Ha ez a folyamat jogrendszereink egyik fontos területén végbement, akkor ugyanilyen kölcsönös bizalommal kellene lenni az egyes tagállamon belüli alkotmányos szintek sajátosságai irányába, a törvényhozói és végrehajtói hatalom decentralizálása mellett autonómia megadásával, vagy végső soron az önrendelkezés gyakorlását lehetővé tevő határozott akarat kinyilvánításával.

A megfelelő politikai akarat megléte elég ahhoz, hogy olyan alkotmánymódosítást terjesszenek elő, amely lehetővé teszi a szubállami nemzetek számára a közvetlen részvételt és hatásköreik megvédését uniós szinten. Ez egyáltalán nem sérti a szuverenitás alapelvét, sem nem valósítja meg az adott tagállam központi kormányzata által képviselt általános érdekek sérelmét.

Felhasznált irodalom

- Bedjaoui, Mohammed: Commentaire article par article. In: Cot, Jean-Pierre – Pellet Allen (eds.): *La Charte des Nations Unies*. Paris: Economica. ²1991.
- Bengoetxea, Joxerramon: Nationalism and self-determination: the Basque case. In: Twining, William (ed.): *Issues of Self-Determination, (Enlightenment, rights and revolution series)*. Aberdeen: Aberdeen University Press. 1991.
- Carrillo Salcedo, José Antonio: Sobre el pretendido »derecho a decidir« en Derecho Internacional contemporáneo. In: *El Cronista del Estado social y democrático de Derecho*. 33 2012.
- Christakis, Theodore: The ICJ Advisory opinion on Kosovo: has International Law something to say about secession? In: *Leiden Journal of International Law* 24 I. 2011.
- Elliot, John: *Scots and Catalans*. New Haven: Yale University Press. 2018.
- Ezeizabarrena, Xabier: Scottish Devolution and Basque Historical titles: two legal paths towards co-sovereignty. In: *Scottish Affairs* 80 (summer) 2012.
- Ezeizabarrena, Xabier – Conversi, Daniele: Autonomous Communities and Environmental Law: the Basque Case. In: Akbulut, Olgun – Aktoprak, Elcin (eds.): *Minority self-government in Europe and the middle East, Studies in International Minority and Group Rights*. Leiden–Boston: Brill-Nijhoff. 2019.
- Gregg, Benjamin: A socially constructed Human Right to self-determination of indigenous peoples. In: *Deusto Journal of Human Rights* 1. Bilbao: Pedro Arrupe Human Rights Institute. 2016.
- Guimón, Julen: *El derecho de autodeterminación. El territorio y sus habitantes*. Bilbao: Universidad de Deusto. 1995.
- Hannum, Hurst: *Autonomy, sovereignty and self-determination. The accommodation of conflicting rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1990.
- Herrero de Miñón, Miguel: *Derechos Históricos y Constitución*. Barcelona: Taurus. 2000.
- Jauregi, Gurutz: La globalización y sus efectos en el principio de soberanía, In: Castells, José Manuel – Iriondo, Xabier (eds.): *La institucionalización jurídica y política de Vasconia*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, Colección Lankidetzan. 1997.
- Keating, Michael: Self-determination, multinational states and the transnational order. In: Walt van Praag, Michael C. van (ed.): *The Implementation of the Right to Self-determination as a Contribution to Conflict Resolution*. Barcelona: UNESCO Catalunya. 1998.
- Keating, Michael: *The independence of Scotland*. Oxford: Oxford University Press. 2009.
- Kymlicka, William: Linking self-determination and Human Rights: comments on Pe-

- ter Jones. In: Etinson, Adam (ed.): *Human Rights; moral or political?* Oxford: Oxford University Press. 2016.
- Lafourcade, Maite: Las instituciones tradicionales y públicas de la Vasconia continental [online]. In: *Euskonews & Media* 38. 1999. Letöltés helye: www.euskonews.com, letöltés ideje: 2020.11.23.
- Loperena, Demetrio: Unidad constitucional y actualizaciones generales y parciales de los Derechos Históricos. In: *Jornadas de Estudio sobre la actualización de los Derechos Históricos vascos*. UPV/EHU. 1985.
- Mancini, Sussana: Secession and self-determination. In: Rosenfeld, Michel – Sajó, András (eds.): *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford: Oxford University Press. 2012.
- MacCormick, Neil: Is nationalism philosophically credible? In: Twining, William (ed.): *Issues of Self-Determination (Enlightenment, rights and revolution series)*. Aberdeen: Aberdeen University Press. 1991.
- Maccormick, Neil: *Questioning sovereignty*. Oxford: Oxford University Press. 2001.
- Mbaye, Keba: Introduction [to Part Four, Human Rights and Rights of Peoples]. In: Bedjaoui, Mohammed (ed.): *International Law: Achievements and Prospects*. Paris–Dordrecht: UNESCO Nijhoff. 1991.
- Michalska, Anna: Rights of peoples to self-determination in international law. In: Twining, William (ed.): *Issues of Self-Determination (Enlightenment, rights and revolution series)*. Aberdeen: Aberdeen University Press. 1991.
- Mueller, Charlotte: Secession and self-determination: remedial right only theory scrutinised. In: *POLIS Journal* 7 2012.
- Pentassuglia, Gaetano: Assessing the consistency of Kurdish democratic autonomy with International Human Rights Law. In: *Nordic Journal of International Law* 89 2020.
- Ranjeva, Raymond: Peoples and National Liberation Movements. In: Bedjaoui, Mohammed (ed.): *International Law: Achievements and Prospects*. Paris–Dordrecht: UNESCO–Nijhoff. 1991.
- Ruiz Vieytez, Eduardo: Réflexions sur la nature de l'autodétermination de la perspective des droits de l'homme. In: *Les Cahiers du Centre de Recherche Interdisciplinaire sur la Diversité* 3. CRIDAQ. 2012.
- Ruiz Vieytez, Eduardo: Regulando el derecho a decidir: una propuesta. In: *Naciones y Estados en el siglo XXI. Cuadernos RIEV* 11. Eusko Ikaskuntza. 2015.
- Seymour, Michel: Secession as a remedial right. In: *Inquiry: An interdisciplinary Journal of Philosophy* 50 2007.
- Soroeta, Juan: *El conflicto del Sahara Occidental, reflejo de las contradicciones y carencias del*

- Derecho Internacional*. Bilbao: Servicio Editorial. Universidad del País Vasco – Euskal Herriko Unibertsitatea. 2001.
- Sunstein, Cass: Debate: Should Constitutions Protect the Right to Secede? A reply to Weinstock. In: *Journal of Political Philosophy* 9(3) 2001.
- Thurer, Daniel – Burri, Thomas: *Self Determination*. Oxford: Max Planck of Public International Law. University of Oxford. 2008.
- Turp, Daniel – Sanjaume Calvet, Marc (eds.): *The emergence of a democratic right to self determination in Europe*. Brussels: Centre Maurice Coppieters, 2016. Verdross, Alfred: *Derecho Internacional Público*. Madrid: Aguilar. 1957.
- Vidmar, Jure: Remedial secession in International Law: Theory and (Lack of) practice. In: *St. Antony's International Review* 6(1) 2010.
- Various authors (VV.AA): La acción exterior y comunitaria de los Länder, Regiones, Cantones y Comunidades Autónomas. In: *IVAP I*. 1994.
- VV.AA: Naciones y Estados en el siglo XXI: democracia y derecho a decidir. Revista Internacional de Estudios Vascos. In: *Cuadernos* 11 2015.
- Weinstock, Daniel: Constitutionalizing the Right to Secede. In: *Journal of Political Philosophy* 9(2) 2001.

II. fejezet

Trianon 100 – Száz éves a döntés, mely átrajzolta Európát

1. **Lothar Höbelt:** Nem „Canossa-járás” és nem „halálos ítélet”: az Osztrák-Magyar Monarchia végének újragondolása
2. **Glant Tibor:** Az Inquiry és a párizsi békekonferencia: az amerikai béke-előkészületek és Magyarország sorsa, 1917–1920
3. **Szeghő Patrik:** A délszláv egység és Ausztria–Magyarország felbomlása

Lothar Höbelt*

NEM „CANOSSA-JÁRÁS” ÉS NEM „HALÁLOS ÍTÉLET”: AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA VÉGÉNEK ÚJRAGONDOLÁSA

1 A Sixtus-affér

Ahogy a nyugati fronton a nagy német támadás 1918. április első napjaiban Amiens előtt néhány mérföldnyire elakadt, az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminisztere, gróf Czernin Ottokár zavaros beszédet tartott a bécsi városházán. Úgy tűnt, Czernin buzgón próbálja bebizonyítani, hogy az antant nem szándékozott a háború előtti *status quo* feltételeivel fontolóra venni a békét. Ennek során meggondolatlanul a franciák Ausztriának címzett előző évi kezdeményezéseire hivatkozott. A francia miniszterelnök, Georges Clemenceau ezt azzal torolta meg, hogy megjelentette I. Károly császárnak sógorához, a belga hadseregben szolgálatot teljesítő Bourbon Sixtus páрмаi herceghez írott egyik levelét. Ebben a levélben, amely majdnem egy évvel azelőtt íródott, Károly császár úgy utalt az Elzász-Lotharingiára támasztott francia területi követelésekre, mint amelyek jogosak voltak. Hidegvérét elvesztvén Czernin először arra akarta kényszeríteni Károlyt, hogy tagadja le a levél eredetiségét. Ezután felvetette, hogy a császárnak pihennie kellene, mialatt régensre bízza a kormányzást. Ehelyett az történt, hogy 1918. április 14-én Károly elfogadta Czernin lemondását, és megpróbálta saját kezűleg helyrehozni a dolgokat a német szövetségeseikkel.¹

Erre, az úgynevezett Sixtus-afférra gyakran tekintenek úgy, mint az utolsó cseppre az Osztrák-Magyar Monarchiának a német „nagy-

* Egyetemi tanár, Bécsi Egyetem Történelmi és Kulturális Tanulmányok Kar, Történelem Tanszék, lothar.hoebelt@univie.ac.at.

¹ Höbelt, Lothar: „Stehen oder Fallen?” Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg. Vienna: Böhlau. 2015, 230–236.

testvér” előtti behódolása poharában.² Károly ezt követő látogatását a Spaban található német parancsnokságra gyakran hasonlítják IV. Henrik császár 1077-es Canossa-járásához, dicstelen megalázkodásához VII. Gergely pápa előtt. Számos utalás történt a Canossa-járára a modern állam és a kialakuló politikai katolicizmus közti harcot jelentő *Kulturkampf* évei alatt. Bismarck terjesztette el ezt a fogalmat, amikor 1872-ben azt ígérte a német parlament egyik vitája során: „Nem megyünk Canossába.”³ Elég különös, hogy azok közül, akik ezt az utalást akármelyik kontextusban is használták, csak kevesen ismerték fel, hogy Henrik „zarándokútja” Canossába végeredményben meglehetősen agyafúrt cselekedetnek bizonyult, mellyel sikerült egyensúlyt teremtenie a császári és pápai hatalom között. De azon alkalmi történéseknek, akik egyházellenes célból akarták felhasználni a hasonlatot, jobban tetszett a darócruhában térdeplő császár képe, aki a legenda szerint három napig várt fedetlen fővel a hóban, mint az okos politikusé, aki valójában túljárt veszélyes riválisának eszén.⁴

A német nép valószínűleg sokkot kapott, amikor arról olvastak, hogy Károly jogosnak nevezte Franciaország igényét Elzász-Lotharingiára, *justes revendications*ként utalva rá. De II. Vilmos császárnak és a német politikai elitnek nem volt min csodálkoznia, ezért nem értette Károly, miért voltak annyira mérgesek a németek.⁵ Elvégre Károly és Czernin meglehetősen nyíltan kezelték a franciáknak szóló megvesztegetési javaslatukat, mikoris Elzászt ajánlották fel cserébe egy olyan békéért, amely a korábbi *status quon* alapult, ha nem is teljesen a korábban, mert a központi hatalmak közben már függetlenséget ígértek Lengyelországnak. Tulajdonképpen Károly még a saját területei felajánlásával is kecsegtetett, osztrák Sziléziát vagy Galíciát ajánlotta fel, hogy egy németek uralta Lengyelország részeivé váljanak. Azonban sem a

² Ld. Urban, Otto: *Die tschechische Gesellschaft*. Vienna: Böhlau. 1994, 908.

³ A kontextust ld. Pflanze, Otto: *Bismarck and the Development of Germany*. Vol. II: *The Period of Consolidation, 1871-1880*. Princeton: University Press. 1990, 185–206.

⁴ Weinfurter, Stefan: *Canossa: Die Entzauberung der Welt*. Munich: Beck. 2006, 19–25, 146–157.

⁵ Henriette Hohenlohe Hercegnő naplója, 1918. április 17. Hálás vagyok Herbert Fischer-Colbrie-nak, hogy általa betekintést nyerhettem a naplóba.

császárt, sem a német kancellárt, Theodor von Bethmann-Hollweget nem csábította az ajánlat. Bethmann-Hollweg már beletörődött volna egy olyan békekötésbe, amely csekély eredményeket mutat fel, de nem egy kifejezett területvesztésbe.

Ami még rosszabb volt: az ajánlat nem talált elfogadókra az antant részéről. Elzász-Lotaringia visszaadása kielégítő lehetett volna a francia belpolitika szempontjából, de a nagyobb stratégiai kép tekintetében meglehetősen haszontalan volt. Úgy tűnt, a francia politikai életnek majdnem az összes árnyalatához tartozó politikus – valószínűleg jogosan – úgy gondolja, annak elismerése, hogy Németország Európának majdnem az egészét visszaszorította, egyenlő lenne azzal, hogy elfogadják az Európában játszott vezető szerepét.⁶ Továbbá 1917 tavaszán, amikor Károly beindította a békeoffenzívát, valószínűleg a lehető legrosszabb pillanatot választotta ehhez. Németország éppen akkor tett fel mindent egy korlátlan tengeralattjáró-háború sikerére, aminek eredményeképpen az Egyesült Királyság és Franciaország várhatta, hogy az Egyesült Államok a megmentésükre siessen, hogyha egyáltalán sikerül a német tengeralattjárókat túlélniük. Vagy ahogy a francia hadvezér, Philippe Petain megfogalmazta: Várjunk a tankokra és az amerikaiakra.⁷ 1916 késő őszére már majdnem mindenütt tárgyaltak békejavaslatokról, de közben a tétek emelkedtek. Miért lettek volna elégedettek egy kompromisszumos békével, hogyha végül a sarkon túl már a győzelem várt rájuk?

Czernin hisztérikus pillanataiban előszeretettel fenyegette a császárt egy olyan német hadsereg látomásával, amelyet Ausztria leigázására küldenének abban az esetben, ha Németországnak oka lenne szövetségese hűségét megkérdőjelezni.⁸ Csak a képzelete játszott vele.

⁶ Stevenson, David: *French War Aims against Germany, 1914–1919*. Oxford: Oxford University Press. 1982, 54, 73, 105; Steglich, Wolfgang (Hgs.): *Die Friedensversuche der kriegführenden Mächte im Sommer und Herbst 1917*. Quellenkritische Untersuchungen, Akten und Vernehmungspunkte. Stuttgart: Steiner-Verlag-Wiesbaden-GmbH. 1984.

⁷ Idézi: Gooch, John: *The Italian Army in the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press. 2014, 263.

⁸ Az ötlet a Vilmos által Hohenlohe hercegnek 1917 nyarán tett hengegő kijelentésre vezethető vissza. Ld. Ottokar Czernin kiadatlan kézírata, Die Brief-Affaire, aktenmä-

Németországnak szigorúan be kellett osztania erőforrásait a döntő nyugati csata és egy keleti birodalmi terjeszkedés csábítása között, és ezért egyszerűen nem voltak felesleges hadosztályok, amelyeket bevetettek volna Csehországban (vagy máshol). A császár és környezete sem vette túl komolyan Károly meggondolatlan megjegyzéseit. Annak értelmezték, amik voltak; próbálkozásnak a francia tárgyalópartnerek bizalmának elnyerésére, egy *captatio benevolentiae*-nek a jóindulat felkeltésére, hogy felélénkítsék az előző év elvetélt tárgyalásait. Sixtusnak nem kellett volna átadnia a levelet a franciáknak, csak részleteket felolvasnia. Így amikor Károly tagadta, hogy megírta azt a levelet, azon tradíciónak megfelelően cselekedett, amely szerint a bizalmas feljegyzések letagadhatóak, ha már egyszer kiszivárogtak.⁹ Mindazonáltal a bécsi kríziskezelés tagadhatatlanul szegényesnek bizonyult, mivel olyan helyzetbe hozta Károlyt, amely miatt széles körben úgy tekintettek rá, mint aki takarékoskodott az igazsággal. Viszont ez nem adott okot arra, hogy a németek megkérdőjelezzék a Kettős Szövetséghez való hűségét.

2 A „csatlósállam” mítosza

A német külügyminiszter, Kühlmann tanácsa II. Vilmoshoz az volt, hogy „nemes és nagylelkű hozzáállást tanúsítson” szövetségese iránt.¹⁰ Szerencsére úgy tűnt, hogy most az egyszer maga a császár is a racionális megközelítést preferálta az érzelmi reagálással szemben. Igaz, dührohamot kapott, amikor először olvasta Károly levelét, és még az is felmerült benne, hogy Czernin elbocsátása maga után vonhatja a szövetség végét. Azonban hamar jobb belátásra tért, és álruhás áldásként üdvözölte a nem szívesen fogadott híreket. De osztrákellenes előíté-

füg zusammengestellt, 12. (a szerző tulajdonában lévő példány).

⁹ Pontosan ilyen volt a II. Vilmos udvara által elfogadott hozzáállás, amikor először hallottak a híres levélről. Scherer, Andre – Grunewald, Jacques (eds): *L'Allemagne et les problemes de la paix pendant la Premiere Guerre Mondiale* (=APP). Vol. 4. Paris: Presses universitaires de France. 1978, 104. (1918. április 12.).

¹⁰ APP IV 104, 108.

leteket tápláló tábornokait nem fogadta bizalmába, ehelyett Hertling kancellár tanácsára várt, aki mindig is rokonszenvezett Károllyal.¹¹ Kühlmann is azt javasolta Vilmosnak, hogy legyen vele kedves, de határozott, hogy olyan érzést keltsen benne: így vagy úgy kárpótolnia kell Németországot. Ily módon az elmúlt három évben folyó kötélhúzás keretein belül Németország még mindig megpróbálhatott profitálni szövetségésének sarokba szorításából.¹²

Ezen három év alatt az Osztrák-Magyar Monarchia és Németország között folyó viták többsége két egymással összefüggő témára összpontosult: „Mitteleuropa”, azaz Közép-Európa és Lengyelország jövője. Ausztria meglehetősen korán benyújtotta igényét Lengyelországra, azonban ehhez Németország nem szívesen adta beleegyezését; attól tette függővé, ha a két birodalom közti kapcsolatokat megerősítik egy koherens közép-európai blokk („Mitteleuropa”) létrehozásával.¹³ „Mitteleuropa” mindkét oldal középutas politikusainak szerepelt már a tervei között. Egyrészt a Habsburgok – mind Ferenc József, mind Károly, utóbbi még inkább – általában nem szívesen mondtak volna búcsút szuverenitásuk egy picike részének sem egy „egyre szorosabb egységhez” közelítő valami érdekében. Másrészt a begyöpösödött poroszok nem akartak holttestként hozzáláncolva lenni a Habsburg Monarchiához, ahogy Hindenburg egyszer megfogalmazta. Az 1916 novemberében megígért lengyel függetlenség a német hatás túlsúlyával lett volna az alternatívája a *Mitteleuropa* és az osztrák-lengyel megoldás szíami ikreinek.¹⁴

¹¹ Vilmos reakciójának részletes leírását ld. Fürstlich Fürstenberg'sches Archiv Donaueschingen, II. Max Egon herceg háborús naplója, 1918. április 12–17. Fürstenberg, akinek sváb földön és Csehországban is voltak birtokai, tagja volt az osztrák és a porosz Felsőháznak is. II. Vilmos személyes barátjának számított.

¹² APP IV, 136–137 (Kühlmann to Hertling, 5 May 1918).

¹³ Kapp, Richard W. – Hollweg, Bethmann: Austria-Hungary and Mitteleuropa, 1914–1915. In: *Austrian History Yearbook 19/20 (1983/84)*, 215–236; A legjobb összefoglaló: Müller, Achim: *Zwischen Annäherung und Abgrenzung. Österreich-Ungarn und die Diskussion um Mitteleuropa im Ersten Weltkrieg*. Marburg: Tectum. 2001.

¹⁴ Höbelt, Lothar: The Austro-Polish Solution: Mitteleuropa's Siamese Twin. In: Bled, Jean-Paul – Deschodt, Jean-Pierre (eds.): *Le crise de Juillet 1914 et l'Europe*. Paris: Editions SPM. 2016, 125–136.

Czernin és Kühlmann, a két újonnan kinevezett külügyminiszter voltak az újraélesztői az osztrák-lengyel megoldásnak 1917 vége felé. Kühlmann azt akarta, hogy az osztrákok segítsenek neki tábornokai észszerűtlenségének leküzdésében; Czerninnek azért volt szüksége német segítségre, hogy legyőzze a császár néhány tanácsadója észszerűtlenül optimista nézeteit, akik békekezdeményezéseket láttak ott, ahol igazából nem voltak ilyenek. Az alku a következő volt: a németek azzal kapcsolatos félelmeit, hogy egy túlnyomóan szláv többségű Habsburg Birodalom megbízhatatlan lenne, csillapítani lehetne egy kereskedelmi egyezményvel és katonai szövetséggel. Cserébe a Habsburgok megkapnák Lengyelország régen orosz fennhatóság alatt lévő részeit, mivel a Kongresszusi Lengyelország (Lengyel Királyság) bármilyen további feldarabolása csak irritáló tényezőként működne, mert aláásná Károly Lengyelország trónjára tartott igényének legitimitását (január 29-én a Varsói Kormányzóság valóban úgy döntött, hogy felajánlja neki a lengyel koronát).¹⁵

Czerninnek nehéz volt Károllyal elfogadtatnia ezt az alkut, ugyanúgy, ahogy Kühlmann is veszélyességgel járó csatának nézett elébe Ludendorffal szemben, aki ragaszkodott ahhoz, hogy Lengyelország egy részét biztonsági folyosóként tartsák meg. De néhány nappal azelőtt, hogy a Sixtus-affér kirobbant volna, Károly valóban megfogalmazott egy levelet Vilmosnak, amely lényegét tekintve Czernin érveit követte.¹⁶ Egy héttel később Czernint menesztették, és néhány héttel később, május 12-én Károly útban volt Spa felé a híres „Canossa-járás záránókútján”. Gottfried Hohenlohe herceg, az Osztrák-Magyar Monarchia berlini nagykövete¹⁷ valóban azt mondta, hogy inkább részt venne egy frontvonalbeli támadásban, mint ezen a találkozón. De annak, ami-

¹⁵ Meckling, Ingeborg: Die Aussenpolitik des Grafen Czernin. In: *Österreich Archiv*. Vienna: Verlag für Geschichte und Politik, Munich: R. Oldenbourg Verlag. 1969; Bihl, Wolf-Dieter: Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk. In: *Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Vol. VIII. Vienna: Böhlau. 1970.

¹⁶ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (=HHStA), Politisches Archiv (=PA) I 1039, Liasse LVI, fol. 146–148 (= APP IV 90–92).

¹⁷ Hannig, Alma – Winkelhofer, Martina (Hgs.): *Die Familie Hohenlohe. Eine europäische Dynastie im 19. und 20. Jahrhundert*. Cologne: Böhlau. 2013, 228–268.

ért így érzett, semmi köze nem volt a Sixtus-levelekhez. Egy „kalóztámadás” volt az oka, amelyet az osztrákok a Dunán követtek el. Egy-szerűen elkoboztak nem kevesebb, mint ötvenöt, gabonával megrakott német bárkát, hogy az éhező bécsieknek élelmet szerezzenek. Hertling – bár általában kedvelték az osztrákok – vörös lett a méregtől, amikor ezt meghallotta.¹⁸

De lássanak csodát, a hangulat Spaban sokkal jobbnak bizonyult, mint amilyennek Hohenlohe várta. Mindkét uralkodó kitett magáért, hogy kedveskedjen a másiknak. Hohenlohe lejegyezte, hogy Károly nagyon megkönnyebbült a végkimeneteltől. De mi volt pontosan a spai találkozó eredménye? Az osztrák oldalról hivatalos források semmilyen utalást sem tettek a tárgyalásokra. A Ballhausplatz szárazon ezt jegyezte meg: „Iráttárunk semmilyen jegyzőkönyvet nem kapott a Spaban folyó tárgyalásokról.”¹⁹ Egyértelmű, hogy a két uralkodó tárgyalta „Mitteleuropáról”: szövetségüket újabb 25 évre meg kell hosszabbítani. Tárgyaltak egy katonai szerződésről és egy kereskedelmi egyezményről. Az egyetlen veszteség, amit az osztrákok elszenvedni látszottak ahhoz képest, hogy milyen volt a tárgyalási pozíciójuk a Sixtus-levelek okozta felzúdulás előtt az volt, hogy Károly nyilvánvalóan lemondott Lengyelország koronájára benyújtott igényéről. Legalábbis Hohenlohenak ez volt a benyomása, amikor csatlakozott a császárhoz a hazafelé út egy részén.

Kétségtelen, hogy Károly soha nem volt annyira oda Lengyelorszá-gért. (Emlékezzünk rá: egész Lengyelországot felajánlotta – Galíciát is beleértve – Németországnak ellenértékként, ha a németek lemondanak Elzász-Lotharingiáról.) Hohenlohe azt is megjegyezte, hogy az egyetlen ember, aki nem nagyon örült a tárgyalások eredményének, gróf Burián István volt, Czernin utódja (és elődje) a külügyminiszteri székben.²⁰ Burián nem rendelkezett Berchthold és Czernin könnyed-

¹⁸ Henriette Hohenlohe hercegnő naplója 1918. május 6–7; Landwehr von Pragenau, Ottokar: *Hunger. Die Erschöpfungsjahre der Mittelmächte 1917/18*. Zurich: Amalthea. 1931, 191–6.

¹⁹ HHStA, PA I 505, Liasse XLVII/3–23, fol. 18 f.

²⁰ Hohenlohe-napló 1918. május 13. Ezt a bejegyzést valójában Gottfried írta, nem a felesége.

ségével és csalóka kellemével. A taktikája, amelyről elhíresült, az volt, hogy mindenkit halálra untatott végtelen monológjaival: „Lehetetlen egy szót is közbevetni”, ahogy Hohenlohe panaszkodott egy ízben.²¹ Burián 1918-ban hozta legjobb, avagy legrosszabb formáját, ez utóbbit az érezhette, aki előadásainak hallgatója volt. Tudta, hogy a találkozó iránya nem a kedve szerint alakult, de ragaszkodott a véleményéhez, hogy végül is nem hoztak semmilyen formális döntést és nem írtak alá semmilyen dokumentumot. Számára a találkozó eredményének lényege egy szóbeli *pactum de contrahendo* volt, azirányú elköteleződés, hogy előbb vagy utóbb megállapodásra jutnak majd. Burián különösen azt tagadta, hogy Károly feladta a lengyel koronához fűzött reményeit.²² Bizonygatta, hogy a lengyel kérdés „zökkenőmentes kivittelezése” megkerülhetetlen feltétele annak, hogy Ausztria bármilyen más kérdésben engedményeket tegyen. Egy hónappal később (június 11-12-én) Burián Berlinbe látogatott, hogy előadja az osztrákok ügyét. Biztos volt benne, hogy érvei mély benyomást tettek a németekre, de az a valószínű, hogy kimerítette inkább, mint meggyőzte volna őket.²³

Elméletileg természetesen teljesen a lengyelektől függött, kit választanak meg új királyuknak. A németek hallgatólágosan elismerték az osztrák pozíció erejét, amikor jó képet próbáltak vágni a dologhoz, és aktívan háztaltak a lengyel közvéleménynél, hogy meggyőzzék őket egy porosz jelölt támogatásáról.²⁴ De erőfeszítéseik hiábavalónak bizonyultak. A lengyelek nem nagyon bíztak a Habsburgokban és különösen nem, miután Czernin sokkolta őket azzal, hogy a breszt-litovszki békében Holmot Ukrajnának adta át.²⁵ De azzal a kilátással szembe-

²¹ HHStA, NI. Berchtold 4, Hohenlohe to Berchtold, 18 Oct. 1915.

²² HHStA, PA I 1015, fol. 102, Egy Flotow és Wedel közti találkozó feljegyzései, 1918. május 19. Valójában Ludendorff Burián álláspontját támogatta, amikor azt mondta a német koronahercegnek, hogy minden szóbeszéd hamis volt arról, hogy az osztrák-lengyel megoldást végül elvetették (APP IV, 168).

²³ HHStA, PA I 505, Liasse XLVII/3-12, telegram 93, fol 30 f.; for the German version of the meeting see APP IV, 198–203 (11/12 June 1918).

²⁴ A porosz jelölről az derült ki, hogy Charles Stephen osztrák főherceg, akinek volt egy vára Zywiec-ben és néhány lengyel veje. Azonban elutasította az ajánlatot.

²⁵ Kindler, Klaus: *Die Cholmer Frage 1905–1918*. Frankfurt/M.: Lang. 1990; Höbelt 2015, i. m. 222–228.

sülve, hogy akár Leninnek vagy Ludendorffnak áldozatul eshetnek, hajlottak arra, hogy Károlyt és az osztrákokat tekintsék a kisebb rossz-
sznak. Ha Károly lett volna Lengyelország királya, remélhették volna,
hogy majdnem automatikus támogatásban részesülhetnek az osztrá-
koktól bármilyen jövőbeli Németországgal folytatott vitájuk során. A
lengyel miniszterelnök minden tőle telhetőt meg is tett, hogy meg-
győzze az osztrák-lengyeleket a bécsi parlamentben, hogy tegyék fél-
re a Seidler kabinet ellen táplált haragjukat és kedvezőbb eshetőséget
tétélezenek fel a kormányról.²⁶

Az osztrák-lengyel megoldást előnyben részesítő lengyeleket ak-
tívan támogatta Ratti kardinális, az eljövendő XI. Pius pápa, aki ab-
ban az időben nem hivatalos pápai legátusként szolgált a feltörekvő
lengyel államnál.²⁷ 1918 nyarán a német diplomaták még mindig re-
ménykedtek abban, hogy kijátszhatják Burián makacsságát egy Ká-
rolyhoz benyújtott folyamodvánnyal, aki sosem lelkesedett túlságosan
az osztrák-lengyel megoldásért. Reménykedtek, hogy rávehetik a csá-
szárt Burián menesztésére.²⁸ De szeptemberben a németek elismerték
a vereséget, legalábbis átmenetileg. „A háború utolsó heteiben Burián
törekvései valóban elérték, hogy a németek beleegyezzenek egy oszt-
rák-lengyel megoldásba.” Abban az időben Burián vitát eldöntő érveit
így értelmezték: szükség volt egy olyan helyzet létrehozására, amely a
lengyelek számára megfelelően kielégítő, hogy végül az antant számá-
ra ne legyen könnyen megváltoztatható.²⁹

²⁶ HHStA, PA I 1023, Bericht 137-B/P, 11 June 1918; Statni Oblastni Archiv (SOA) Zamrsk, Oskar Parish v. Senftenberg báró naplói, 1918. március 10.

²⁷ HHStA, PA I 1039, telegram 668, 27 Aug. 1918; Marozzo Della Rocca, Roberto: Achille Ratti in Polen 1918–1921. In: Zedler, Jörg (Hgs.): *Der Heilige Stuhl in den internationalen Beziehungen 1870–1939*. München: Herbert Utz Verlag. 2010, 249–284.

²⁸ APP IV, 242 (8 July), 262 (28 July), 285 (15 August).

²⁹ HHStA, PA I 505, Liasse XLVII/3–26, 1918. augusztus 14–15-ei és szeptember 3–4-ei találkozók jegyzőkönyvei, 178–193; Shanafelt, Gary: *The Secret Enemy. Austria-Hungary and the German Alliance 1914–1918*. Boulder: University of Columbia Press. 1988, 200; APP IV, 297 (23 August), 328 (5 Sept.), 382–386 (24–28 Sept. 1918). Szeptember 21-én Wedel valóban 180 fokos fordulatot vett, és ellenezte bármilyen lépés megtételét Burián menesztésére (uo. 355).

De mi legyen Mitteleuropával? Létezett néhány tervezet az új Kettős Szövetségről.³⁰ Bizonyos szempontból a feltételek kevésbé voltak szigorúak, mint az eredetiben. A *casus foederis*t csak az idézné elő, ha az egyik felet legalább két nagyhatalom támadná meg. Az Osztrák-Magyar Monarchiának nem volt többé közös határa magával Oroszországgal. Ezért akarták mindenképpen belevenni Ukrajnát a lehetséges ellenséges országok közé. Másrészről az osztrákok féltek a tengerentúli konfliktusokba való bevonódástól. Ragaszkodtak hozzá, hogy legalább az egyik ellenséges hatalom európai legyen. Június 20-án Burián boldogan jegyezte fel, hogy a második német tervezet sokkal jobban közelített az osztrák kívánságokhoz.³¹ De a németek nem tűntek annyira lelkesnek a téma továbbvitelért. Július közepén a Burián által készített feljegyzés leszögezte, hogy az osztrák fél tiszteletben tartja azt a kívánságot, hogy dolgozzanak a gyors lezáráson, de sajnós a németek még nem fejezték be a belpolitikai előkészületeket. Két héttel később Hohenlohe is „a tárgyalások borzasztóan lassú és nehézkes folyamatáról” panaszkodott.³²

Számos oka volt, hogy a németek miért nem voltak annyira érdekeltek az osztrákokkal való megállapodás megkötésében. Még ha azok az állítások túlzóak is, hogy abban az időben Németország minden tekintetben katonai diktatúra volt, a Legfelsőbb Hadseregparancsnokság véleményét egyértelműen ki kellett kérni. De a nagy nyugati csata tetőpontján nem lehetett őket zavarni. Vagy – ahogy a diplomaták fogalmaztak – a belső tanácskozásokat a nyugati offenzíva miatt el kellett halasztani.³³ Néhány héttel később, június 24-én Kühlmann kegyvesztett lett a tábornokok körében amiatt, mert nyilvánosan utalt az offenzíva kudarcára, amely nem ért el semmilyen döntő eredményt.

³⁰ APP IV, 195–197.

³¹ HHStA, PA I 505, Liasse XLVII/3-23, 2997 távirat, fol. 122–133, Burián Larischnak, 1918. június 20.

³² HHStA, PA I 536. Mappe: Ausbau des Bündnisses, fol. 33–35 (15 July 1918); PA I 505, Liasse XLVII/3-23, Bericht 89 P/A-F, fol. 171-2, Hohenlohe Buriánhoz 1918. augusztus 3.

³³ HHStA, PA I 505, Liasse XLVII/3-23, fol. 136, A Német Nagykövetség közleménye 1918. május 29.

Miközben elismerte, hogy Kühlmannnak igaza volt, Ludendorff mégis ragaszkodott a menesztéséhez.³⁴ Július 9-én Paul von Hintzét nevezték ki külügyminiszternek. Buriánnak azonnal cáfolnia kellett, hogy Hintzét a tábornokok akarat nélküli bábjának nevezte.³⁵ Mindenesetre Hintze az államtitkárára, Hilmar von dem Bussche-ra bízta a tárgyalásokat,³⁶ mivel maga még nem tudta közelebbről tanulmányozni az ügyet.

Mindeközben Burian megkeserítette a tárgyalásokat azzal, hogy felvetette a szövetség megújítását. Az osztrákok még júniusban megígérték, hogy néhány hadosztályát a németek segítségéül küldi a nyugati frontra. Június 27-én Burián ezt az ígéretet felhívásnak értelmezte arra, hogy újraélessze Czernin kedvenc tervzetét, egy különleges értelmező szerződést, amely arra lett volna hivatva, hogy precízebben definiálja mindkét fél kötelezettségeit a folyó konfliktusban.³⁷ Az érve amellet, hogy az osztrákoknak szükségük van egy ilyen szerződésre, az volt, hogy meggyőzően cáfolni tudják a pletykákat, melyek szerint német terjeszkedő háborús célokért harcolnak. Hintze ugyanígy meggyőződéssel állította, hogy ezen egy titkos szerződés nem tudna segíteni.³⁸ A Zweibund a Kettős Szövetség védelmi szövetség volt. Így mindkét fél a közös tulajdonuk megőrzéséért harcolt (*Besitzstand*). De az osztrákok egy speciális klauzula beillesztésén buzgólkodtak, mi-

³⁴ Hertling kancellár állítása szerint Kühlmann hivatalban maradhatott volna, ha nem lett volna túl vakmerő, hogy az ellentmondásos beszéde utáni néhány napon belül megjelenjen a főparancsnokságon (HHStA, PA I 505, Liasse XLVII/3-23, telegram 340, Hohenlohe to Burian, 1918. július 12.). Valójában a német koronaherceg már májusban hasonló gondolatoknak adott hangot (APP IV, p. 169).

³⁵ HHStA, PA I 505, Liasse XLVII/3-26, 582 távirat, Burián Hohenlohénak, 1918. szeptember 14.

³⁶ Von dem Bussche Czernin kollégája volt Bukarestben 1914–1916-ig, azt megelőzően argentín nagykövet. A lánya Czernin jó barátja, az osztrák-cseh Kinsky herceg fiához ment férjhez, és férje halála után 1940-ben Dél-Amerikába vonult vissza.

³⁷ HHStA, PA I 505, Liasse XLVII/3-23, 409 távirat, Burián Larischnak, 1918. június 27. Kühlmann ekkor még azt ígérte, hogy sürgősen foglalkozik az ügygel (Larisch 434-es távirata, 1918. július 2.), mialatt Wedelnek azt mondta, hogy nem tetszett neki a javaslat (APP IV, 236).

³⁸ HHStA, PA I 505, Liasse XLVII/3-23, Bericht 82 P/B, fol. 181, Hohenlohe Buriánhoz, 1918. július 22.

szerint ez a *Besitzstand* nem jelenthet kisebb gyarmati tulajdonokat, amelyeket könnyen el lehetne cserélni máshol található koncessziókra.³⁹ Ugyanakkor biztosítani akarták, hogy a Kettős Szövetség szerződéses feltételei ne vonatkozzanak a bolgár vagy török szövetségeseikre kiterjesztett ígéreteikre. A németeknek határozottan nem tetszettek ezek a kérdések, és nagyon szerették volna ejteni a témát. Önmagához hűen Burián nem hagyta magát lebeszélni.⁴⁰

A Központi Hatalmak veresége előtt az egyetlen, eredményesen zárult tárgyalás az október 11-én aláírásra kerülő kereskedelmi egyezményt hozta tető alá. A tárgyalások július elején kezdődtek Salzburghban. Az eredmények valóban nagyon kedvezőknek bizonyultak az osztrákok számára. Az egyezmény nem foglalta magában a vámuniót, következésképpen a vámok közös adminisztrációját sem.⁴¹ Az eljövendő idők előszeleként a németek eredetileg szerették volna elérni a társadalombiztosítás belföldi jogalkotásának összehangolását.⁴² Ezt a kívánságot is csendben félretették. Az osztrákok megtarthattak néhány ipari árura vonatkozó védővámot, de mezőgazdasági exportjukat nem érintették hasonló korlátozások Németországban. Az osztrák kereskedelmi miniszter, az önfejű Friedrich von Wieser, a híres Osztrák Gazdasági Intézet tagja nem győzte dicsérni főtárgyalóját, Richard Schüllert. Az egyezménnyel minden kívánsága teljesült.⁴³

³⁹ Ezen tárgyalások egy korábbi változatában Burián azt a kifejezést használta, hogy természetesen ebben a tekintetben Tsingtaot (a német kolónia Kínában) nem lehet Tarnopolhoz hasonlítani (az abban az időben még mindig oroszok által elfoglalt Galíciai városhoz).

⁴⁰ Burián állítása szerint a Törökországnak és Bulgáriának adott ígérek „unter der selbstverständlich stillschweigenden und geheimen Reserve des tamquam posse”. HHStA, PA I 536, Botschaftsarchiv Berlin, Mappe: Interpretationsabkommen, Burián távirata Hohenlohénak No. 3368 (július 16.), 3692 (augusztus 1.), Hohenlohe július 18-ai és 22-ei jelentéseire reagálva; Czernin 1918. február 15-ei pizskozatának másolata (fol. 41–43) és a német válasz (fol. 33–40); APP IV, 235 (2 July), 260 (22 July), 268 (3 August).

⁴¹ A magyarokról azt állították, hogy támogatják a vámok közös igazgatását (APP IV, 183).

⁴² HHStA, PA I 505, Liasse XLVII/3-23, telegram 93, fol. 75 (12 June 1918).

⁴³ HHStA, Friedrich von Wieser diary 12 Oct. 1918; Soutou, Georges-Henri: *L'or et le sang. Les buts de guerre économiques de la Première Guerre mondiale*. Paris: Fayard. 1989, 710–724.

Természetesen Burián vagy Schüller egyik diplomáciai győzelmének sem volt semmilyen hatása a jövő eseményeire. A salzburgi egyezmény után csupán két héttel, október 27-én az Osztrák-Magyar Monarchiának fegyverszünetet kellett kérnie. Az események alakulása azonban egészen meggyőzően megmutatta, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia pozíciója és befolyása biztosan nem gyengült drámaian a Sixtus-affér következtében. Ha valamiben, akkor a katonai ügyekben az Osztrák-Magyar Monarchia szintén elég független irányvonalat követett. Az előző években az 1915-ben a Kárpátokban vívott csaták, az 1916-os Bruszilov-offenzíva vagy az 1917-es 11. isonzói csata után az Osztrák-Magyar Monarchia német segítségre szorult, hogy elhárítsa a katonai katasztrófát. 1918-ban, Oroszország összeomlása után végre koncentrálhattak az Olaszország elleni harcra. Amikor a saját offenzíváját a Piavena folyónál megállították, az Osztrák-Magyar Monarchia küldött néhány hadosztályt a nyugati frontra a németek megsegítésére (akik cserébe megígérték, hogy külön élelmiszerszállítmányt küldenek Ausztriába).⁴⁴ 1918 őszén Burián büszkén jegyezte fel, hogy az osztrák front szilárdan kitart, miközben a németek visszavonulnak a nyugati fronton.⁴⁵ Ez kétségkívül elbizakodottan hangzott, de semmiképpen nem egy elnyomott hűbéres hangja volt. A beszámolók, melyek szerint az Osztrák-Magyar Monarchia „Németország vazallusa”, nagyon túlzóak voltak.

Tehát kevés a bizonyíték arra nézve, hogy a Sixtus-affér vagy a „Canossa-járás” „megpecsételte az Osztrák-Magyar Monarchiának, mint független entitásnak a sorsát”.⁴⁶ Természetesen a „függetlenség” olyan fogalom, amely sokféle értelmezésre ad lehetőséget. A Kettős Szövetségben belül az Osztrák-Magyar Monarchia a kezdetektől fogva alárendelt szerepet játszott. Ami még rosszabb, a háború kezdete óta még

⁴⁴ Valójában csak négy hadosztályt küldtek, amelyekből kettő amerikai egységekkel került ütközetbe szeptemberben. A részletekért ld. Polatschek, Maximilian: *Österreichisch-ungarische Truppen an der Westfront 1914–1918*. Kiadatlan Ph.D. dolgozat, Bécs: 1974. Caporetto után Károly beleegyezett, hogy néhány nehéztüzérségű üteget küldjön a nyugati frontra (Hohenlohe-naplók 1918. január 3.).

⁴⁵ Fürstlich Fürstenbergisches Archiv Donaueschingen, Mappe, Max Egon: *Politik im Kriege*, notes of a conversation with Burian on 2 Oct. 1918.

⁴⁶ Shanafelt 1988, i. m. 188.

inkább lemaradt. Németország népessége kicsit nagyobb volt, mint az Osztrák-Magyar Monarchiáé (65 millió 54 millióval szemben), de az osztrákok kisebb arányban sorozták be a fiatalokat a hadseregbe; Németország körülbelül kétszer annyi hadosztályt vonultatott fel 1914-ben, mint az osztrákok, és több mint háromszor annyit 1917–1918-ban (nagyjából 240 a 70–80-nal szemben);⁴⁷ A német acéltermelés négyszer vagy ötször nagyobb volt, mint az osztrák (13-15 millió tonna a 3-4-gyel szemben); 1915-ben Németország kétszer annyi gépfegyvert gyártott, mint Ausztria, 1907-ben majdnem hétszer annyit (104 000 szemben a 15 000-rel).

A háború folyamán Németországnak mindvégig segíyeznie kellett az osztrák gazdaságot. Az osztrák-német kapcsolatok állandó jellemzőjévé vált, hogy az osztrákok élelmiszer tekintetében a németek segítségére szorultak.⁴⁸ Mindennek tetejébe 1918 harmadik negyedében Hohenlohe becslése szerint Ausztriának havonta legalább ötvenmillió márka hitelre volt szüksége.⁴⁹ Amúgy pedig a Habsburg Birodalmat már régen „büszke koldusokként” jellemezték.⁵⁰ Valóban, osztrák szempontból az egyik előnye a Németországgal való szoros kapcsolatnak az volt, hogy az ilyen támogatások az osztrák korona számára békeidőben is folytatódhattak.⁵¹ Érthető, hogy ez a kilátás nem nagyon nyerte el a német Reichsbank, a központi bank tetszését. Havenstein

⁴⁷ Az Osztrák-Magyar Monarchia Hadserege hivatalosan 66 gyalogos hadosztályt számlált 1918 közepén. A gyalogosított lovas hadosztályok és a független dandárok együtt kb. 75–80-ra növelték ezt a számot.

⁴⁸ Hohenlohe-naplók, 1918. április 29.; Broucek, Peter – von Zeynek, Theodor Ritter (Hgs.): *Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich* (= *Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs* 101). Vienna: Böhlau. 2009. 292–5; Windischgraetz, Ludwig: *Vom roten zum schwarzen Prinzen. Mein Kampf gegen das k.u.k. System*. Berlin: Ullstein Verlag. 1920. 226; Gratz, Gustav – Schüller, Richard: *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns*. Vienna: Hölder-Pichler-Tempsky A.G. 1930. 78.

⁴⁹ HHStA, PA I 505, Liasse XLVII/3-26, fol. 137, Hohenlohe magánlevele Burianhoz, 1918. szeptember 11.

⁵⁰ Anderson, Matthew S.: *The War of the Austrian Succession, 1740–1748*. Harlow: Longman 1996. 207. (idézet Henry Pelhamtól 1748-ban).

⁵¹ Így beszélt a kabinet ülésén az osztrák pénzügyminiszter, Ferdinand Wimmer. Komjáthy, Miklós (Hgs.): *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1966, 568.

elnök úr figyelmeztette a politikusokat, hogy ebben az esetben nem az osztrákok vonulnak majd Németország nyomdokaiban, hanem Németországot fogja gúzsba kötni egy lehetséges csőd.⁵² Tehát ha az Osztrák-Magyar Monarchiának mint az öt hagyományos európai nagyhatalom egyikének pozíciója erodálódott, „mélyben munkálkodó erők” okozták, nem a különös félreértések, amelyek Czernin baklövéséből eredtek.

A túloldalon a szövetségesek közti erőviszonyok kiegyensúlyozottabbak voltak. Oroszország az emberi erőforrás-potenciál, az Egyesült Királyság pedig a pénzügyi stabilitás tekintetében állt jobban. 1904-ben Franciaország megakadályozta a németek azonnali győzelmét. Miután Oroszország kiszállt a háborúból, Franciaország biztosította a legnagyobb hadsereget, a britek a legnagyobb haditengerészetet és az USA a döntő pénzügyi támogatást. A Központi Hatalmak között Németország katonai téren egyértelműen dominált és gazdaságilag még inkább. Az Osztrák-Magyar Monarchia a Kettős Szövetségben az alárendelt partner szerepét kapta. Az így keletkezett függőség azonban kölcsönös volt: az Osztrák-Magyar Monarchia német támogatás nélkül nem tudta volna túlélni a háborút 1918-ig; de egy osztrák összeomlásnak is súlyos következményei lettek volna Németországra nézve. Sok vonatkozásban mindkét oldal igyekezett megegyezésre jutni mindaddig, amíg a kölcsönös függőség helyzete előnyös a saját szempontjukból. A békekötés után a németek féltek, hogy az osztrákokat más partnerek is érdekelné fogják, mialatt az osztrákok attól tartottak, hogy nem kapnak további gazdasági és pénzügyi segítséget.

Ez az, amiben Oroszország összeomlása több módon is hatott a német-osztrák kapcsolatra. A breszt-litovszki béke után az Osztrák-Magyar Monarchia veszített a fontosságából. Ha az Osztrák-Magyar Monarchia kiszállt volna a háborúból 1915-ben (amikor az orosz erők már majdnem átérték a Kárpátokon keresztül Magyarországra) vagy 1916-ban (amikor a Bruszilov-offenzíva az osztrák front nagy szakaszainak összeomlásához vezetett),⁵³ Oroszország koncentrálhatott volna

⁵² APP IV, 189.

⁵³ A. Tunstall, Graydon: *Blood on the Snow. The Carpathian Winter war of 1915*. Lawrence: University Press of Kansas. 2010; Dowling, Timothy: *The Brussilov Offensive*.

a Németország elleni harcra. Tehát Falkenhaynnek vagy Ludendorffnak még plusz ötven hadosztállyal kellett volna szembenéznie, akkor, amikor a Kitchener-seregek nyugaton az antant frontot erősítették. Ha az Osztrák-Magyar Monarchia 1918 áprilisában ugrott volna ki a háborúból, az is kényelmetlenséget okozott volna a németeknek, de akkor már nem lett volna végzetes. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének legnagyobb része az olaszok elleni harccal volt elfoglalva, de amúgy is valószínűtlen volt, hogy az olaszok tömeges erősítést küldtek volna a nyugati frontra. Annál is inkább, mivel akkor elveszíthették volna háborús célkitűzéseik egyikét a szövetségesek osztrákoknak tett engedményei miatt. A döntő kérdés az lehetett volna, hogy mi van a Balkán félszigettel? Németország tudta volna-e még mindig használni a Monarchia vasútvonalait? Egy csapásra Bulgáriát és Törökországot csak Ukrajnán és a Fekete-tengeren keresztül lehetett volna elérni.

Az azzal kapcsolatos német remények – és brit félelmek –, hogy folytatni tudják-e a háborút a nyugati hatalmak ellen még akkor is, hogyha a nagy nyugati támadás során nem sikerült döntő eredményt elérni, nem az Osztrák-Magyar Monarchia feletti dominancián alapultak, hanem Oroszország potenciálisan hatalmas forrásainak használatán. A brit stratégiák bizonyára így gondolták és aggódtak emiatt. Számtalan feljegyzés szólt annak szükségességéről, hogy Németország ne juthasson a szibériai erőforrásokhoz.⁵⁴ A bolsevikokról feltételezték, hogy mindenképpen úgy táncolnak, ahogy a németek fütyülnek. Lehet, hogy ezt a feltételezést önbeteljesítő jóslatnak kell tekinteni. 1918 júniusában Lenin valóban segítségért folyamodott a németekhez. A németek először egyáltalán nem lelkesedtek túlzottan, de eljátszottak a britek elleni közös murmanszki hadjárat gondolatával. Az augusztus 27-ei kiegészítő békeszerződés elkerülhetetlenül még jobban összekötötte Németországot és a Szovjetuniót. Kihangsúlyozta mindkét európai óriás közös, Bakut és más területeket érintő érdekelttségét.⁵⁵

Bloomington: Indiana University Press. 2008.

⁵⁴ Kettle, Michael: *The Road to Intervention: March to November 1918*. London: Routledge. 1988, 12, 190, 374.

⁵⁵ Mawdsley, Evan: *The Russian Civil War*. Edinburgh: Birlinn. 2008, 58.

Igaz, hogy a németek nem értettek egyet abban, mi lenne a legjobb módja az orosz helyzet kezelésének. A wilhelmstrassei külügyminisztérium a szovjet rendszert látta a lehető legjobb megoldásnak. A császár és a hadsereg eljátszottak a szovjet rendszer megdöntésének gondolatával, helyébe remélve állítani a németbarát meggyőződésű fehéroroszokat, kozákokat vagy akárkit. Mind a németek, mind a szövetségesek abból a feltételezésből indultak ki, hogy a szovjet rendszer nem marad fenn sokáig; ezért mindkét részről tanácsosnak tartották, hogy időben jó kapcsolatokat építsenek ki a potenciális utódjaival. A német külügyminisztérium, Kühlmann és utódja – volt haditengerészeti attasé, aki Szentpéterváron szolgált –, Hintze azzal a meggyőződésükkel, miszerint egyelőre jobb nem zátonyra futtatni a hajót, és a kisebb rosszat választani, közelebb álltak a realitáshoz.⁵⁶ Oroszországot illetően azt a stratégiát támogatták, amelyet a „bukott állam stratégiájának” lehet nevezni, azaz egy olyan kormányt, „amely a legtávolabbra áll a baloldaltól, hogy megakadályozza az orosz konszolidációt, ameddig csak lehet”.⁵⁷

Bármilyen is volt a tervük Oroszországgal kapcsolatban, akár támogatták, hogy csapatokat küldenek a britek ellen Murmanszkba vagy a Kaszpi-tenger partjaihoz, akár azzal kapcsolatban dédelgettek reményeket a kelet felé való nyitás távlataival kapcsolatban, hogy előbb-utóbb fenyegetést jelentenek majd Indiának, a Monarchia perspektívái, beleértve a Balkántól Bagdadig elnyúló területre vonatkozó kilátásokat, másodlagos pozícióba száműzettek. Talán ez volt azon magyarázatok egyike, Hindenburg miért nem volt egyáltalán érdekelt az Ausztriával való szoros partnerségben, és hogy 1918-ban a németek miért késlekedtek olyan gyanúsán az Osztrák-Magyar Monarchiával kötendő szövetség elmélyítésében vagy egy katonai egyezmény létre-

⁵⁶ A legjobb áttekintés még mindig Baumgart, Winfried: *Deutsche Ostpolitik 1918 – von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. Vienna: Oldenbourg. 1966; az osztrák nézőpontról Höbelt, Lothar: *Diplomatie zwischen Bündnissicherung und Friedenshoffnung. Die Außenpolitik Österreich-Ungarns 1914–1918*. In: Rumpler, Helmut (Hgs.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Vol. XI: Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Vienna: Akademieverlag. 2016, 1017–1094, különösen 1075–1080.

⁵⁷ Kettle 1988, i. m. 126.

hozásában.⁵⁸ A németek hozzáállása az Osztrák-Magyar Monarchiához a háború vége felé egyre inkább elutasítónak vált, és ez a hozzáállás nem társult semmilyen törekvéssel arra nézve, hogy „egyre szorosabban” kössék ezt a düledező építményt a Birodalomhoz.

3 Az antant tétovázása

Még akkor is, ha kiderül, hogy erősen túloznak azok a Monarchiával kapcsolatos történetek, amelyek a Sixtus-affér következtében létrejött „vazallus státusról” szólnak, egyértelműen kijelenthetjük, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia tekintélye csorbát szenvedett. 1918 telén gróf Mensdorff osztrák diplomata és Smuts búr tábornok, a Brit Birodalom küldötte még kedélyesen beszélgettek arról, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia a német hatalom esetleges ellensúlya lehet most, hogy Oroszország kilépett a háborúból.⁵⁹ 1918 tavaszát követően azonban úgy tűnt, hogy az antant hatalmak lemondtak az Osztrák-Magyar Monarchiáról. Vagyis, ahogy Gary Shanafelt is kifejtette: „A spai találkozó hatása nem a Monarchia valós egyetértéséből fakadt, hanem abból, amiben látszólag egyetértettek.”⁶⁰ Robert A. Kann, aki fél évszázada elsőként készített tudományos tanulmányt a krízisről, megkockáztat-

⁵⁸ Július 8-án Cramon benyújtotta az első vázlatot, de nem lehetett többé hallani róla. Broucek, Peter: Die deutschen Bemühungen um eine Militärkonvention mit Österreich-Ungarn (1915–18). In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 87. 1979, 440–470, különösen 467. Valószínűleg az egyetlen kritikus elem a napirenden az az ígéret volt, mely szerint a felek ettől kezdve teljesen kihasználják a rendelkezésre álló emberanyagot. Végülis a németek a fiatal férfiak kb. csak 50%-át, az osztrákok alig 30%-át képezték ki (a franciák majdnem 90%-ához képest). Burián ragaszkodott hozzá, hogy a Waffebund Egyezményt ugyanakkor kell aláírni, amikor a Szövetség megújítását, de nem kell szerves részét alkotnia az utóbbinak (HHStA, PA I 505, Liasse XLVII/3-23, 469. távirat, Burián Hohenlohehez, 1918. július 27.). A tárgyalások már januárban megkezdődtek, amikor Klepsch ezredest Berlinbe rendelték e célból (Hohenlohe-napló 1918. január 3.).

⁵⁹ Steglich 1984 *op. cit.*, cix-cxxviii, 295–317; Fest, Wilfried: *Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy 1914–1918*. London: St. Martin's Press. 1978, 126–177, 187–206.

⁶⁰ Shanafelt 1988, *i. m.* 196.

ta, hogy „kétség nem fér hozzá”, hogy a Sixtus-krízis következtében az antant aláírta az Osztrák-Magyar Monarchia halálos ítéletét.⁶¹

Ez az állítólagos halálos ítélet megérdemel néhány megjegyzést. Nem vitás, hogy az antant hatalmak feladták a reményt, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia beleegyezik egy különbékébe. Ez a remény azonban mindig is tévedésen alapult. I. Károly sosem tervezte, hogy lecseréli szövetségeseit (úgy, mint Oroszország tette 1762-ben vagy Ausztria 1813-ban). A különbékéről alkotott elképzelése készenléti terv volt arra az esetre, ha a németek nem fogadnák el a békeajánlatot a háború előtti *status quo* alapján. 1917-ben Czernin a maga nyers stílusában köntörfalazás nélkül közölte véleményét a németekkel: „Tételezzük fel a következőt: az antant békét ajánl a *status quo* alapján. Ti tovább akartok harcolni. Mi nemet mondunk. Ebben az esetben a szövetségnek befellegzett.”⁶² Hogy igazát bizonyítsa, még Bismarckot is idézhette, aki mindig is úgy tartotta, hogy a kettős szövetség az indokolatlan támadások elleni védelmet biztosította, és nem egy közös haszonért alkotott külön szövetséget (*Erwerbsgenossenschaft*). Ha az antant ketté akarta volna választani a központi hatalmakat, akkor egy „annektálás nélküli” békét kellett volna ajánlaniuk Károlynak. Ezt azonban nem voltak hajlandóak vagy nem tudták megtenni. Czernin így kénytelen volt közölni, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia folytatja a harcot Strasbourggal, a németek pedig szintén folytatják a csatát Trieszttel.⁶³ Egyetlen alkalommal fenyegetőzött újból egy különbékével, amikor úgy gondolta, hogy a német hadsereg akadályozza az oroszokkal kötendő egyezményt Breszt-Litovszknál.⁶⁴

⁶¹ A. Kann, Robert: Die Sixtusaffäre und die geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg. In: Österreich Archiv. Vienna: Verlag für Geschichte und Politik. 1966, 54. A kifejezés vezérfonalként vonul végig a vonatkozó szakirodalmon, ld. pl. Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger Monarchie 1914–1918*. Vienna: Böhlau. 2013, 941.

⁶² „Annahme: Entente stellt Friedensangebot auf dem status quo ante: Ihr sagt weiterkämpfen. Wir sagen Schluß. Dann Bündnisfall hinfällig.” Idézi: Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland*. Düsseldorf: Droste Verlag. 1961, 540.

⁶³ HHStA, PA I 963, Liasse 25/27d, fol. 397 (1918. március 19.).

⁶⁴ Hohenlohe-napló 1917. december 29.; APP III, 182-4; Meckling 1970, i. m. 266-8, 288; Paal, Vince – Seewann, Gerhard (Hgs.): *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des*

Visszavágásként valóban aláírta az antant az Osztrák-Magyar Monarchia halálos ítéletét? Természetesen számos vita tárgyát képezte a Négy Nagy, azok a nagyhatalmú és tudatlan emberek (ahogy Balfour nevezte őket),⁶⁵ amiért Kelet-Közép-Európa államait instabil utódállamokká változtatták, amelyek később könnyen Hitler és Sztálin áldozatául estek. Való igaz: az Osztrák-Magyar Monarchia 1918 novemberében darabjaira hullott, mivel legyőzte az antant. Az antant azonban még nem döntött a Monarchia sorsát illetően. Korábban már ígért belőle területeket a szerbeknek, az olaszoknak és a románoknak. A központi hatalmak példáját követte, és Oroszország háborúból való kilépését követően a független Lengyelország megalakulását támogatta. Elég egyértelmű, hogy az antant megpróbálta rávenni az Osztrák-Magyar Monarchia kisebb nemzetiségeit valamilyen erőszakos megmozdulásra, hasonlóan ahhoz, amikor az osztrákok rászabadították Pilsudskit Oroszországra – vagy, ahogy a németek és a törökök megpróbálták a Brit Birodalom muszlimjait rábírní, hogy csatlakozzanak egy dzsihádhhoz. Érdeemes megjegyezni: egyik próbálkozás sem volt különösebben sikeres.

A döntő lépés, amit gyakran az Osztrák-Magyar Monarchia halálos ítéletének tartottak, az 1918 közepén a száműzetésben lévő Csehszlovák Bizottsággal kialakított kapcsolat volt. Vagy ahogy azt Robert Lansing, az Egyesült Államok államtitkára ironikusan megfogalmazta: ha osztrák lenne, „azzal torolná meg, hogy elismeri Írország, Egyiptom és India függetlenségét”. Véleménye szerint Nagy-Britannia megint azt akarta, hogy „külön szabály legyen rá érvényes, és külön a többi nemzetre”.⁶⁶ Lansing azonban valójában óriásit tévedett (vagy egész egyszerűen csak nem volt tisztában a britek belpolitikai fenntartásaival). Lord Robert Cecil elég egyértelművé tette, hogy nem garantálta Benesnek a függetlenséget. Mindösszesen annyit tett, hogy

ungarischen Außenministers Gusztav Gratz 1875–1945. Munich: Oldenbourg. 2009, 115, 120, 127.

⁶⁵ MacMillan, Margaret: *Peacemakers. The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*. London: Murray. 2001, 446.

⁶⁶ Kalvoda, Josef: *The Genesis of Czechoslovakia*. Boulder: University of Columbia Press. 1986, 393 (1918. augusztus 23.).

meggyőzte Benest arról, bocsássa az antant rendelkezésére a szibériai Csehszlovák Légiót.⁶⁷ A Csehszlovák Légiót – amely olyan osztrák hadifoglyokból állt, akik hajlandók voltak az antantért harcolni – elvileg Vlagyivosztokon keresztül a nyugati frontra kellett volna szállítani.⁶⁸ 1918 májusában, amikor a csehszlovákok és a bolsevikok a transzszibériai vasút mentén harcba szálltak egymással, a németek újból átkeltek a Marne-on. Ez volt az oka annak, hogy Clemenceau ragaszkodott hozzá, hogy a lehető leghamarabb Franciaországba küldjék a Légiót. Esetleg még az az irreális elképzelés is megfordult a fejében, hogy az Európában harcoló csehek felkelést indítanak Prágában.⁶⁹

A britek rájöttek, hogy minden olyan esetben, amikor kerülőúton, Vlagyivosztokon keresztül küldenek cseheket Európába, akkor eggyel kevesebb amerikaival kéne számolni, hiszen ez nem venne igénybe hajózást. Úgy gondolták, hogy sokkal jobban ki lehet használni a cseh és a japán erőket, ha a bolsevikok ellen küldik őket – a bolsevikokról pedig az volt az elképzelés, hogy Szibériában és Turkesztánban osztrák és német hadifoglyokat fegyvereznek fel.⁷⁰ Még ha ez a stratégiai elképzelés elég ingatag lábakon is állt, a logisztikája elég helytállónak tűnt. Benes a Cseh Bizottság párizsi kiküldöttjeként megérett a feladatra, és sikerült a legtöbbet kihozni a helyzetből. Ahogy Josef Kalvoda rámutatott:

„a [szibériai] antibolsevik felkelés segítségével Masaryknak és Benesnek, akik amúgy ellenezték a felkelést, sikerült elérniük, hogy ideiglenesen elismerjék őket mint az akkor még nem létező csehszlovák állam tényleges hadviselő kormányát.”⁷¹

⁶⁷ Kettle 1988, i. m. 152.

⁶⁸ Miller Unterberger, Betty: *The US, Revolutionary Russia and the Rise of Czechoslovakia*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. 1989; McGuire Mohr, Joan: *The Czech and Slovak Legion in Siberia, 1917–1922*. Jefferson, N.C.: McFarland, 2012.

⁶⁹ Kettle 1988, i. m. 172.

⁷⁰ Ahogy Kettle bemutatja, a veszélyt jelentősen túlbecsülték. *Uo.* 14, 61, 79, 185, 269.

⁷¹ Kalvoda 1986, i. m. 338.

Benes kijátszotta a franciákat a britekkel szemben, alkalomadtán rájátszott mindkét fél előítéleteire, és kicsikarta azt, amit gyakran a csehszlovák függetlenség elismerésének tartottak, de ami legfeljebb a hadviselő fél státuszát jelentette, hasonlóan az amerikai polgárháborúban a Konföderációs Államokkal kötött egyezséghez. A brit képlet a következő volt: Masaryk Cseh Bizottsága a „szövetséges országokban a csehszlovák mozgalom legfőbb szerveként” volt elismerve.⁷² Lehetett bármi, nem sok köze volt az Osztrák-Magyar Monarchia politikájához, viszont annál inkább kapcsolódott azokhoz a dilemmákhoz, amiket az orosz polgárháború okozott.

Woodrow Wilson elnök híres 14 pontja felhívta a figyelmet „az autonóm fejlődés legszabadabb lehetőségére” az „Osztrák-Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom alárendelt nemzetei számára”. Ez továbbra is távol állt még a függetlenségtől. Lengyelország volt az egyetlen nemzet, aminek minden kétséget kizáróan megígérték a függetlenséget (és ennek leginkább Oroszország látta kárát). Wilson még a háború vége felé sem változtatott a véleményén. Mindösszesen annyit tett, hogy októberben tájékoztatta Buriánt, hogy nem neki, hanem a szlávoknak „kellene megítélniük, hogy milyen intézkedés felel meg céljaik eléréséhez”.⁷³ Ez mindennél inkább ténymegállapítás volt. Mihelyst a Habsburg Birodalom megadta magát – és a levél, amiben fegyverszünetet kértek „anélkül, hogy megvárták volna, miként döntenek még a tárgyalásokon”⁷⁴ október 27-én, a legtöbbször számára a megadást jelentette – az Osztrák-Magyar Monarchiát alkotó nemzetek vagy a politikai elitjeik egész egyszerűen a függetlenség mellett döntöttek. Mind az angol, mind pedig a francia oldalon számos diplomata egyes érzelmekkel fogadta ezt a változást. Elvégre, ha nemzetállamok is jönnek létre a Habsburg Monarchia területén, akkor több mint valószínű, hogy a tízmillió osztrák-német előbb vagy utóbb Németországhoz csatlakozna.⁷⁵

⁷² Fest 1978, i. m. 237.

⁷³ Foreign Relations of the United States 1918, Supplement I, 368.

⁷⁴ FRUS 1918, Supplement I, 404 f.

⁷⁵ Marjanovic, Edith: *Die Habsburger Monarchie in Politik und öffentlicher Meinung Frankreichs 1914–1918*. Veröffentlichungen zur Zeitgeschichte 3. Vienna: Geyer Edi-

A nyugati diplomatáknak vagy akár a Négy Nagynak együtt összefogva azonban már semmi esélye nem volt arra, hogy visszazárják a szellemet a palackba. Elég valószínűtlen, hogy a nyugati hatalmak megtudták volna menteni a Monarchiát vagy legalábbis biztosítani tudtak volna neki egy új jövőt, még akkor is, ha ez állt volna szándékukban. Abban a pillanatban, hogy a fekete-sárga színek végleg eltűntek, már semmi esély sem volt arra, hogy az alárendelt „nemzetiségeket” eltántorítsák attól, hogy saját berendezkedést hozzanak létre. Minden olyan javaslatot kinevettek volna Prágában vagy bárhol máshol, ami a cseheket vagy a szlovénokat arra kérte volna, hogy az európai erőviszonyok érdekében maradjanak továbbra is egy megreformált Habsburg Monarchia részei. A Négy Nagy játszodozhatott az apróbetűs résszel: odaadhatták Marburgot/Maribort Stájerországnak vagy Jugoszláviának; odaadhatták Egert/Chebet Bajorországnak vagy Csehországnak, vagy Sopront/Ödenburgot Ausztriának vagy Magyarországnak, de az órát nem fordíthatták vissza. Akár egyetértett valaki a Habsburg Monarchia feloszlásával, akár nem, a döntés már megszületett. Egy döntés, amit törvényesen jóváhagytak, és amit más alternatíva híján vegyes érzelmekkel fogadtak.

4 Belpolitika: „Több vasat tartani a tűzben”

Milyen hatással volt az Osztrák-Magyar Monarchia belpolitikájára a Sixtus-krízis? Minden bizonnyal kiemelkedő szerepet játszott abban, mikor Károly kezdett elhidegülni osztrák-német alattvalóitól, köztük elsősorban azoktól, akik mindaddig a Monarchia legfőbb támogatói voltak. Miután nyilvánosságra hozták a Sixtusnak írt leveleket, különféle kellemetlen szóbeszédok kaptak szárnyra, amiket sokan el is hittek. Csak hogy néhány példát említsünk: Károly főhadsegédje, Zdenko Lobkowicz herceg azzal kapcsolatban fejezte ki nemtetszését, hogy ezekben a napokban olyan érzése volt a Felsőházban, mintha egy csa-

tion. 1984, 150-6; Shanafelt 1988, i. m. 206, 210; Krizman, Bogdan: Austro-Hungarian Diplomacy before the Collapse of the Empire. In: *Journal of Contemporary History* 4(2) 1969, 97-115, különösen 109-112; Fest 1978, i. m. 249, 257.

pat bolsevikkal vegyülne. A legtöbb arisztokrata Czernin oldalán állt – nem pedig Károlyén, valamint előszeretettel hibáztatták a feleségét, Zita császárnét és az ő hozzátartozóit, a Bourbon-Parma családot. Hohenlohe felesége, Henriett, aki egyben főhercegnő is volt, naplójában őszintén vallott arról, hogy szívesen látná, ha Károly lemondana (vagy esetleg visszavonulna, hogy helyébe nagybátyja, Habsburg-Tescheni Jenő főherceg álljon egy kormányzóság élére).⁷⁶

A Sixtus-krízis keltette bizalmatlanságot csak tovább súlyosbította, mikor Károly októberben fegyverszünetet kért anélkül, hogy megvárta volna a németek beleegyezését, így gyakorlatilag szerződészegést követett el a Kettős Szövetséggel szemben. Politikai nézettől függetlenül a fegyverszüneti kérelem osztrák-német alattvalóiban is ellenérzéseket váltott ki. Még a Szociáldemokraták is, akik mindig is a kompromisszumos békét támogatták, hazaárulásról beszéltek (gyakran emlegetve Schiller híres sorait „a Habsburgok hálájáról”).⁷⁷ Természetesen a Szociáldemokratáknak nem volt szükségük egy újabb ürügyre a köztársaság kikiáltásához 1918-ban. Velük ellentétben a Konzervatívok már kevésbé voltak biztosak a dolgukban. Mivel a császár nem bizonyult erős vezetőnek, úgy döntöttek, hogy azt az utat választják, ahol a legkevesebb ellenállást tanúsítják.⁷⁸ Ebből adódik, hogy bár a Monarchia vesztét elsősorban nem a császár és az elit közötti félreértések okozták, mindez valamelyest mégis megmagyarázza, hogy miért nem volt Ausztriában egy említésre méltó legitimista mozgalom a két világháború közötti években.

Általában azonban az érme másik oldala több figyelmet kap: gyakran vélik úgy, hogy a szláv nemzetek elvesztették bizalmukat a Monarchiában, mikor ráeszméltek, hogy a Monarchia végérvényesen el-

⁷⁶ Hohenlohe-napló 1918. április 13. és 21.; Griesser-Pecar, Tamara: *Die Mission Sixtus. Österreichs Friedensversuche im Ersten Weltkrieg*. Vienna: Amalthea. 1988, 332.

⁷⁷ Ld. Wilhelm Ellenbogen beszédét az 1918. október 31-ei *Arbeiter-Zeitung* tudósításában és az újság 1918. október 29-ei és 30-ai vezércikkeit; az utóbbi elismerte, hogy a Habsburg hazaárulás kényszer alatt (*unwiderstehlichem Zwang*) elkövetett bűntett volt.

⁷⁸ Alexander Lernet-Holenia a két világháború között íródott regénye, *Die Standarte* címmel egy fiatal tiszt kiábrándulását meséli el, aki Schönbrunnba ment, hogy felajánlja a szolgálatait a koronának, de csak a bomlás jeleivel szembesült.

kötelezte magát a „német ügy” mellett. Ez azonban aligha nevezhető valószínű elgondolásnak. Először is az Ausztriában élő „szláv” többség csak elméletben létezett. Az osztrák szlávok közé tartoztak ugyanis a lengyelek és az ukránok is, akiknek komoly nézeteltéréseik voltak. A háborús célok szempontjából a lengyelek az osztrák-lengyel megoldást szorgalmazták, melyet az ukránok – és a csehek is – erősen elleneztek. Az ukránok ráadásul hajlandóak voltak támogatni a „német ügyet” azzal a feltétellel, hogy a németek felszámolják együttműködésüket a lengyelekkel, akik már régóta élvezhették a Monarchiában betöltött pozíciójukat az osztrák fél vezető kormánypártjaként. A délszlávok, a szlovénok, a szerbek, a horvátok és a boszniai muszlimok közötti kapcsolatok egy sokkal összetettebb képet adtak. Mivel a Monarchia nem tudott a horvátoknak kedvező kilátásokat biztosítani, kétségtelenül elveszítette azok támogatását, a délszlávok pedig a magyarok és az olaszok követeléseitől tartottak. A poroszok befolyása gyakorlatilag semmilyen szerepet sem játszott a számításaikban.

Minden politika helyi politika. A német és a cseh politikusok már jó ideje azzal játszadoztak, hogy ellenfeleiket áruló, irredenta színben tüntették fel, és orosz vagy porosz besúgóknak állították be. Ezt a stratégiát azért alkalmazták, hogy elnyerjék az udvar tetszését. Az igazi sérelmeik azonban távol álltak a nagyhatalmi politikától. Nem volt meglepő, hogy mindkét oldal úgy fogalmazta meg az önrendelkezés elvét, hogy az számukra kedvező legyen, és minden olyan alkalommal szemet hunytak felette, amikor azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy aláássa a politikai célkitűzéseiket. A németek autonómiát követeltek a szudétanémeteknek, ellenben ugyanazt már nem voltak hajlandóak biztosítani a szlovénoknak; a csehek autonómiát akartak a szlovákoknak, viszont a szudétanémeteknek nem. (Talán egyedül a német Szociáldemokraták voltak pártatlanabbak a nemzeti autonómiát illetően.) A csehek azt remélték, hogy Trockij majd támogatja őket a breszt-litovszki tárgyalások során; a szudétanémetek pedig abban bíztak, hogy Berlin majd segíti őket céljaik elérésében.⁷⁹ Mindketten tévúton

⁷⁹ Höbelt, Lothar: Zwischen Militärregime und nationaler Autonomie. In: Maly, Karel – Soukup, Ladislav (eds.): *Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918*. Prague: Nakladatelství Karolinum. 2006, 757–764.

jártak. Trockijt egyáltalán nem foglalkoztatta a csehek sorsa; a német diplomaták pedig próbálták rábeszélni az osztrák bürokratákat, hogy segítsék a szlávok helyzetét. Úgy gondolták, hogy a Kettős Szövetség csak abban az esetben tud gördülékenyen működni, ha a szlávokat is a támogatóik között tudhatják.⁸⁰

Mindeközben mindaddig, ameddig nem volt biztos a háború végkimenetele, a csehek a „több vasat tartani a tűzben” stratégiát követték.⁸¹ A cseheknek a győztes hatalmak oldalán kell állniuk, függetlenül attól, hogy végül kik lesznek azok. Az osztrák kormányhoz való csatlakozásukkal nem akarták megtagadni a száműzetésben lévő Masarykot és az ő Csehszlovák Bizottságát sem, valamint a hidakat sem akarták felégetni maguk körül azzal, hogy nyíltan támogatják az irredentizmust.⁸² 1918 tavaszán az élvonalban lévő cseh pártok és kormányminiszterek különféle tanácskozásokat folytattak – a kormányminiszterek közül is elsősorban gróf Ernst Silva-Tarouca földművelésügyi miniszter.⁸³ Ezeket a tanácskozásokat nem segítették a Sixtus-affér okozta német zavargások (*furor teutonicus*, „német harci düh”),⁸⁴ de amikor 1918 júliusában kétségtelenül fordult a jószerencse,

⁸⁰ APP IV, 226-8, Wedel Bergennek, 1918. június 29.; Koralka, Jiri: Germany's Attitude towards the national disintegration of Cisleithania (April – Oct. 1918). *Journal of Contemporary History* 4(2) 1969, 85–95.

⁸¹ A kifejezést Antonín és Svehla, a legnagyobb cseh párt, az Agrárpárt vezetője alkotta. Rees, H. Louis: *The Czechs during World War I: The Path to Independence*. East European Monographs, no. 339; Boulder, Colo.: East European Monographs. 1992, 54; Velek, Lubos: Die tschechischen bürgerlichen Parteien im Weltkrieg 1914–1918. In: Heeresgeschichtliches Museum (Hgs.): *Der Erste Weltkrieg und der Vielvölkerstaat*. *Acta Austro-Polonica* 4, Vienna: 2012, 165–178.

⁸² A fiatal cseh politikus és történész, Zdenek Tobolka naplója lenyűgöző bepillantást nyújt a cseh politika színpaljai mögé: Kucera, Martin (ed.): *Zdenek Tobolka. Můj deník z první světové války*. Prague: Nakladatelství Karolinum, 2008; ld. még Mamatey, Victor: The Union of Czech Political Parties in the Reichsrat 1916–18. In: Kann, Robert A. (ed.): *The Habsburg Empire in World War I*. Boulder: East European Quarterly. 1977, 3–28.

⁸³ A cseh politika folytatólagos beszámolóját Báró Oskar Parish von Senftenberg, a skót bankárcsalád leszármazottja naplóiban találhatjuk meg, aki csehországi nagybirtokosok között töltötte be a Konzervatív Párt elnökhelyettesi posztját. A naplók lelőhelye: Statni Oblastni Archiv (SOA) Zamrsk, a feleségéhez Silva-Tarouca által írt néhány levél: in SOA Praha; ld. Höbelt 2015, i. m. 224–6, 232, 246.

⁸⁴ Ezeket a tárgyalásokat ld. SOA Zamrsk, Parish diaries, entries 1918. január 12-ei

egy külön mozgalom hallatta hangját a cseh politikában, amely Kramar fundamentalista ellenzékét támogatta.⁸⁵ A Habsburg Monarchia fennmaradása vagy feloszlása nem érzelmi alapokon, a hűség és az árulás ütközésén dőlt el, hanem politikai korlátok és lehetőségek eredményezték.

5 A háborúból való egyoldalú kilépés lehetetlensége

Az első világháborús német-osztrák kapcsolat lényegét könnyen össze lehet foglalni: bárki is legyen felelős a háború kitöréséért, 1914 és 1916 között Németország megóvta a Monarchiát ellenségeitől; 1917 és 1918 között pedig feláldozta a Monarchiát azzal, hogy idő előtt összetűzésbe került az Egyesült Államokkal, néhány héttel azt megelőzően, hogy Oroszország megkezdte kilépését a háborúból. Az Osztrák-Magyar Monarchia szempontjából a háború értelmét veszítette, miután az összes olyan ellensége kilépett a háborúból, akikkel kezdetben harcolt. Az angolszász hatalmakkal való harcnak nem volt tétje a Monarchia számára. A probléma az volt, hogy az osztrákoknak lehetetlenség lett volna egyoldalúan befejezni a háborút. Az nem jöhetett szóba, hogy a kilépést követően semlegesek maradjanak. A semlegesség felvetette a kérdést: „Kire nézve semleges?” Az antant nem örült volna egy olyan semlegességnek, ami egyben azt jelenti, hogy Németország hadtápel látása zavartalanul folytatódik Törökországgal. A németek nem tudtak volna beletörődni egy olyan semlegességbe, ami ilyen létfontosságú érdekeket veszélyeztetett.

Legalább ebben az esetben Czernin és Clemenceau közös nevezőn voltak: a francia miniszterelnök kijelentette, hogy *„L’Autriche est livrée aux Allemands par la fatalité des choses”*. (Ausztria végzete, hogy ki van szolgáltatva a németeknek.)⁸⁶ Czernin pedig kifejtette, hogy a Monarchia nem tud egyoldalúan kilépni a háborúból. Kizárólag úgy vethe-

és 26-i, 1918. február 5-ei és 15-ei, 1918. április 7-ei, 23-ai és 25-ei bejegyzései.

⁸⁵ Urban, Otto: *Die tschechische Gesellschaft*. Vienna: Böhlau. 1994, 913.

⁸⁶ Marjanovic 1984, i. m. 134; Czernin, Ottokar: *Im Weltkrieg*. Berlin – Vienna: Ullstein & Co. 1919, 167.

tett volna véget a „német befolyásnak”, hogy átáll a másik oldalra. Ha a XVIII. századra jellemző viszonyok álltak volna fenn, I. Károly még meg is kísérelhetett volna egy ilyen 180 fokos fordulatot. A XX. századi viszonyok azonban már nem tették lehetővé, hogy a „szövetségek ilyen jellegű megfordítását” zökkenőmentesen kiviteleznék. Az sem biztos, hogy ezzel egyáltalán megmenthette volna a Habsburg Birodalmat. Ehelyett elképzelhető, hogy egy polgárháborút robbantott volna ki, aminek következtében a Monarchia sokkal rosszabb körülmények között kerül felszámolásra, mint az 1918 novemberében megtörtént. Természetesen nincs egyértelmű válasz ezekre a tisztázandó kérdésekre. Mindazonáltal Czernin intelme, miszerint, ha veszélyes terveket szövünk, sose gondolkodjunk hangosan, nagyon is igaznak bizonyul. El kell döntenie az embernek, megteszi-e a lépést vagy sem. I. Károly nem tette meg. Ezt pedig nem igazán róhatja fel neki senki.

Felhasznált irodalom

- Baumgart, Winfried: *Deutsche Ostpolitik 1918 – von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. Vienna: Oldenbourg. 1966.
- Bihl, Wolf-Dieter: *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk*. Vienna: Böhlau. 1970.
- Broucek, Peter: Die deutschen Bemühungen um eine Militärkonvention mit Österreich-Ungarn (1915–18). In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 87 1979, 440–470.
- Czernin, Ottokar: *Im Weltkriege*. Berlin: Ullstein. 1919.
- Fest, Wilfried: *Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy 1914–1918*. London: St Martin's Press. 1978.
- Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland*. Düsseldorf: Droste Verlag. 1961.
- Gooch, John: *The Italian Army in the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press. 2014.
- Gratz, Gusztav – Schüller, Richard: *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns*. Vienna: Hölder-Pichler-Tempsky. 1930.
- Griesser-Pecar, Tamara: *Die Mission Sixtus. Österreichs Friedensversuche im Ersten Weltkrieg*. Vienna: Amalthea. 1988.
- Hannig, Alma: Gottfried Hohenlohe. In: Hannig, Alma – Winkelhofer, Martina (Hgs.): *Die Familie Hohenlohe. Eine europäische Dynastie im 19. und 20. Jahrhundert*. Cologne: Böhlau. 2013, 228–268.
- Höbelt, Lothar: „Stehen oder Fallen?“ Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg. Vienna: Böhlau. 2015.
- Höbelt, Lothar: Zwischen Militärregime und nationaler Autonomie. In: Maly, Karel – Soukup, Ladislav (eds.): *Vyvoj ceske ustavnosti v letech 1618–1918*. Prague: Nakladatelství Karolinum. 2006, 757–764.
- Höbelt, Lothar: The Austro-Polish Solution: Mitteleuropa's Siamese Twin. In: Bled, Jean-Paul – Deschodt, Jean-Pierre (eds.): *Le crise de Juillet 1914 et l'Europe*. Paris: Editions SPM. 2016, 125–136.
- Höbelt, Lothar: Diplomatie zwischen Bündnissicherung und Friedenshoffnung. Die Außenpolitik Österreich-Ungarns 1914–1918. In: Rumpler, Helmut (Hgs.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Vol. XI: Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Vienna: Akademie Verlag. 2016, 1017–1094.

- Kalvoda, Josef: *The Genesis of Czechoslovakia*. Boulder: University of Columbia Press. 1986.
- Kann, Robert A.: *Die Sixtusaffäre und die geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik. 1966.
- Kettle, Michael: *The Road to Intervention: March to November 1918*. London: Routledge. 1988.
- Kindler, Klaus: *Die Cholmer Frage 1905–1918*. Frankfurt/M.: Lang. 1990.
- Komjathy, Miklós (Hgs.): *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1966.
- Koralka, Jiri: Germany's Attitude towards the national disintegration of Cisleithania (April – Oct. 1918). In: *Journal of Contemporary History* 4(2) 1969, 85–95.
- Kucera, Martin (ed.): *Zdenek Tobolka: Muj denik z proni svetove valky*. Prague: Nakladelstvi Karolinum. 2008.
- Landwehr von Pragenau, Ottokar: *Hunger. Die Erschöpfungsjahre der Mittelmächte 1917/18*. Zurich: Amalthea. 1931.
- MacMillan, Margaret: *Peacemakers. The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*. London: Murray. 2001.
- Mamatey, Victor: The Union of Czech Political Parties in the Reichsrat 1916–18. In: Kann, Robert A. (ed.): *The Habsburg Empire in World War I*. Boulder: University of Columbia Press. 1977, 3–28.
- Marjanovic, Edith: *Die Habsburger Monarchie in Politik und öffentlicher Meinung Frankreichs 1914–1918*. Veröffentlichungen zur Zeitgeschichte 3. Wien: Geyer Edition. 1984.
- Marozzo Della Rocca, Roberto: Achille Ratti in Polen 1918–1921. In: Jörg Zedler (Hgs.): *Der Heilige Stuhl in den internationalen Beziehungen 1870–1939*. München: Herbert Utz Verlag. 2010, 249–284.
- Mawdsley, Evan: *The Russian Civil War*. Edinburgh: Birlinn. 2008.
- Meckling, Ingeborg: *Die Aussenpolitik des Grafen Czernin*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik. 1969.
- Miller Unterberger, Betty: *The US, Revolutionary Russia and the Rise of Czechoslovakia*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. 1989.
- Müller, Achim: *Zwischen Annäherung und Abgrenzung. Österreich-Ungarn und die Diskussion um Mitteleuropa im Ersten Weltkrieg*. Marburg: Tectum. 2001.
- Paal, Vince – Seewann, Gerhard (Hgs.): *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers Gusztav Gratz 1875–1945*. München: Oldenbourg. 2009.
- Rees, H. Louis: *The Czechs during World War I*. New York: University of Columbia Press. 1992.

Scherer, Andre – Grunewald, Jacques (eds.): *L'Allemagne et les problemes de la paix pendant la Premiere Guerre Mondiale* (=APP). Vol. 4. Paris: Presses Universitaires de France. 1978.

Shanafelt, Gary: *The Secret Enemy. Austria-Hungary and the German Alliance 1914–1918*. Boulder: University of Columbia Press. 1988.

Soutou, Georges-Henri: *L'or et le sang. Les buts de guerre economiques de la Premiere Guerre mondiale*. Paris: Fayard. 1999.

Steglich, Wolfgang (Hgs.): *Die Friedensversuche der kriegführenden Mächte im Sommer und Herbst 1917. Quellenkritische Untersuchungen, Akten und Vernehmungsprotokolle*. Stuttgart: Steiner. 1984.

Stevenson, David: *French War Aims against Germany, 1914–1919*. Oxford: Oxford University Press. 1982.

Urban, Otto: *Die tschechische Gesellschaft*. Wien: Böhlau. 1994.

Velek, Lubos: Die tschechischen bürgerlichen Parteien im Weltkrieg 1914–1918. In: Heeresgeschichtliches Museum (ed.): *Der Erste Weltkrieg und der Vielvölkerstaat. Acta Austro-Polonica* 4 2012, 165–178.

AZ INQUIRY ÉS A PÁRIZSI BÉKEKONFERENCIA: AZ AMERIKAI BÉKE-ELŐKÉSZÜLETEK ÉS MAGYARORSZÁG SORSA, 1917-1920¹

1 Bevezető

Az első világháború kitörésekor senkiben fel sem merült, hogy négy évvel később a Központi Hatalmak az amerikai elnök nyilvánosan meghirdetett békeelvei alapján kérnek majd fegyverszünetet, és hogy Wilson 1919-re a nemzetközi politika kulcsfigurájává válik. Az amerikai hadba lépés, majd a kormánypropaganda által mitikus magasságokba emelt 14 pont azonban új reményt adott a háborút megszenvedő európai népeknek. A wilsoni retorika kulcseleme volt „a háborúk befejezéséért vívott háború” éppúgy, mint a „nemzeti önrendelkezés” vagy az „igazságos béke” elve. A Wilson által ígért „új világrend” igazságosságát pedig a „tudományos béke” volt hivatott garantálni. Ennek a „tudományos békének” a megtervezését Wilson egy többségében amerikai keleti parti szakértőkből álló bizottságra, az Inquiry-re bízta. A bizottság tagjai nemcsak a béke-előkészítésben, hanem – Párizsban – a béketeremtésben is aktívan részt vettek: az amerikai békedelegáció Területi, Gazdasági és Politikai Hírszerzési Részlegeként, az egyes területi bizottságokban, illetve a Duna medencébe vezényelt amerikai missziók tagjaként.

Az Inquiry tipikusan wilsoni intézmény volt. Amíg a francia, a brit, az olasz vagy a japán (és később a magyar) béke-előkészületek elsősorban a külügy szakértői köreiben folytak, az amerikai munkát az elnök nem hivatalos tanácsadója, Edward M. House (1858–1938) ezredes fel-

* Egyetemi docens – Debreceni Egyetemen, Észak-amerikai Tanszék, tglant@unideb.hu.

¹ Ez a tanulmány a Lendület Trianon 100 kutatócsoport támogatásával készült. Szövege a kutatócsoport által a témában megjelentetett forráskiadvány bevezetőjének szerkesztett változata.

ügyelte. A bizottság élén House sógora állt, pénztárosa pedig az elnöki tanácsadó vejének ügyvédtársa volt. Az Inquiry költségeit az elnök állta (hivatalosan mintegy negyedmillió dollár értékben) a számára a háború miatt a Kongresszus által megszavazott biztonsági és nemzetvédelmi alapból. A bizottságot névlegesen ugyan a külügy alá rendelték, de Robert Lansing (1864–1928) külügyminiszternek nem volt beleszólása a munkába. Így az amerikai békeelőkészítő munka az alkotmányos „fékek és ellensúlyok” rendszerén kívül működött, és csak az elnök felé tartozott el- és beszámolási kötelezettséggel. Státusát tekintve az Inquiry egy ideiglenesen létrehozott, független szövetségi intézmény volt. A külügyi védőháló biztosította a kormányzati adatokhoz való hozzáférést, a House-vonal pedig azt, hogy az Inquiry kimaradhatott a kormányzaton belüli adminisztrációs harcokból és a Kongresszus sem felügyelhetette a béke-előkészítő munkát. Így tehát a kezdetektől fogva biztosítva voltak a független működés adminisztratív feltételei és anyagi forrásai.² Tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy az Inquiry kutatói ezzel a lehetőséggel – az Osztrák-Magyar Monarchia és Magyarország kapcsán – hogyan éltek, illetve, hogy terveiket mennyiben sikerült megvalósítani Párizsban. Előbb azonban tekintsük át a bizottság létrehozásának történetét, működését és eredményeit.

2 Béketervek és előkészületek

Az Amerikai Egyesült Államok 1917. április 6-ai hadba lépését megelőzően Wilson elnök 1914 augusztusában és 1916 decemberében is felajánlotta békeközvetítői szolgálatát a háborúban álló felek számára, ám a hadviselő felek mindkét alkalommal elutasították az amerikai ajánlatot. Az Egyesült Államok hadba lépése a szövetségesek oldalán, de hangsúlyozottan „társult” hatalomként világosan jelezte, hogy Washington nem osztja Párizs és London – csak részben nyilvános – hadicéljait. A szövetséges egyeztetések megindulásával párhuzamosan

² Gelfand, Lawrence Emerson: *The Inquiry: American Preparations for Peace, 1917–1919*. New Haven – London: Yale University Press. 1963. Ez a témában megjelent egyetlen monográfia.

megkezdődtek a francia és angol béke-előkészületek, és erről az amerikai külügy is tudomást szerzett. Wilson a munkát azonban nem a Külügyminisztériumra, hanem House ezredesre bízta. 1917. szeptember 2-án kelt levelében így fogalmazott:

„Kezdem azt gondolni, hogy eljött az ideje annak, hogy szisztematikusan és a lehető legalaposabban felmérjük, hogy az oldalunkon harcolók külön-külön mit fognak követelni a végleges béke feltételeként. Erre azért van szükség, hogy mi is ki tudjuk alakítani az álláspontunkat ezek mellett vagy ellenében; [...] röviden: hogy mi is kialakítsuk saját álláspontunkat a többi érdekelt fél álláspontjának teljes ismeretében. Mit szólna ahhoz, ha arra kérném, hogy csendben gyűjtsön maga köré egy szakértői csoportot, amely ebben a munkájában segítené Önt? A költségeket én állnám az immár rendelkezésemre álló pénzügyi forrásokból. Az Ön iránymutatásával ezek a szakértők összegyűjthetnék az összes releváns anyagot és ezekre alapozva Ön megírhatná azt a memorandumot, amely politikánk alapját képezné.”

House két nappal később kelt válaszában jelezte, hogy örömmel vállalja a feladatot és hogy ezt ő maga is fel akarta vetni az elnök előtt a következő személyes találkozásuk alkalmával.³

A Wilson–House levélváltás világosan kijelölte a majdani bizottság feladatait és működési kereteit. A pénzügyi forrásokat az elnök az évenként megszavazott háborús védelmi keretéből fizette, ezzel teljesen szabad kezet adva legfőbb és legbizalmasabb tanácsadójának. House tehát szabadon választhatta ki munkatársait és a kutatandó területeket, és ő maga volt a szűrő a bizottság javaslati és az elnök között. Wilson nem kívánt a bizottság tagjaival személyesen konzultálni, de (maga is tudós lévén) a lehető legszabadabb kutatási feltételeket biztosította számukra. Mindennek a nyilvánosság kizárásával kellett megtörténnie. Így jött létre az első amerikai külügyi *think tank* (politikai elemző és kutatóintézet), amely a háború után *Council on Foreign*

³ Uo. 24–28. Gelfand Wilson levelét (26–27. o.) és House válaszát (28. o.) is közli.

Relations (CFR) néven folytatta a munkát és máig kiadója az egyik legfontosabb és legbefolyásosabb folyóiratnak, a *Foreign Affairs*-nek.

3 Az Inquiry megszervezése és működése

Wilson eredetileg egy kisebb szakértői csoportban gondolkozott, House azonban végül egy több mint száz fős kutatói hálózatot hozott létre. Az Inquiry élére Sidney E. Mezeszt (1863–1931), a New York-i City College rektorát állította. Ő House sógora volt, ez azonban Wilsont nem zavarta: „Nem gondolom, hogy bárki joggal kritizálhatná Önt Mezes rektor úrhoz fűződő kapcsolata okán... [hiszen] munkáját legjobban úgy végezheti, ha olyanokkal dolgozik együtt, akiket ismer, és akikben megbízik.” Itt a bizalomnak különösen fontos szerepe volt, hiszen Wilson elnök egyelőre titokban akarta tartani a „tudományos békére” való felkészülés megindítását.⁴

Wilson javaslatára Walter Lippmann (1889–1974) lett a bizottság titkára; őt 1918 nyarán Isaiah Bowman (1878–1950) váltotta. Lippmann ismert fiatal újságíró volt, Bowman pedig a New York-i székhelyű Amerikai Földrajzi Társaság, AFT) igazgatója. Párizsban Bowman az Inquiryból létrehozott hírszerzési csoportot vezette. Teleki Pál és Cholnoky Jenő személyes ismerőse volt.⁵

Az Inquiry pénztárosa (és egyben egyik nemzetközi jogi szakértője) David Hunter Miller (1875–1961) New York-i ügyvéd lett. Miller Gordon Auchincloss (1886–1943) ügyvédtársa volt, Auchincloss pedig House veje. A háború után Miller elismert nemzetközi jogásszá és

⁴ Uo. 23. Gelfand idézi Wilson 1917. szeptember 24-én kelt, Mezesről szóló levelét House-hoz: 38. o. 15. jegyzet. L. még Nielson, Jonathan M.: *American Historians in War and Peace: Patriotism, Diplomacy and the Paris Peace Conference, 1918–1919*. Bethesda – Dublin – Palo Alto: Academica Press. 2012, 133–134.

⁵ Steele, Ronald: *Walter Lippmann and the American Century*. Átdolgozott kiadás. New York – London: Routledge. 2017; Smith, Neil: *American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press. 2003. Bowman, Teleki és Cholnoky kapcsolatáról ld. Cholnoky Jenő: *Utazásom Amerikában Teleki Pál gróffal*. Budapest: Vajda-Wichmann. 1942; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest: Osiris Kiadó. 2005, 84–87.

munkajogi szaktekintélyé nőtte ki magát, és ő rendezte sajtó alá az első forráskiadványt (1931 és 1948 között, nyolc kötetben) az Egyesült Államok által megkötött nemzetközi szerződésekről. 1929 és 1944 között a State Department történeti osztályán dolgozott. Számunkra legfontosabb munkája a magánkiadásban megjelent 22 kötetes napló- és forráskiadványa (1924). A párizsi amerikai delegáció tagjaként aktívan részt vett a Népszövetség alkotmányának megszövegezésében és az arról folyó vitákban.⁶

Az Inquiry kutatási igazgatója a Columbia Egyetemtől kikért James T. Shotwell (1874–1965) volt. Shotwell franciául és németül is tudott (és tanított is), és Európában is tanult doktori képzése folyamán. Tőle származik a bizottság neve is: a ködös szóhasználatot azzal indokolta, hogy „a nyilvánosság felé ez semmit nem árul el, a beavatottak pedig tudják majd, hogy mit jelent valójában”. Shotwell az Inquiry „motorja” volt, és az amerikai béke delegáció tagjaként elutazhatott Párizsba. Ott hivatalosan könyvtárosként szolgált, valamint részt vett a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (*International Labour Organization - ILO*) létrehozásában.⁷

Az Inquiry 126 hivatalosan kinevezett munkatársa közül Gelfand szerint tizenegyen foglalkoztak az Osztrák-Magyar Monarchiával és a Balkánnal, tizenöten az orosz kérdéssel, tizennégyen diplomáciatörténettel és nyolcan nemzetközi jogi kérdésekkel. A tizenhét térképész mellett négyen Afrikával, hárman a Távol-Kelettel foglalkoztak, míg Nyugat-Európával öten, Latin-Amerikával tizenketten. Általános kutatási feladatokat tíz fő kapott, gazdasági kérdésekkel hat fő foglalkozott és volt a bizottságnak egy olasz szakértője is. A kutatók kétharmada négy egyetemen (Chicago, Columbia, Harvard és Yale) végzett, és az átlomány felét összesen öt intézményből (Columbia, Harvard, Princeton, Yale és az AFT) kérték ki. A kivételek közül fontos megemlíteni a cseh

⁶ Gelfand 1963, *i.m.* 51–52. Miller iratai a washingtoni Kongresszusi Könyvtárban és Seattle-ben, a University of Washington archívumában vannak. Miller, David Hunter: *My Diary at the Conference of Paris, with Documents*. 22. kötet. New York: Magánkiadás. 1924.

⁷ Shotwell, James T.: *At the Paris Peace Conference*. New York: Macmillan. 1937; uő: *The Autobiography of James T. Shotwell*. New York – Indianapolis: Bobbs-Merrill. 1961. Ld. még Nielson 2012, *i.m.* 123–124. Shotwell iratai a Columbián vannak.

származású, de amerikai születésű Robert J. Kernert (1887–1956), a Missouri Egyetem tanárát, aki Archibald Cary Coolidge-nál (1866–1928) tanult a Harvardon, később pedig a Berkeley professzora lett. Az Inquiry tehát egy olyan keleti parti *think tank* volt, melynek tagjai közül többen már megbízásuk előtt is ismerték egymást és jól tudtak együtt dolgozni. Gelfand joggal kritizálja szakértelmüket, az viszont elvitathatatlan, hogy az egyes kutatási témákba (néhány kivételtől eltekintve) alaposan beledolgozták magukat a rendelkezésükre álló alig egy év alatt.⁸

A kutatók toborzása mellett a konkrét feladatok, kutatási területek kijelölésére is sor került. Egy 1918 nyarán kelt memorandum szerint a kutatást az alábbi területi felosztásban végezték: (1) nyugati front; (2) Ausztria-Magyarország; (3) Balkán; (4) Oroszország; (5) Törökország; (6) Távol-Kelet; (7) Csendes-óceáni szigetek; (8) Afrika; és (9) Latin-Amerika. Az amerikai belpolitikai szempontból is fontos lengyel kérdést a Coolidge vezetése alatt álló kelet-európai/ orosz bizottság vizsgálta.⁹ Mezes 1921-es visszaemlékezései szerint:

„Az Inquiry munkájának nagy része Mittel-Európára összpontosult, az oly sokat emlegetett Hamburg-Bagdad vasútvonal két oldalán elhelyezkedő Közép-Európára és a Közel-Keletre, az Északi tenger és a Baltikum, valamint a Perzsa-öböl és az Indiai-óceán között fekvő területekre, és ennek az összegyűjtött anyagnak jelentős szerepe volt a békekonferencián. 1918 tavaszán-nyarán derült ki, hogy a határok meghúzásához sokféle információra lesz majd szükség, és hogy azok az adatok, amelyek ezt a kérdést nem érintik – kivéve azokat az általános gazdasági információkat, melyekre a békeszerződés gazdasági cikkelyeinek megalkotásakor lesz szükség – értéktelenné válnak. Ezért augusztusban az Inquiry kutatóit arra kérték, hogy csak ezekre a kérdésekre összpontosítsanak. Ezt követően a feladatokat tisz-

⁸ Gelfand 1963, *i.m.* 45–49; Nielson 2012, *i.m.* 121–123.

⁹ Az Inquiry működéséről szóló anyagokat ld. Papers relation to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference. 1–13. kötet. Washington, D.C.: Government Printing Office. 1942–1947, 1:9–220. Ezután: FRUS PPC. A dátum nélküli memorandumot az Inquiry felépítéséről l. FRUS PPC 1: 104.

tázták és a prioritásokat meghatározták. Ettől fogva csak a valószínűsíthető határok mellett és közelében elhelyezkedő régiókat vizsgálták.”¹⁰

Ez az idézet azt mutatja, hogy az Inquiry kutatói először szabad kezet kaptak a kutatás terén, majd az amerikai diplomáciában 1918 nyarán beállt fordulatot követően (amikortól Wilson támogatni kezdte a Monarchia feldarabolását)¹¹ konkrétan a „valószínűsíthető határok mellett és közelében” található térségekre kellett koncentrálniuk.

Az Inquiry térképészeti programja az amerikai földrajztudomány egyik elfelejtett sikertörténete. Az AFT aktív nemzetközi kapcsolatrendszerrel bírt, és 1916-ban alapított lapja, a *Geographical Review* nemzetközi hírű geográfusok írásait közölte a világ minden tájáról. A kartográfiai program élén Bowman mentora, Mark Jefferson (1863–1949, a Michigan State Normal College professzora) állt, aki a latin-amerikai kutatócsoportnak is tagja volt. A bizottság összesen mintegy 1500 térképet gyűjtött össze és készített el. Ezeket a térképeket a többi anyagtól elkülönítve szállították Párizsba, és azóta is külön fondban tárolják az Archives II-ben (az amerikai szövetségi állami levéltárban). Az angol, osztrák, francia és német kiadású, nyomtatott térképek mellett az AFT külön sablonokat is készített az Inquiry számára. Ezeket a *base map*-nek nevezett, plakátméretű, fekete-fehérben kinyomtatott térképeket használták fel a határjavaslatok bemutatására. Ezeket a térképeket később a katonai oktatásban használták fel, a Közép-Európát ábrázoló anyagok színes változatát pedig a *Geographical Review*-ban tették közzé a háború végeztével.¹²

¹⁰ Mezes, Sidney Edward: Preparations for Peace. In: House, Edward Mandell – Seymour, Charles (eds.): *What Really Happened at Paris. The Story of the Peace Conference, 1918–1919 by American Delegates*. New York: Charles Scribner's Sons. 1921, 1–14. Az idézet az 5. oldalról van.

¹¹ A részleteket ld. Glant Tibor: *Kettős tükörben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején*. (Amerika tegnap és ma 1.) Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 2008, különösen 221–249.

¹² Bowman ezeket a térképeket összegyűjtve is megküldte Seymournak 1926-ban. Charles Seymour iratai (Ms. 441), 63. doboz, 117. dosszié: „Miscellaneous Maps”, Sterling Memorial Library, Yale. Ezután: SML, Yale.

Az Inquiry főhadiszállása mindvégig New Yorkban volt. Először a New York Public Libraryben helyezték el őket. A programot azonban csak néhány hétig sikerült az elnök kérésének megfelelően titokban tartani, hiszen 1917 szeptemberének végén a sajtó megszelloztette a békeelőkészítő munka megkezdéséről szóló hírt. Szeptember végén a bizottság titokban átköltözött az AFT székházába, és az irattárat is ott kezelték. Az egyes bizottságok kihelyezve működtek: az osztrák-magyar kutatócsoport például a Yale-en, az orosz és lengyel kérdéssel egyaránt foglalkozó kelet-európai szekció pedig a Harvardon.¹³

A háború befejezéséig az Inquiry közel kétezer jelentést gyűjtött össze, de ezeknek csak egynegyedét írták maguk a bizottság munkatársai és csak mintegy ezer darabot katalogizáltak számozva is. A jelentések mellett kártyakatalógust is vezettek az elérhető szakirodalomról. A bizottság munkatársai a jelentéseket négy példányban nyújtották be: egy maradt a szerzőnél, egy a kutatócsoport vezetőjénél, kettőt pedig az irattárban helyeztek el téma és szerző alapján katalogizálva. A jelentések értékelése Shotwell és a kutatási bizottság feladata lett volna, de ilyen írásbeli értékelés csak néhány jelentés kapcsán maradt fenn. 1918 augusztusában áttértek az összefoglaló határjavaslatok készítésére, valamint tematikus kártyakatalógusokat állítottak össze a majdani konkrét tárgyalásokra való felkészülés jegyében.¹⁴

Az Inquiry könyvtári programját Andrew Keogh, a Yale vezető könyvtárosa szervezte meg. Jobb keze Mary Florence Wilson, a Columbia könyvtárosa volt. A könyvtári programra összesen mintegy tízezer dollárt költöttek. Keogh-t a Yale fizette, (Mary) Wilsont az Inquiry. 1918 júniusában a Yale visszakérte Keogh-t, és a könyvtári program szakértő vezető nélkül működött tovább. Augusztusban Vladimir Simkhovitch-ot, a Columbia gazdaságtörténetészét bízták meg a feladattal, de ő tovább dolgozott a Coolidge vezetése alatt álló kutatócsoportban is. A bizottság könyvtárának nagy részét elvitték Párizsba, sőt ott tovább is bővítették, elsősorban a háború során Európában, angol nyelven megjelent munkákkal. A „tölgyfa ládába csomagolt több tonnányi anyag”

¹³ Smith 2003, *i.m.* 120–121; Gelfand 1963, *i.m.* 39–41, 54–60.

¹⁴ Gelfand 1963, *i.m.* 79–113.

ugyanazzal a hajóval indult a békekonferenciára, mint maga Wilson elnök. Párizsban Shotwell vette át a könyvtárosi feladatokat.¹⁵

Az Inquiry kormányzati pénzből 1917 szeptembere és 1919 januárja között összesen 240 ezer dollárt költött.¹⁶ Ehhez jött az egyes egyetemek támogatása (pl. a kutatók és munkatársak fizetése), illetve a könyvtári szolgáltatások értéke. Saját becslésem szerint a teljes költség aligha haladta meg az ötszázezer dollárt. Egy 1918-as dollár mai árfolyamon húsz dollárt ér, így mai értékre átszámítva összesen mintegy tízmillió dollárról lehet szó. Ugyanebben az időszakban Wilson „propaganda minisztériuma,” a Tömegtájékoztatási Bizottság (*Committee on Public Information - CPI*) 6,85 millió dollárt költött.

A mai napig makacsul tartja magát az a mítosz, hogy az Inquiry részt vett az amerikai háborús politika alakításában. Erről azonban Mezes azt írja, hogy mivel a döntések a majdani békekonferencián az amerikai delegátusok hatáskörébe tartoznak, az „Inquiry munkatársainak a feladata az adatok begyűjtésére és elemzésére korlátozódott, illetve arra, hogy azokat könnyen felhasználható formába öntsék. Ilyen típusú munkát államférfiaktól és diplomáktól nem várhatunk el, mert nem erre vannak kiképezve.”¹⁷ Ez Párizsban visszajára fordult: Coolidge Bécsben és az egyes párizsi területi bizottságokban a volt Inquirysek (magyar vonalon Seymour és Day) nem tanácsadóként, hanem döntés-előkészítőként, sőt esetenként döntéshozóként vettek részt.

4 Az osztrák-magyar és a balkáni kutatócsoport

A Magyarország jövőjével kapcsolatos békeelőkészítő kutatásokat az Inquiry két kutatócsoportja végezte, és ezek között személyi átfedés is

¹⁵ O'Connor, Thomas F.: Library Service to the American Commission to Negotiate Peace and to the Preparatory Inquiry, 1917–1919. In: *Library and Culture* 24(2) 1989. tavasz, 144–157. Shotwell: At The Paris Peace Conference, 15–17. O'Connor külön hangsúlyozza, hogy az Inquiryben nőket nem bíztak meg vezetői feladatokkal, mert nem tartották képesnek őket azok ellátására.

¹⁶ Gelfand 1963, *i.m.* 100–101.

¹⁷ Mezes 1921, *i.m.* 6.

volt. A Monarchia és Olaszország kérdésével az osztrák-magyar kutatócsoport foglalkozott. Ennek összesen kilenc tagja volt, valamint négy fő adminisztratív személyzet. A balkáni kutatócsoportnak nyolc tagja volt, vezetője pedig az a Clive Day, aki az osztrák-magyar csoportnak is tagja volt. Az osztrák-magyar és a balkáni kutatócsoport hivatalosan kinevezett tagjai közül összesen heten írtak magyar vonatkozású jelentéseket: előbbieik közül Seymour, Day és Kerner, utóbbiak közül pedig Day, Max Handman, Paul Monroe és William S. Monroe (akik nem voltak rokonok).¹⁸ A balkáni (és latin-amerikai) kutatócsoport tagjaként dolgozó Leon Dominian (1880–1935) vetette papírra a kutatómunka szellemi alapvetéseit 1917-ben nyomtatásban is megjelent *The Frontiers of Language and Nationality in Europe* című munkájában. Hasonlóan fontos forrás volt Seymour és Donald Paige Frary közös munkája a nemzetközi választójog fejlődéséről, mely 1918 nyarán jelent meg.

A Yale-en működő osztrák-magyar kutatócsoport élén Charles Seymour (1885–1963), a híres keleti parti egyetem fiatal (32 éves) történésze állt. Angliában, Cambridge-ben (1904), majd a Yale-en (1908) szerzett BA fokozatot történelemből és választójogból. Posztgraduális évei során német és francia egyetemeken is tanult, doktori címét a Yale-en szerezte 1911-ben. Később a Yale rektorhelyettese (provost, 1927–1937), majd rektora (president, 1937–1950) lett. Nyugdíjazása után az időközben a Yale könyvtárába került House-hagyaték kurátoraként dolgozott haláláig. Seymour Párizsban részt vett a magyar határok megvonásában, 1921-ben pedig alapító tagja volt a CFR-nek. A háború után megjelent monográfiáiban az Egyesült Államok szerepét vizsgálta az első világháborúban. Később ő rendezte sajtó alá House naplójának egy részét, halála után pedig válogatás jelent meg párizsi leveleiből. Az Osztrák-Magyar Monarchiához nem értett, a témába a nulláról kellett „beledogoznia” magát.¹⁹

¹⁸ Gelfand azt írja (52. o.), hogy csak az 1918 májusától hivatalosan a fizetési jegyzékben szereplő, legalább két jelentést benyújtó munkatársakat veszi számításba. Az eltérések oka a Miller által vezetett fizetési jegyzékek és az Inquiry személyi adatbázisa közti különbségekben keresendő.

¹⁹ Whiteman, Harold B., Jr. (ed.): *Letters from the Paris Peace Conference by Charles Sey-*

A balkáni kutatócsoportot vezető és az osztrák-magyar szekcióban félállásban dolgozó Clive Day (1871–1951) szintén a Yale-en szerzett doktori címet és ott is tanított gazdaságpolitikát, amikor felkérték az együttműködésre. 1907-ben a világkereskedelemről adott ki önálló kötetet. Ebben az összesen 640 oldal terjedelmű munkában Ausztriáról, illetve a Monarchiáról összesen hét oldal terjedelemben emlékezett meg, tehát ő sem volt szakértője a rábízott területnek. Seymourhoz hasonlóan ő is tagja volt az amerikai béke delegációnak és ő is a határok megvonásában vett részt.²⁰

A szekció leginkább tájékozott tagja természetesen a korábban már többször említett Robert J. Kerner (1887–1956) volt. Cseh bevándorlók gyermekeként látta meg a napvilágot Chicagóban és ott szerzett BA és MA fokozatot történelemből. 1911 és 1914 között Archibald Cary Coolidge-nál tanult a Harvardon, és doktori éveit során megfordult Bécsben, Berlinben, Moszkvában és Párizsban is. 1917-ben a University of Missourin tanított, Coolidge onnan kérte ki az Inquiry számára. Kerner is részt vett a békekonferencián: őt Prágába küldték hírszerzési és kapcsolattartási feladatokkal. 1928-ban került Berkeley-be, ahol felépítette a szláv programot. Első munkája (1916-ban) egy angol nyelvű szláv történeti bibliográfia volt, ezt követte 1918-ban a jugoszláv törekvések bemutatása. Később még írt a cseh és az orosz történelemről, a Balkánról és a Távol-Keletről is. Elfoglaltságával munkatársai és felettesei is tisztában voltak, és jelentéseit ennek megfelelő óvatossággal kezelték. A „balkáni nyelvek” mellett franciául és németül is tudott, arra viszont konkrét utalást találtunk, hogy magyarul nem beszélt.²¹

A kutatócsoport további két, Gelfand által azonosított tagja olasz kérdésekkel foglalkozott. A hivatalos italianista William E. Lunt (1882–

mour. New Haven – London: Yale University Press. 1965, vii-xx; Gelfand 1963, *i.m.* 57; Nielson 2012, *i.m.* 126–127. Ld. még a Seymour Yale-en őrzött irataihoz 1974-ben készített és 1998-ban átdolgozott levéltári mutató életrajzi részét (4–8. o.).

²⁰ Gelfand 1963, *i.m.* 57; Nielson 2012, *i.m.* 126; Ld. még a Day Yale-en őrzött irataihoz 1986-ban készített levéltári mutató életrajzi részét (4. o.).

²¹ Gelfand 1963, *i.m.* 57, 200; Nielson 2012, *i.m.* 130. Kerner 1958. áprilisi (Berkeley) egyetemi nekrológját (további életrajzi adatokkal) ld. <http://texts.cdlib.org/view?docId=hb6r29p0fn&doc.view=frames&chunk.id=div00016&toc.depth=1&toc.id>, letöltés ideje: 2020.11.18.

1956) volt, aki a Cornellen tanított angol és középkori történelmet. Önálló kötete 1918 előtt nem jelent meg, de valamennyire beszélt olaszul. Austin P. Evans (1884–1962) a Columbia oktatója volt. Olaszul nem tudott, feladata pedig az osztrák-olasz határproblémák kutatása volt.²² Az Inquiry személyzeti adatbázisa szerint 1918 októberében az osztrák-magyar kutatócsoport tagja volt még Richard B. Barrett, Florence A. Hague és Charles Sweeney, akik Day munkáját segítették kutatási asszisztensként, valamint W. G. Hoye, aki hasonló feladatot látott el Seymour mellett. Az irodai munkát Martha Boucher, Thomas Burk, Bertha F. Norton és Fannie Irvin látta el.²³

A szintén a Yale-en működő balkáni kutatócsoport élén a korábban bemutatott Clive Day állt, és az osztrák-magyar szekció négyfős irodai személyzete neki is bedolgozott. A csoport román-szakértője a Romániában született Max Handman (1885–1939) volt, aki Chicagóban szerzett doktori fokozatot, tanult Franciaországban és Németországban is, és a Texasi Egyetem szociológusa volt a vizsgált időszakban.²⁴ A Balkán nemzetközi kapcsolataival és a dunai hajózás szabadságával William S. Monroe (1863–1939) foglalkozott. Angol mellett német és francia nyelven beszélt, 1894-ben szerzett BA fokozatot a Stanfordin, és számos könyvet írt 1918 előtt, többek között a csehekről, a bolgárokról és a törökökről. Kernerhez és Handmanhez hasonlóan Paul Monroe (1869–1947) is Chicagóban végzett. Ő oktatáskutató volt, és a monarchia oktatási rendszeréről írt egy tanulmányt a bizottság számára.²⁵

²² Gelfand 1963, *i.m.* 57–58; Nielson 2012, *i.m.* 128–129. Evans nyelvi nehézségeiről szóló levelét ld. Gelfand 1963, *i.m.* 58, 49. jegyzet.

²³ A személyi adatbázist két kártyakatalógusban vezették. Mindkettőt ld. Record Group 256: Documents of the American Commission to Negotiate the Peace, Item 22, National Archives and Records Administration II, Maryland, USA. Ezután RG 256 ACNP, illetve Archives II.

²⁴ Gelfand 1963, *i.m.* 59; Handman életéről ld. az egyetemi nekrológot: <https://www.lib.umich.edu/faculty-history/faculty/max-sylvius-handman/memorial>, letöltés ideje: 2018.12.19. Handmant már 1917 decemberében fel akarták venni, de ezt Shotwell arra hivatkozva utasította el, hogy a román származású szakértő túl kíváncsi és diplomáciai bonyodalmat is okozott. Végül 1918. augusztus 26-ával mégis alkalmazták. RG 256 ACNP, Inquiry General Correspondence, 6. doboz, „Handman” dosszié, Archives II.

²⁵ A két Monroe-ról ld. Gelfand 1963, *i.m.* 59.

Készült még egy román és magyar vonatkozású memorandum a Coolidge, majd Robert Howard Lord vezetése alatt álló kelet-európai kutatócsoportban is. Ezt a szintén a Harvardon végzett ifj. William Howell Reed (1876–1949) jegyezte le és nyújtotta be 1918. november 30-án. Reed elsődleges feladata a Dobrudzsa és Besszarábia kutatása volt, így kerül Coolidge keze alá 1918 februárjában.

A balkáni kutatócsoport fontos tagja volt az örmény-török származású Leon Dominion (1880–1935). A konstantinápolyi Robert College-ban és Belgiumban tanult. 1903-tól élt az Amerikai Egyesült Államokban, és tíz évvel később szerzett állampolgárságot. 1912-ben csatlakozott az AFT-hez és 1917 májusában jelent meg „alkalmazott földrajz tudományi” munkája az európai nyelvi és faji határokról.²⁶ A „nemzeti önrendelkezés” elvét zászlajára tűző Wilson elnök kutatói számára különösen fontos volt a majdani politikai határok tudományos igényű megtervezése és ebben a Dominion által felvázolt faji elméleti keret vezette őket. Ez azért fontos, mert a huszadik század elején a faji és etnikai kategóriákat mai szemmel nézve megdöbbentő módon keverték és alkalmazták: Wilson elnök például rendszeresen kifejtette, hogy az „angolszász faj” sokkal inkább demokráciára termett, mint a „teuton” vagy a „szláv” faj. Dominion viszont mindössze három „elsődleges európai fajt” azonosított: az északit (*Nordic*), a mediterránt (*Mediterranean*) és az alpesit (*Alpine*). Ebben a narratívában a zsidók keleti fajnak (*Oriental*) számítottak és nem tekintették őket európainak.²⁷

5 Az Inquiry magyar vonatkozású jelentései

Az Inquiry Magyarországgal és a Monarchiával kapcsolatos kutatásait 1918. július–augusztusa osztja két, tisztán elkülöníthető szakaszra.

²⁶ Gelfand 1963, i.m. 60. Dominion nekrológját ld. Joerg, W. L. G.: *Memoir of Leon Dominion*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 26(4) 1936, 197–198. A kötet adatai: *The Frontiers of Language and Nationality in Europe*. New York: American Geographical Society of New York by Henry Holt and Company. 1917.

²⁷ A részleteket ld. Hunt, Michael H.: *Ideology and U.S. Foreign Policy*. New Haven – London: Yale University Press. 1988, 46–91; Dinnerstein, Leonard: *Antisemitism in America*. Oxford – New York: Oxford University Press. 1994, 35–77.

Ennek konkrét kiváltó oka az volt, hogy Wilson ekkor tért át a tárgyalásokról a Monarchia feldarabolásának tervére. Az első időszakban a bizottság igyekezett begyűjteni az elérhető információkat, és megkezdte a Monarchia föderalizálására vonatkozó tervek kidolgozását. A második időszakban a bizottság már csak a majdani határok, illetve a várhatóan felmerülő gazdasági kérdések vizsgálatára összpontosított. Ezt a munkát a közelgő békekonferencia jegyében végezték, és hosszú jelentések helyett könnyen kezelhető kártyakatalógusokat állítottak össze. Az Inquiry utolsó, összefoglaló jelentése, mely a békekonferencián képviselendő amerikai álláspontot körvonalazta, szintén ekkor (a fegyverszüneti tárgyalások idején, de még a háború lezárása előtt) készült el. Az Inquiry osztrák-magyar és balkáni kutatócsoportja tehát mindkét időszakban az elnök által meghatározott irányvonalat követte: előbb föderációs terveket dolgozott ki, majd pedig a térség etnikai és politikai felmérését végezte el, főleg statisztikai módszerekkel, s végül összefoglaló rendezési tervet tett le az asztalra. Ezeket a dokumentumokat magyar nyelven is közzétettük 2020-ban.²⁸

A Monarchiával, s így közvetve-közvetlenül Magyarországgal is foglalkozó jelentések döntő többségét az első időszakban (1918 júliusát megelőzően) nyújtották be. Az így felhalmozott anyag azonban nem célirányos kutatómunkát tükröz. A bizottság irattárában akad jelentés a Monarchia erdőgazdálkodásáról, de könnyűiparáról nem, memorandum készült Bécs balkáni politikájáról, de az osztrák-német és az osztrák-orosz kapcsolatokról nem. Ezek a jelentések nemcsak tartalmilag, hanem szakmai színvonalukat tekintve is vegyes képet mutatnak. Az első korszak jelentéseinek zömét a Seymour-Day-Kerner trió jegyezte, 1918 nyarától azonban más szerzők is megjelentek.

²⁸ Ez az alfejezet elemző következtetéseiben és szövegét tekintve részben támaszkodik 2008-as kötetem vonatkozó fejezetére (Glant 2008, *i.m.* 178–197.), de számos további információt is tartalmaz. Az Inquiry magyar vonatkozású jelentéseit ld. Glant Tibor (szerk.): *Az Egyesült Államok útja Trianonhoz. Az Inquiry és Magyarország jövője, 1917–1918. Források.* (Trianon-dokumentumok és tanulmányok 5.) Budapest: BTK TTI, 2020. A továbbiakban csak az egyes jelentések sorszámát adjuk meg, mert az idézetek a forráskiadványban visszakereshetőek. Az Inquiry összes magyar vonatkozású jelentésének listáját ld. 49–53.

Kerner feladata a Monarchia politikai életének és kormányzati rendszerének vizsgálata, valamint a Monarchián belüli kisebbségek helyzetének és a kormányzásban való részvételének bemutatása volt. 1918 folyamán a cseh származású kutató mintegy két tucat számozott jelentést írt, és ezekben meglepő nézeteket fogalmazott meg. A dualista rendszert például perszónálunióként mutatta be, noha pontosan tudta, hogy nem az. Szerinte a Habsburg birodalom fennmaradása „csak a katolikus egyház, a zsidók és a nemzetközi pacifisták érdekeit szolgálja”, a szlávok pedig „hagyományosan sokkal inkább hívei a demokráciának”, mint a magyarok vagy a németek (306). A nemzetiségi kérdést is ennek megfelelően mutatta be: Magyarországon a nem magyar népek nem élveznek vallási-, szólás-, gyülekezési- és sajtószabadságot sem. A magyar politikai életet a „földbirtokos dzsentri” uralja, a kisebbségek „a Ku Klux Klánt idéző terror”-ban élnek (311). A Monarchia egyben tartása

„fenntartja a régi rémuralmat [eredetiben: *terroristic order*] a korábban a németek és magyarok által uralt területeken, és kiterjeszti ezt Szerbiára és Montenegróra, ahol korábban radikális demokrácia uralkodott. Azt tervezi, hogy leszámol [eredetiben: *plans the end of*] a szlovénokkal, a magyarországi szerbekkel, a tengerparti kikötőkben élő jugo-szlávokkal [...]” (310).

Politikai kommentárjai hasonlóan szókimondóak voltak:

„A bánnak és csatlósainak korrupt praktikái, a megvesztegetések, hamisítások, az országgyűlési nemzetiségi képviselők számának manipulálása, és egyes emberek politikai karrierjének derékba törése eredményeként Horvátországban, miként Magyarországon is, [a politikai] intézményrendszer csak papíron létezik” (306).

Egy másik jelentésében így ír a „jugo-szláv népről”:

„A szerbek és horvátok ugyanahhoz a nemzethez tartoznak, bár nyelvüket két különböző ábécével írják, latinnal és cirillel, és három vallás követői, a katolikus, a szerb ortodox, és a mohamedán [Mohammedan]” (310).

A fenti idézetek tükrében nem meglepő, hogy Kerner pártossága amerikai kollégáinak is szemet szúrta. Egy, az Inquiry munkáját bemutató jelentés szerint „Kerner professzor maga is cseh születésű és lelkes cseh nacionalista, munkáját gondosan ellenőriztetni kell a helyzetet higgadtan felmérni képes emberekkel.” Erre azonban csak ritkán került sor. Kerner egyik jelentéséhez egy aláírás nélküli bírálatot csatoltak, mely szerint a cseh szakértő jelentéseit vissza kell adni átdolgozásra, mert a szerzőnek szokása, hogy „a tények közé gyakran beilleszti a csehek pártos nézeteit”. Referenciáit és forrásait nem jelöli meg, az átdolgozáskor különösen a propagandisztikus elemek kiiktatására kell majd figyelni.²⁹

A gazdasági kérdések vizsgálata siralmas képet mutat. A Duna-medence gazdasági életének felmérését Clive Day-re bízta, aki két hosszabb jelentést (112, 1007) és számos statisztikai kimutatást készített Magyarországról. Első jelentésében – kizárólag 1913 előtti adatok elemzésével – megvizsgálta a magyarországi vasúti és vízi szállítást, az ország exportját és importját, valamint a növénytermesztését és bányászatát. Ezek alapján arra a végső következtetésre jutott, hogy Magyarország gazdasági élete balkáni szinten áll, legfőbb külkereskedelmi partnere pedig Németország. A magyarországi könnyű- és élelmiszeripar, bankélet és állattenyésztés vizsgálatával alaposabb képet kaphatott volna, erre azonban nem került sor. Statisztikai kimutatásait a Monarchia bel- és külkereskedelméről, iparáról és erdőgazdálkodásáról, valamint lakosságának felekezeti megoszlásáról elsősorban hi-

²⁹ Az Inquiry 306-os dokumentumhoz csatolt, aláírás nélküli, háromoldalas értékelés, Shotwell tollából. Ezt az előző jegyzetben bemutatott forráskiadványban teljes szöveggel közöljük (172–174). Ebben az értékelésben javasolták a benyújtott jelentések alapos átírását is.

vatalos osztrák forrásokra alapozta, ezekhez kommentárt nem fűzött (39, 860, 883). Day jelentései egyértelműen azt mutatják, hogy a Kárpát-medence gazdasági életével az amerikai béke-előkészületek során alig foglalkoztak.

A szláv követelésekkel, valamint a Monarchia reformjának kérdéseivel Kerner és Seymour egyaránt foglalkozott. Ezek a jelentések rendkívül fontosak voltak. Itt számított igazán Kerner nyelvismerete és amerikai szinten egyedülálló történelmi képzettsége, amivel azonban több ízben is visszaélt. Legérdekesebb jelentéseit (310, 312, 316) ezekről a kérdésekről írta, de ezeket a Kutatási Bizottság vezetői konkrétan át akarták íratni vele. Részletesen, ám súlyos elfogultsággal elemezte a Monarchia föderalizálásának kérdéseit és lehetséges megoldásait. Többek között stratégiai okokra hivatkozva támogatta a Masaryk által követelt cseh-jugoszláv folyosó tervét (ami egyben a Dunántúl elcsatolását jelentette volna). A Kerner egyes írásai közti nyilvánvaló ellentmondásokat azzal magyarázhatjuk, hogy a föderációs tervek tárgyalásakor Wilson útmutatásait kellett követnie, míg más esetekben szabadabban formálhatott véleményt, s így közvetve-közvetlenül szorgalmazhatta a Monarchia feldarabolását.

Seymour ugyanezeket a kérdéseket első körben (1918. január-február) statisztikai szempontból vizsgálta. Helyesen értelmezte például a délszláv területi követeléseket, de állást nem foglalt ezekkel kapcsolatban; csak annyit jegyzett meg, hogy a vitatott területek lakossága etnikailag igen vegyes (520). Egy másik írásában etnikai és gazdasági megfontolásokból elvetette a cseh-jugoszláv korridor tervét és ezt az álláspontját a békekonferencián is érvényre juttatta (517). Egy harmadik írásában az ellen foglalt állást, hogy Magyarország román többségű területeit Romániához csatolják, ám konkrét érveit nem ismertette (516). Seymour mind a föderalizmust, mind a Monarchia trialista alapon történő átszervezését járható útnak tartotta. Szerinte a Monarchia politikai egyensúlyát úgy lehetne helyreállítani, hogy az osztrákokkal és magyarokkal egyenlő jogokat biztosítanak vagy a lengyeleknek, vagy a délszlávoknak. A legjobb megoldásnak a lengyel trializmust tartotta, s ezt az összes, lengyelek által lakott terület egyesítésével vélte megva-

lósíthatónak. Azzal érvelt, hogy mindez még a háború idején kivitelezhető volna, és megbontaná a Habsburg-Hohenzollern szövetséget. Ezt a szövetségesek kihasználhatnák céljaik elérésére: itt nyilván az osztrák különbékére gondolt (507). A délszláv trialista megoldást is kivitelezhetőnek tartotta, és négy különböző verziót dolgozott ki rá. Érdekes módon Magyarország minden változatban elveszítette volna Horvátországot, Fiumét és a szlovén területeket is (506). Seymour a trializmus alternatívájának a Monarchia föderatív alapon történő átszervezését tekintette. Május 25-ei memoranduma az egyetlen olyan amerikai jelentés, amely nyílt pártosság nélkül tárgyalja a kérdést. Seymour azt javasolta, hogy a Monarchia helyén egy hat államból álló szövetséget hozzanak létre. A tervezett államszövetség tagja Ausztria és Magyarország mellett Csehország, Jugoszlávia, Lengyelország–Ruténia és Erdély volna. Seymour elismerte, hogy „ez a felosztás aligha elégítené ki a Kettős Monarchia különböző etnikai és politikai csoportjait”, de „megvolna az a gyakorlati előnye, hogy már létező közigazgatási egységeket egyesítene anélkül, hogy a határokat módosítani kellene.” Az osztrák-magyar kutatócsoport vezetője szerint ez a rendezési terv figyelembe venné a történelmi határokat és etnikailag homogén (vagy majdnem homogén) államokat hozna létre. Területét és lélekszámát tekintve Magyarország volna a legnagyobb a hat állam közül, s ennek megfelelően a szövetség vezető hatalma is. Ezért cserében le kellene mondania Erdélyről, Horvátországtól és Szlovéniáról, azaz 22 ezer négyzetmérföldnyi területről és csaknem ötmillió lakosról (509). Seymour szerint ez a terv 1918 májusában kivitelezhető lett volna, bár (mai ismereteink szerint) az akkori magyar politikai elit ezzel nyilván nem értett volna egyet. Az 1918 nyarán bekövetkezett politikai fordulatokat követően azonban már nem nyílt lehetőség arra, hogy az amerikai vezetés megpróbálja Seymour májusi tervét megvalósítani, és arra sincs bizonyítékunk, hogy ezt Wilson és/vagy House egyáltalán megfontolták volna.

1918 kora őszen a wilsoni diplomáciában bekövetkezett fordulat az Inquiry történetében is új fejezetet nyitott. Bowman augusztusra átvette Mezestől az irányítást és a hatékonyabb működés érdekében létrehozta a Kutatási Bizottságot. Az Inquiry munkáját már koráb-

ban, még májusban átszervezték: a huszonkilenc tematikus kutatócsoport közül tizenkettő foglalkozott területi kérdésekkel, a többiek nemzetközi kapcsolatokkal, nemzetközi munkajoggal, statisztikákkal stb.³⁰ Az osztrák-magyar szekció is új feladatot kapott: megkezdődött a közvetlen felkészülés a békekonferenciára, és a szakértőknek az új határok meghúzására kellett koncentrálniuk. A munka oroszlánrészt továbbra is a Seymour-Day-Kerner trió végezte, és ehhez 1918 szeptemberében kutatói asszisztenseket is kaptak. Ez egyértelműen a szekció munkájának fontosságát jelzi. Az osztrák-magyar szekció, az új helyzetet részben figyelmen kívül hagyva, ambiciózus tervet dolgozott ki az 1918 augusztusa és novembere közti időszakra. Eszerint etnikai, vallási, kulturális, gazdasági és történelmi megfontolások alapján, minden érdekelt fél álláspontjának mérlegelésével és bemutatásával kidolgozták volna a Monarchia feldarabolásának, föderalizálásának és trialista rendszerré alakításának tervét, valamint a dualista rendszer reformjának lehetőségeit.³¹ A kutatócsoport munkája a második időszakban ennél az ambiciózus elképzelésnél jóval szerényebb képet mutat. A háború utolsó három hónapjában a kutatócsoport mintegy 150 térképet gyűjtött be és dolgozott fel, kártyakatalógusokat állított össze és véglegesítette határjavaslatait.

A legjelentősebb változást az jelentette, hogy a hosszú memorandumok írásáról áttértek a könnyen kezelhető kártyakatalógusok összeállítására. Készült például egy olyan „ki-kicsoda”, mely nem kevesebb, mint hatvan, a Monarchia feldarabolását szorgalmazó politikus portréját is tartalmazta. A Monarchia politikai pártjait, sajtóját és vezető politikusait bemutató katalógus nem volt túlzottan meggyőző. Ezt a szekció tagjai is érezhették, mert be sem fejezték az anyaggyűjtést. A Monarchiával további három statisztikai katalógus foglalkozott még. Ezek az Osztrák-Magyar Monarchia népsűrűségét, felekezeti és nyelvi megoszlását, valamint iparát elemezték, esetenként járási bontásban.

³⁰ A Bowman-féle hatalomátvételtől ld. Smith 2003, *i.m.* 126–130. A bizottság átszervezéséről ld. Report on the Inquiry, May 10, 1918. In: *FRUS PPC* 1, 82–83.

³¹ Day-Seymour-Kerner: Program of Topics Suggested by Collaborators for Research in Austria-Hungary to November 1, 1918. 1918. július 25, 17 o., *Inquiry Papers* (Ms. 8), 7. doboz, 62. dosszié, SML, Yale.

A három katalógus forrásaként csak a Monarchiában kiadott, német nyelvű hivatalos statisztikákat jelölték meg. A fegyverszüneti tárgyalások megindulásakor Seymour és társai hatvanegy kártyából álló indexet készítettek a Monarchiával kapcsolatos bizottsági anyagokról.³² A kártyakatalógusokat természetesen Párizsba is elvitték.

Ezzel párhuzamosan Bowman és Mezes Európába küldte az őrnagyi ranggal felruházott Douglas W. Johnstont, a Columbia egyik szenior geográfusát, hogy kapcsolatot teremtsen a francia és angol békeelőkészítő bizottságokkal. Johnson számos európai politikust meginterjúvált, és beszélgetéseinek lejegyzett változatát is megtaláljuk az Inquiry jelentései között. Ennél is fontosabb azonban az a Bowmanhez intézett levele, melyből kiderül, hogyan is működött az amerikai és brit földrajztudósok közti informális kapcsolati háló, és közvetve az is, hogy miért állt le az Inquiry osztrák-magyar kutatócsoportja a statisztikai elemzésekkel. Utóbbi magyarázata B. C. Wallis angol kutató munkásságában keresendő. Az Inquiryt ekkor már hivatalosan irányító Bowman az általa szerkesztett *Geographical Review*-ban lehozta Wallis elemzéseit és térképeit az 1910. évi magyar népszámlálásról és a Monarchia etnikai felépítéséről. Az AFT épületében működő Inquiry-nél nyilvánvalóan ezt tekintették a szakmailag leginkább megalapozott értelmezésnek.³³

1918 augusztusának utolsó napjaiban Bowman felkérte az AFT addig külföldön tartózkodó vezető térképészét, Mark Jeffersont, hogy vegye kézbe az igencsak lassan beinduló térképészeti programot. A hangzatos „főkartográfusi” címet viselő Jefferson gyors eredménye-

³² Ezek egy kivétellel a washingtoni gyűjteményben találhatók: RG 256 ACNP, Items 5-8, Archives II. A Monarchiáról szóló jelentések katalógusa a Yale-en található: „Inventory [of Inquiry material]: Austria-Hungary” d.n. *Inquiry Papers* (Ms. 8), 26. doboz, 28. dosszié, SML, Yale.

³³ Gelfand 1963, *i.m.* 126–129. Wallis kapcsán egy érdekes adalék: míg a csehek, a jugoszlávok és Seton-Watson az 1910. évi magyar népszámlálás adatait szándékos hamisítványnak titulálták, az angol tudós azokat hitelesnek tartotta. B. C. Wallis: *The Peoples of Hungary: Their Work on the Land*. In: *Geographical Review* 4(6) 1917. december, 465–481. Konkrétan a 473. oldalon így ír: „A fenti megfontolások alapján a népszámlálási adatokat hitelesnek kell elfogadnunk.”

ket ért el.³⁴ Ugyanakkor az osztrák-magyar szekció térképeit soha nem rendszereztek, nem is katalogizálták: így azok gyakorlatilag értékelhetetlenek. A térképek többsége nyomtatott kiadvány volt, főleg etnikai és gazdasági információkkal. Több kézzel rajzolt és színezett térkép is készült. Ezekre főleg a határjavaslatokat vezették rá, és a fontosabb memorandumokhoz csatolták. A későbbiek ezeket a memorandumokból kiemelték, így az esetek többségében lehetetlen megmondani, hogy melyik térkép melyik jelentéshez tartozott.³⁵

Egy 1918. szeptember 23-án kelt (és az osztrák-magyar kutatócsoporthoz október 1-jén eljutott) útmutatás alapján a szekció egy utolsó, részletes határtervezetet állított össze. A memorandum a teljes szekció munkája, bár a főhadiszálláson Seymour neve alatt katalogizálták. Ez a mintegy száz gépelt oldal terjedelmű jelentés House ezredes asztalára is eljutott, és ez képezte az Inquiry ún. Fekete Könyvének alapját is. A Fekete Könyv az amerikai békedelegáció hivatalos határjavaslatait tartalmazta, és 1919 januárjában készült el. A memorandum teljes címe „Az Ausztria-Magyarországon belüli igazságos és célszerű határokról szóló jelentések rövid kivonata” volt (514).³⁶ A benne foglalt határjavaslatok kidolgozása – a bevezetés szerint – elsősorban az etnikai elv figyelembevételével történt, s az így kialakított tervezetet csak akkor módosították, ha azt az adott terület topográfiai viszonyai, a nyelvi határok egyenetlensége vagy a nagyobb városok vonzáskörzetének, illetve a bányavidékeknek az elcsatolása ezt szükségessé tette.

A tervezet szerint a majdani Csehszlovákia területén 1,2 millió magyar maradna, Jugoszláviában pedig 160 ezer. Románia megkapná Erdélyt, és a rutén határ túloldalán 95 ezer magyar maradna. A jelentés utolsóként vizsgálja a magyarok kérdését, és a történelmi határok megtartását javasolja Ausztria és Magyarország között. Az így kialakí-

³⁴ Martin, Geoffrey J.: *Mark Jefferson: Geographer*. Ypsilanti, MI: Eastern Michigan University Press. 1968, 167–198.

³⁵ Maps and Charts Relating to Austria-Hungary, 1917–1919 (128 darab), RG 256 ACNP, Item 51, Archives II. Ugyanitt található egy 78 tételből álló balkáni térképgyűjtemény (Item 52) és egy szerző nélküli, a meglévő térképeket nem pontosan felsoroló, kézzel írt jegyzék is. A levéltári mutató szerint a térképeket még a békekonferenciára emelték ki a jelentésekből.

³⁶ Ennek egy rövid, tizenegy oldalas kivonata az 512-es számú memorandum.

tandó „kisebb Magyarország” területe 112 ezer négyzetkilométer lett volna, ami a háború előtti Magyar Királyság területének 40 %-át tette volna ki. A tervezett új magyar állam lakosságának 80 százaléka (7,5 millió fő) magyar volna, és a németek aránya 11 %-ra (egymillió fő) csökkenne. Seymour írja:

„Az általunk javasolt határok több mint kétmillió magyart helyeznének idegen politikai fennhatóság alá. Ezek mintegy fele Romániához kerülne. [...] Mintegy egymillió magyar kerülne így Csehszlovákiához, őket nem lehet a kisebb Magyarországhoz csatolni, csak ha az északi határokat jelentősen elmozdítjuk.”

Ennek azonban az volna a hátulütője, hogy az új Csehszlovák állam veszélyesen elkeskenyedne. Magyarország ugyanakkor Európa egyik legnagyobb múltú állama, történelmi határai a 12. században alakultak ki, és ezeket a politikai vezetés – a napóleoni háborúk időszakának kivételével – egészen a 18. század óta érintetlenül meg tudta őrizni. „Így nyilvánvaló, hogy a csehszlovákok, románok és jugoszlávok számára javasolt határok egy nagy történelmi múltú állam felosztását jelentik.” A szerzők szerint az is

„nyilvánvaló, hogy amikor az alárendelt nemzetiségek számára igazságos és célszerű határokat jelölünk meg, olyan javaslatok születnek, melyek magyar szempontból igazságtalanok. A tízmillió magyar majdnem egynegyede a tervezett Magyarország határain kívül él majd. Ez lehetséges megoldás volna egy újonnan felszabadított nép esetében, mely történelme során először nyeri el függetlenségét, de a magyarok Magyarország urai voltak nyolc évszázadon át. Jelentős részük idegen fennhatóság alá helyezése minden bizonnyal elégedetlenséget és – valószínűleg – irredentizmust fog szülni, ami a jövőben komoly problémák forrása lehet. A magyarok – akik a szlovákokat, románokat és szerbeket hosszú időn át alacsonyabb rendűnek tartották – így

olyan államban élnek majd, mely területét és lakosságát tekintve is kisebb, mint bármelyik, ezen népek számára javasolt ország.”

A jelentés második része a határok átalakításának gazdasági következményeit elemzi. Eszerint Magyarország elsősorban agrárjellegű ország marad, bányakincsei jelentős részét elveszti. Ugyanakkor a német Ausztriával és Dél-Németországgal valószínűleg megtartja kereskedelmi kapcsolatait, a Dunán keresztül szabad kijárása lesz a Fekete-tengerre, és kijárást kell számára biztosítani az Adriára is. Ez azonban, az ország mezőgazdasági jellege miatt nem elsődleges fontosságú kérdés, hiszen Magyarország élelmiszer-feleslegét Közép-Európában fogja értékesíteni, és innen szerzi be importja nagyobb részét is.

Az Inquiry utolsó magyar vonatkozású jelentésének legőszintébb mondatait a memorandum törzsszövegének bevezetőjében olvashatjuk:

„A kutatócsoport kénytelen elismerni, hogy az általa javasolt határok nem alkalmasak arra, hogy önálló államok nemzetközi határai legyenek. Egyszerre igazságos és praktikus határokat képtelenség meghúzni. Egy példa a jelenlegi javaslat igazságtalan voltára az, hogy az új cseh-szlovák állam területének és lakosságának egyharmadát idegen nemzetiségű kisebbségek alkotnák. Egy másik példa az, hogy a magyarok egynegyedét idegen fennhatóság alá helyezzük. De minden kísérlet arra nézve, hogy a határok jobban megfeleljenek az etnikai határoknak, egyúttal ugyanezeknek a határoknak a praktikusságát lehetetleníti el. Természetesen ezeknek a nehézségeknek a többsége megszűnne, hogy ha a meghúzandó határok nem önálló nemzeteket, hanem egy államszövetség tagállamait választanák el egymástól. A rendelkezésünkre álló információkat ennek tükrében szükséges volna újragondolni.”

Ez a jelentés az Inquiry osztrák-magyar szekciójának közel egyéves munkáját foglalja össze, s egyben elismeri annak szakmai kudarcát is.³⁷

³⁷ A teljes magyar vonatkozású szöveget ld. a forráskiadványban (27. jegyzet), 213–235.

Ha ezt a jelentést összevetjük Seymour májusi föderációs tervével, az azonosítható térképekkel és a Fekete Könyvvel, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy az osztrák-magyar kutatócsoport vezetője már májusban véglegesítette határjavaslatait. Minden későbbi változtatás sokkal inkább a wilsoni politika alakulására adott válasz, mint a májusi álláspont átértékelése a szekció által elvégzett további kutatómunka tükrében. Ezt az állítást leginkább Szlovákia esetével bizonyíthatjuk. A májusi memorandumban Seymour azt javasolta, hogy Magyarország tartsa meg ezt a területet, de szaggatott vonallal jelezte, hogy nem tartja elképzelhetetlennek Szlovákia Csehországhoz csatolását sem. Mivel a Monarchia és Magyarország feldarabolása 1918 októberére kész ténynek számított, Seymour egyszerűen felcserélte a szaggatott vonalat a folytonossal. Így került az amerikai tervezetben Szlovákia Csehországhoz.

Az Inquiry dokumentumai között ez egyike annak a kevés olyan jelentésnek, mely legalább részben foglalkozik a magyar állásponttal. Mindez felveti a kérdést, hogy volt-e módja és lehetősége arra az Inquirynek, hogy magyarul tudó, a magyar álláspontot képviselő kutatót is alkalmazzon. Másképpen megfogalmazva: ha igény lett volna rá, fel tudta volna-e mérni az Inquiry a magyar álláspontot vagy sem? Erre a kérdésre a válasz véleményünk szerint határozottan igen. Lássuk a részleteket.

1917 októberében egy Dr. Green nevű, ma már azonosíthatatlan személy felajánlotta szolgálatait a bizottságnak. Coolidge 1917. november 3-án kelt, Shotwell-hez intézett levelében a következőket írta:

„Mellékelten küldöm Dr. Green magyar tárgyú cikkét. Őszintén szólva, nem tartom valami sokra. [...] Ugyanakkor nem könnyű magyarul tudó embereket találni, így esetleg alkalmazhatnánk Dr. Greent. Mivel megfelelően képzett [ti. tud magyarul], vizsgálhatná a kérdést, miközben nekünk nem kell feltétlenül elfogadnunk a véleményét.”

Shotwell a jelek szerint válasz nélkül hagyta Coolidge javaslatát.³⁸ Magyarul tudó kutatóra azonban továbbra is szükség lett volna, és 1918 júliusában Day két további – sikertelen – kísérletet tett arra, hogy szerződtesen valakit. Gelfand ismertet több olyan esetet, amikor a nemzetbiztonsági háttérvizsgálat elhúzódása miatt nem tudtak kutatókat szerződteni.³⁹

Egy konkrét példa pedig azt bizonyítja, hogy az Inquiryt nem igazán érdekelte a magyar álláspont. Bowman kérésére Mary Scudder, a Nemzeti Kutatási Tanács vezetőjének titkárnője interjúk egész sorát készítette el számos bevándorlóval és emigráns szervezettel, többek között Kende Gézával, Konta Sándorral, Harsányi tiszteletessel és Feleky Károly könyvgyűjtővel. A személyesen Bowmanhez eljuttatott, de fel nem dolgozott jelentések szerint:

„Felekynek páratlan, csak angol nyelvű munkákból álló gyűjteménye van Magyarországról. Bár nem hangsúlyozta, ennek a könyvtárnak az összeállítása rengeteg pénzbe került. Egy teljes, füledt délutánt töltött azzal, hogy le- s felmászott egy kis létrán, hogy kiválogassa a számunkra legfontosabb munkákat. Feleky úr révén olyan információkhoz, művekhez jutottunk, melyeket egyáltalán nem vagy csak hosszas kutatómunkával találhattunk volna meg.”⁴⁰

³⁸ A levelet ld. Archibald Cary Coolidge Papers, Correspondence, 1. doboz: „The Inquiry: Peace Aims” dossziében, Pusey Library, Harvard. Shotwell esetleges válaszának nyomát sem találtam itt, Shotwell iratai között a Columbián, Washingtonban és a Yale-en sem. Coolidge levelének egy másolatát az Inquiry washingtoni archívuma is őrzi, szintén Coolidge neve alatt.

³⁹ Allyn A. Young levele Clive Day-hez, 1918. július 3. és Day levele V. G. Simkhovitch-hoz, 1918. július 11. RG 256 ACNP, General Correspondence of the Inquiry, 4. doboz: „Day” dosszié, Archives II. Young a Kutatási Bizottság vezetője volt. Ld. még Gelfand 1963, *i.m.* 75–76.

⁴⁰ Inquiry 110 (Archives II): Mary T. Scudder: Foreign Organizations, Societies and Individuals that Might Become a Source of Information to the National Research Council. 1918. május 14, 110 o. Ugyanitt és ugyanezen az azonosító számon található egy másik, 169 oldalas jelentés ugyanezzel a címmel, november 25-ei dátummal, C. D. Davenporttól Bowmannek. Egy harmadik jelentést pedig Davenport 1918. december 13-án jutott el Bowmanhez: *Inquiry Papers* (Ms. 8), Correspondence, 11. doboz, „Ethnic Groups US/Scudder” dossziében, SML, Yale. Feleky gyűjteményét végül a Kong-

Az Inquiry a Monarchiából számos statisztikai kiadványt és térképet beszerzett, de az egyetlen angol nyelvű, magyarbarát forrása C. M. Knatchbull-Hugessen angol szerző 1908-ban megjelent kétkötetes munkája – *The Political Evolution of the Hungarian Nation* – volt. Pedig Kende, Konta, Feleky, Green és a korábban Lippmann által szerkesztett *New Republic*-ban rendszeresen publikáló Bagger-Szekeres Jenő révén adott volt a lehetőség a magyar álláspont felmérésére, de ez nem érdekelte különösebben az osztrák-magyar szekció munkatársait.⁴¹

Az Inquiry Magyarországot – és tágabb fókusszal a Monarchiát – tárgyaló memorandumai, térképei és kártyakatalógusai számos érdekes következtetésre adnak módot. Ezek közül a legfontosabb az, hogy a bizottság munkája eleve pártos volt, hiszen a magyar állásponttal nem foglalkoztak érdemben, sőt Kerner és a két román szakértő (Handman és Reed) nyíltan használta a csehek, délszlávok és románok által kitermelt magyarellenos atrocitás propaganda-anyagokat. Az osztrák-magyar kutatócsoportnak így esélye sem volt arra, hogy tárgyilagosan felmérje a Duna-medence gazdasági-politikai helyzetét. Nem szabad azonban elfelejtenünk azt, hogy Kerner jelentéseinek bírálata arra utal, hogy sokkal inkább nemtörődömségről, mint rosszindulatról volt szó. Igen érdekes Seymour munkája, hiszen ő jegyzi a bizottság egyetlen komoly föderációs tervét és végső határjavaslatát is. Seymour, aki Párizsban mind a csehszlovák, mind pedig a román-jugoszláv határbizottságban képviselte az amerikaiakat, nyilvánvalóan nem értette meg a közép-európai mentalitást. Elsősorban statisztikai írásai és a jugoszláv realizmust tárgyaló jelentései árulkodnak arról, hogy a problémát kizárólag logikai úton közelítette meg. Ezzel az a gond, hogy a régió számos irracionális vonását figyelmen kívül hagyva tette meg javaslatait. Seymour konföderációs terveinek igazi vonzerejét a magyarok számára a későbbi események – elsősorban Trianon – adták meg. 1918 májusában a magyar politikai elit nyilvánvalóan elutasította volna a föderációs tervet, összességében pedig az amerikai határjavaslatokat.

resszusi Könyvtár szerezte meg. A részleteket ld. Nyírády, Kenneth E.: *The History of the Feleky Collection and Its Acquisition by the Library of Congress*. Washington, D.C.: LoC European Division. 1995.

⁴¹ Glant 2008, i.m. 123–127.

Ugyanakkor helyes volt Seymournak az a megállapítása, hogy a nemzetiségi követelések teljesítésével éppen a wilsoni regionális integrációs elképzelések alól húznák ki a szőnyeget. Az a tény, hogy az Inquiry osztrák-magyar kutatócsoportja egy év alatt egyetlen épkezláb javaslatot sem volt képes felmutatni – és ezt el is ismerte –, azt jelzi, hogy a „tudományos béke” amerikai terve már a háború idején megbukott. Ez azonban nem a munkához felsorakoztatott szellemi potenciálon múlt, hanem elsősorban azon, hogy Seymouréknak fokozatosan kellett belatanulniuk a témába, miközben a kutatás korábban kijelölt irányát az elnök 1918 nyarán drasztikusan megváltoztatta, majd a háború hirtelen jött vége miatt ezt az újratervezett munkát sem tudták befejezni.

Ezért ragaszkodott Wilson elnök ahhoz Párizsban, hogy első lépésben hozzák létre a Népszövetséget és egyetlen, általános szerződéssel zárják le a háborút. Elképzelése szerint a háborús gyűlölködés elültével a Népszövetség nemzetközi szakértői alkották volna meg a végleges európai határokat. Ez nyilvánvaló fel- és beismerése a „tudományos béke” kudarcának, és ez éppen Magyarország kapcsán vált világossá.

Az Osztrák-Magyar Monarchia szerepét átvevő dunai államszövetség (Wilson által is favorizált, regionális integrációs) terve nem 1919-ben Párizsban vesztette el realitását, hanem már a háború idején: egyszerűen nem lehetett az egymással szemben területi követeléseket támasztó majdani utódállamoktól elvárni azt, hogy együttműködjenek, sőt ezt az Inquiry végső jelentése is megerősítette.⁴² Masaryk „Új Európája” és a francia elképzelések megvalósítása a győztesek egyoldalú békéjét hozta el a régió számára. Ennek hosszú távú következményei ismertek.

⁴² 1918 őszén Washingtonban, a CPI égisze alatt, amerikai kezdeményezésre megpróbálták megszervezni a Közép-Európai Uniót, de az egymást fedő területi követelések miatt az „megszületni sem volt hajlandó.” A részleteket magyarul ld. Glant 2008, *i.m.* 175–176.

6 Az Inquiry Párizsban

Amilyen hosszúra nyúlt az első világháború, annyira hirtelen ért véget. Szeptember 30-án Bulgária fegyverszünetet kért, és hat hét múlva a németek is letették a fegyvert. Október közepén House ezredes a fegyverszüneti tárgyalásokra (ismét) Európába utazott és megkérte a Párizsban tartózkodó Lippmannt és Frank I. Cobbot, hogy foglalják össze a 14 pontban beállt változásokat. A Lippmann–Cobb értelmezést a szövetséges sajtó is lehozta, így – a diplomáciai vonal mellett a sajtóban is – Bécs tudtára adták, hogy az eredeti 10. pont a Monarchia föderalizálásáról már nincs érvényben.⁴³ House távollétében a konferenciával kapcsolatos előkészületeket Wilson elnök a külügyre bízta. A győztes szövetséges és társult hatalmak végül abban állapodtak meg, hogy a konferenciára Párizsban kerül sor, és hogy a nagyhatalmakat öt-öt teljhatalmú delegátus képviseli majd.

Az amerikai béke delegáció összeállítása a mai napig heves viták kereszttüzeiben áll. A közel 1300 fős küldöttség nagy része már december 4-én elhajózott Párizsba a *USS George Washington* fedélzetén, ami arra utal, hogy a Fehér Háznak alig egy hónapja volt a delegáció összeállítására. A november 5-én megrendezett félidős (időközi) választásokon a Demokraták elvesztették többségüket a Kongresszus mindkét házában. A Képviselőházban a Republikánusok két tucat helyet szerezve 240–192 arányú többséget alakítottak ki, a Szenátusban pedig 44–52-ről 49–47-re fordítottak: így 1908 óta először ismét többséget szereztek mindkét házban. Ennek tükrében meglepő, hogy az öt teljhatalmú amerikai delegátus között mindössze egy Republikánus volt: a House-szal és Wilsonnal egyaránt jó kapcsolatokat ápoló nyugalmazott diplomata, Henry White. A Fehér Ház tehát maga csinált pártpolitikai kérdést a delegációból és ennek meg is itta a levét, amikor 1919 nyarán a Republikánus többség elutasította a Versailles-i békeszerződést. Az ezt követő „csatát a békeszerződés ratifikálásáért” (angolul: *treaty fight*) Wilson elvesztette, majd egy szívroham/agyvérzés követ-

⁴³ Seymour, Charles (ed.): *The Intimate Papers of Colonel House*. 1–4. kötet. Boston: Houghton Mifflin. 1926–1928, 4:156–163, 198–209. Előbbi a háttér, utóbbi a teljes szöveg.

keztében ágynak dőlt (október 2-án) és a hivatalos ügyeket a felesége vitte tovább, egészen az 1920. évi választásig. Így az amerikai kormány gyakorlatilag az elnök nélkül működött 1918. december 4-től egészen a ciklus végéig (1921 márciusáig), hiszen Wilson előbb Párizsban volt, utána pedig egészségi állapota nem tette lehetővé a munkavégzést.⁴⁴

Bár Mezes első körben megpróbálta Bowmant kihagyni a delegációból, elnöki közbenjárásra az AFT elnöke végül a Wilsonnal együtt utazó 23 (később összesen 35) kutatóból létrehozott egység, az Amerikai Békedelegáció Területi, Gazdasági és Politikai Hírszerzési Részlege vezetőjeként szerepelt Párizsban. A delegáción belüli pozícióharc jellemző példája, hogy Lansing eredeti tervei szerint a titkári feladatokat ellátó Joseph C. Grew vezetésével működő külügyi stáb közvetített volna az öt teljhatalmú delegátus és a szakértők között, de ebbe House nem egyezett bele. A Bowman vezette csapat párizsi küldetése egyben azt is jelentette, hogy az Inquiry formálisan is megszűnt, hiszen a 35 munkatárs Párizsban hivatalosan a külügytől kapta a fizetését. House-on keresztül fennmaradt a csoport különleges státusa, bár szerepe megváltozott.⁴⁵ A békekonferencia idején a volt Inquirysek elsősorban a területi (határmegállapító) bizottságokban (Mezes, Seymour és Day) dolgoztak, valamint a nemzetközi munkajogi megállapodások (Shotwell) és a népszövetség alkotmányának (Miller) kidolgozásában vettek részt.⁴⁶

Párizsban a „tudományos béke” előkészítői tehát hivatalosan a hírszerzési részleget alkották, de emellett tárgyalási (szakértői) és diplomáciai feladatokat is kaptak. Ahogyan fentebb láthattuk, Mezes 1921-ben azt írta, hogy azért kellett tudósokra bízni a békeelőkészítést, mert erre a diplomaták nincsenek kiképezve. Párizsban mindez fordítva érvényesült: a nem diplomatának képzett tudósok láttak el diplomáciai, illetve politikai döntéshozói feladatokat, például a határmegállapító területi bizottságokban. Ez tovább szította az Inquirysek és a külügy

⁴⁴ A részleteket ld. Glant Tibor: Wilson Párizsban: Trianon amerikai háttere. In: Kovács Zoltán – Püski Levente (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Debrecen: Történelmi Intézet. 2010, 73–83.

⁴⁵ Gelfand 1963, *i.m.* 160–169, 176–180.

⁴⁶ Az egyes bizottságok személyi összetételét ld. *FRUS PPC* 3, 1–153.

közi feszültségeket. Walworth szerint Párizsban az amerikai delegáció négy, egymással rivalizáló egységre bomlott, hiszen hasonlóan önálló cselekvési kereteket próbált maga számára biztosítani a (Bernard M. Baruch vezetése alatt álló) gazdasági részleg és a Hoover vezetése alatt álló American Relief Administration (Amerikai Segélyelosztó Szervezet) is.⁴⁷

Az Inquirysek Közép-Európa sorsának alakításában aktív szerepet játszottak a párizsi békekonferencián: egy részük terepen dolgozott (a Duna-medencében), a többiek Párizsban, az egyes bizottságokban. A terepmunkát Archibald Cary Coolidge koordinálta Bécsből. Coolidge-ot már november 16-án kinevezték és 25-én el is utazott Párizsba. Onnan tizenegy fős csapatával 1918. december 27-én kelt útra, de csak 1919. január 5-én érkezett meg Bécsbe. A misszió tagja volt Robert Kerner is, aki aktívan részt vett a csehszlovák-lengyel és jugoszláv-osztrák határviták rendezésében. Megbízása lejártát követően Coolidge május 22-én indult vissza Párizsba. Helyét az Albert Halstead vezetése alatt álló hivatalos külügyi delegáció vette át. Halstead korábban bécsi főkonzul volt. Kinevezése világos jelzés volt arra nézve, hogy Párizsban befejezték az osztrák békeszerződés előkészítését. Coolidge május 27-én érkezett Párizsba, ahol azonnal bekapcsolódott az amerikai delegáció munkájába. A német békeszerződés aláírását követően Wilson és House (június 29-én), majd Lansing (július 12-én) is elhagyta Párizst. Velük utaztak a korábbi Inquirysek is, így Coolidge (Douglas W. Johnsonnal az oldalán) egy sor bizottságban képviselte tovább hazáját: a Központi Területi Bizottságban Mezust, a Csehszlovák, illetve román-Jugoszláv Területi Bizottságban pedig Seymourt és Day-t váltotta. Szeptember 4-én indult haza.⁴⁸ Bowmant még egyszer visszahívták

⁴⁷ Az amerikai békedelegáció megosztottságáról ld. Walworth, Arthur J.: *Wilson and His Peacemakers. American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919*. London – New York: W. W. Norton and Co. 1986.

⁴⁸ Coolidge, Harold Jefferson – Lord, Robert Howard (eds.): *Archibald Cary Coolidge: Life and Letters*. Boston: 1932. (Reprint: Freeport, NY: Books for Libraries Press. 1971.), 192–233.

Párizsba (1919. október–november) a bolgár békeszerződés, valamint a lengyel és balkáni határok ügyében.⁴⁹

A párizsi békekonferencia történetéről könyvtárnyi szakirodalom áll rendelkezésünkre, de a korábbi Habsburg birodalom területét érintő rendezés ezekben csak marginális eseményként szerepel. Bár a konferencia hivatalosan az 1919. január 18-ai plenáris üléssel elkezdődött, a szervezési-működési viták március közepéig eltartottak (és pl. a hivatalos nyelvben meg sem tudtak egyezni). A szövetségesek korábbi haditanácsa átalakult a Tízek Tanácsává, majd ezt váltotta a Négyek Tanácsa március végén. Ez a testület volt a legfelső döntéshozó szerv és ez jelölte ki az állandó és az *ad hoc* bizottságokat is. A békekonferencia előtt álló feladatok komplexitását jól mutatja, hogy több mint száz ilyen bizottságot hoztak létre, rövidebb-hosszabb időre.⁵⁰

Az alakulófélben lévő békekonferencia munkáját a Népszövetség alkotmányának megszövegezésével kezdte. A heves vitákkal tarkított alkudozás eredményeként a szöveggel 1919. február 14-ére készültek el. Wilson ekkor hazautazott, hogy a szöveget bemutassa az új Kongresszusnak. Az elnök távollétében House fausti alkut kötött a britekkel és a franciákkal: mégsem egy békeszerződés lesz, hanem minden legyőzött állammal külön-külön foglalkoznak, de – Wilsonnak szánt gesztusként – minden békeszerződés első cikkelye a Népszövetség alkotmánya lesz. A Párizsba március 14-én visszaérkező Wilsont így kész helyzet elé állították, és ezért csúnyán össze is vezett House-szal. Az egy kaptafára készülő békeszerződések terve egyben azt is jelentette, hogy a német békeszerződés aláírása után az amerikai elnök már nem látta értelmét annak, hogy a francia fővárosban maradjon. 1919 júliusában a britek konkrétan felvetették, hogy a konferencia fejezze be a közös munkát, de erre végül nem került sor.⁵¹

⁴⁹ Martin, Geoffrey J.: *The Life and Thought of Isaiah Bowman*. Hamden, CT: Archon Books. 1980, 95–97.

⁵⁰ Marston, Frank S.: *The Peace Conference of 1919. Organization and Procedure*. London – New York – Toronto: Oxford University Press. 1944. A mai napig ez a legjobb összefoglalása a békekonferencia bürokratikus ügymenetének. A sajtónyilvánosság és a hivatalos nyelv körüli vitákat ld. 65–66.

⁵¹ Walworth 1986, *i.m.* 437–439.

A Tízek Tanácsa már januárban létrehozta a határmegállapító bizottságokat. Az egyes bizottságok a Központi Területi Bizottságnak jelentettek, az pedig a Külügyminiszterek Tanácsának, majd a Négyek Tanácsának. A legfőbb döntéshozó szervezet véglegesítette a határokat. A Csehszlovák Területi Bizottságban az amerikaiakat Seymour és Allen Welsh Dulles képviselte, a Román-Jugoszláv Területi Bizottságban pedig Day és Seymour. A Központi Területi Bizottság a tervezett határokat március 24-én és április 15-én hagyta jóvá, a Négyek Tanácsa pedig május 12-én. A bolsevik veszély terjedésére hivatkozva azonban júliusban utólag még módosították a magyar-csehszlovák, a magyar-jugoszláv, sőt a magyar-osztrák határt is, mindhármát Magyarország rovására. A két területi bizottság munkáját Ormos Mária és Arday Lajos már a nyolcvanas években részletesen elemezte magyar nyelven is, így a további részletekre itt most nem térünk ki.⁵²

Párizsban a wilsoni békeelvek nyilvánvalóan nem érvényesültek. A nemzeti önrendelkezés elvét már a legyőzött államok kizárásával megsértették, hiszen így csak a nagyhatalmak („*powers with general interests*”) céljai, valamint a „különleges érdekekkel bíró hatalmak” („*powers with special interests*”: konkrétan az utódállamok) álláspontja érvényesült. Az 1919–1920-as magyar határok közül egyedül a nyugati határ egy részéről (Sopron és környékéről) döntött népszavazás. Tovább bonyolította a helyzetet az, hogy ahol népszavazást tartottak, ott az érintettek általában nem az etnikai elv alapján döntöttek. Hasonló módon sérült a „nyílt diplomácia” elve is, hiszen a párizsi békekonferencián csak a plenáris ülések voltak sajtónyilvánosak.⁵³

Ha lett volna megvalósítható amerikai béketerv a Habsburgok utáni Közép-Európa számára, azt az amerikai delegátusok nem tudták volna érvényre juttatni, hiszen az egyes területi bizottságokba delegált

⁵² Ormos Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Budapest: Kossuth Kiadó. 1983, 187–205.; Arday Lajos: *Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában, 1918–1919*. Budapest: Magvető Kiadó. 1990, 119–186.

⁵³ Noble, George Bernard: *Policies and Opinions at Paris, 1919: Wilsonian Diplomacy, the Versailles Peace, and French Public Opinion*. New York: Macmillan, 1935. Ld. még Marston idézett művét a 49. jegyzetben. A népszavazások eredményéről ld. Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon: Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*. Budapest: Jaffa Kiadó. 2020, 70.

tagok nem voltak egy súlycsoportban. Jól jelzi az erőviszonyokat és a nagyhatalmi preferenciákat, hogy a franciák a Csehszlovák Területi Bizottságba Jules Cambont, a Román-Jugoszláv Területi Bizottságba pedig Andre Tardieu-t delegálták: ők mindketten teljhatalmú delegátusok (a hivatalos francia nagy ötös tagjai) voltak. Ráadásul mindketten tapasztalt diplomaták voltak és erős amerikai kapcsolatokkal bírtak: Cambon volt washingtoni nagykövet is (az 1898-as spanyol-amerikai háború idején), Tardieu pedig egy francia katonai delegáció élén járt Washingtonban 1917-ben. Ennek tükrében aligha meglepő, hogy régiókban a francia érdekek érvényesültek és az amerikai delegátusok csak az irracionális követelések (pl. csehszlovák-jugoszláv korridor, román határ a Tiszánál) megvalósítását tudták megakadályozni.

Párizsban a magyar szempont egyáltalán nem érvényesült, tehát „igazságos” vagy „wilsoni” békéről nem beszélhetünk. A Csehszlovák Területi Bizottság munkájáról például Seymour így írt:

„Én mindvégig úgy érveltem, hogy a cseh államnak annál jobb, minél kevesebb német és magyar lakosa lesz, de Sir Joseph [Cook] ragaszkodik ahhoz, hogy nekünk kötelességünk a csehek a háború alatt hozott áldozataikért megjutalmazni és minden általuk kért területet nekik adni, függetlenül attól, hogy az ott élők akarnak-e egyáltalán cseh állampolgárrá válni.”⁵⁴

A Külügyminiszterek Tanácsa május 8-ai ülésének jegyzőkönyve szerint:

„Mr. Lansing azt mondta, hogy véleménye szerint a Tanács azokkal a területekkel foglalkozik, melyek 1914-ben Ausztria-Magyarországhoz tartoztak. Korábban már megegyeztek abban, hogy ezeket a területeket fel kell darabolni, hogy Ausztriát és Magyarországot külön kell választani, és hogy ezek rovására kell növelni az új államok területét. Ezeknek a határait kell meghúzni. Így Ausztria és Magyarország határainak megvonása nem tűnik szükséges-

⁵⁴ Whiteman 1965, *i.m.* 176.

nek, hiszen azok automatikusan kialakulnak az új államok körülhatárolásakor.”⁵⁵

A fenti két idézet azt mutatja, hogy az egyes területi bizottságokban a vita nem a majdani határok igazságos megvonásáról, hanem az egyes utódállamok valós és vélt érdekeinek értelmezéséről, az utódállamok esetében ütköztetéséről szólt. Seymour és Cook között a vita tárgya az volt, hogy mi szolgálja jobban az új Csehszlovákia érdekeit. Lansing ugyanezt mondja: húzzuk meg az utódállamok határait, és ami marad, az lesz Ausztria és Magyarország. Ennek már vajmi kevés köze van az Inquiry által 1918-ban kidolgozott rendezési tervekhez. Az 1919 végén, Budapesten újra megnyitott, ideiglenes amerikai diplomáciai képviselői jelentései pedig azt bizonyítják, hogy a külügy számos esetben nemcsak a hagyományos konzuli munkát végezte, hanem diplomáciai nyomásgyakorlással próbált utat nyitni az amerikai magángazdasági érdekek számára a békeszerződésre váró csonka Magyarországon is. A képviselői vezetője, Ulysses Grant-Smith (aki korábban Bécsben szolgált) előbb megtagadta a vízumok kiadását azok számára, akik – legalábbis szerinte – nem amerikai hajózással szándékoztak utazni, majd minden évben hosszú jelentést készített a külügy számára arról, hogyan diszkriminálja a magyar kormány az amerikai autóipart (mivel egy ízben olasz és nem amerikai autókat vett).⁵⁶

7 Az Inquiry munkájának értékelése Párizs tükrében

Ahogy fentebb láttuk, Wilson azzal a céllal hozta létre az Inquiryt, hogy a bizottság tegyen tudományosan megalapozott javaslatokat a háború utáni rendezésre, elsősorban területi és nemzetközi jogi kérdésekben. Ennek a munkának három fő csapásiránya volt: (1) az új határok megvonása, (2) a „világ biztonságossá tétele a demokrácia számára” és (3) a nemzetek fölötti együttműködés. A határok kérdésében

⁵⁵ FRUS PPC 4, 671.

⁵⁶ A részleteket ld. RG 84 Records of the Foreign Posts of the Department of State, Diplomatic Posts: Hungary, 1–6. kötet (1919–1922), Archives II.

a szellemi alapvetés Dominian munkája volt a „nyelvi határok” doktrínájával és a „fajok” fejlettségi szintje közti különbségek narratívájával. A (liberális) demokrácia-export szellemi alapvetése a választójog kiszélesítése volt: ehhez a felhasznált alapmű a Seymour és Frary által, 1918-ban megjelentetett kötet volt. A nemzetek feletti jogi-politikai-gazdasági együttműködésnek tudományos előzménye nem volt. Ráadásul Wilson úgy indult el Párizsba, hogy nem volt részletesen kidolgozott terve a Nemzetek Szövetségével kapcsolatban sem.

Az Inquirynek viszonylag kevés valódi szakértője volt az egyes területekhez, ezért inkább azt mondhatjuk, hogy a kutatócsoportok tagjai a rendelkezésre álló közel egy év alatt több-kevesebb sikerrel beletanultak a számukra kijelölt témákba. Ugyanakkor az osztrák-magyar és a balkáni kutatócsoport teljesítménye között minőségi különbség van: Day csapatától alig találtunk bemutatható jelentést. Day jegyzett egy tankönyvként is használt összefoglalást a világkereskedelem történetéről, de annak a Monarchiára vonatkozó része (a kutatócsoport egyik potenciális szellemi alapvetése) alig másfél oldalt tesz ki. Míg a balkáni szekció legjobb jelentéseit külsősöktől szereztek be, az osztrák-magyar kutatócsoportban érdemi, bár dokumentáltan pártos munka folyt. Kerner saját politikai céljait próbálta belevinni a bizottság munkájába, és ez világosan tetten érhető az általa használt (a háborús atrocitás propagandát idéző) nyelvezetben is. Eközben Seymour a Wilson által kijelölt keretek között dolgozott. A hivatalos amerikai politika pedig egészen 1918. szeptember elejéig az volt, hogy a Monarchia területi egységét garantálni kell (Lengyelország kivételével), valamint, hogy a birodalmat valahogy demokratikusabbá kell tenni és biztosítani a Habsburg és magyar uralom alatt élő nemzeti kisebbségek önálló fejlődését (*autonomous development* a 10. pont szerint). Érdekes módon az Inquiry egyetlen memorandumot sem készített a bolsevik veszélyről. Ennek az lehetett az oka, hogy az oroszországi eseményeket rövidtávú történelmi zsákutcának és nem valós problémának tekintették.

Az Osztrák-Magyar Monarchiával foglalkozó jelentések elemzése alapján kijelenthetjük, hogy az Inquiry nem alakította, hanem követte a wilsoni politikát. Seymour és csapata nyilvánvalóan tisztában volt

azzal, hogy a *status quo ante bellum* helyreállítása könnyen lehet egy kompromisszumos béke eredménye, illetve, hogy a szövetségesek totális győzelme eredményezheti a Monarchia feldarabolását is (amit ráadásul a csoport egyik tagja, Kerner nyíltan képviselt). Az osztrák-magyar szekció azért foglalkozott csak a Monarchia föderalizálásának tervével, illetve a dualizmust potenciálisan felváltó trialista elképzelésekkel, mert erre kapott megbízást. Amikor azután a politikai elképzeléseket és a korábbi nyelvi-etnikai határookra vonatkozó kutatásokat a Monarchia feldarabolására átváltó wilsoni politika igényeinek megfelelően szintetizálni kellett, 1918 októberében Seymourék saját bevalásuk szerint sem tudtak olyan határokat javasolni, amelyek egyszerre lettek volna igazságosak és a gyakorlatba átültethetőek („célszerűek”).

Párizsban az Inquiry volt munkatársait olyan feladatokkal bízták meg, amelyekre nem voltak, nem is lehettek felkészülve. Mezezt korábban már kétszer idéztük: azért bízták a tudományos békeelőkészítést tudósokra, mert arra a diplomaták nem voltak kiképezve. Párizsban ugyanez fordítva történt: tudósok vettek részt diplomáciai küldetéseken (Coolidge és Kerner) és a politikai döntéshozatalban az egyes határmegállapító bizottságokban. Az pedig nyilvánvaló, hogy egy Seymour-Cambon vita a magyar-csehszlovák, vagy egy Day-Tardieu vita a magyar-román határ kapcsán nem egyenlő erők küzdelme. Ráadásul, amíg a francia diplomatákat világosan megjelölt politikai célok vezették, addig az amerikai tudósoknak olyan határokról kellett vitatkozniuk, amelyekkel kapcsolatban ők maguk írták azt, hogy nem fenntarthatóak és csak újabb és újabb problémákat szülnek majd. Másképpen megfogalmazva: még ha elméleti síkon létezett volna is egy olyan „tudományos béke”, amely „igazságos és a gyakorlatban megvalósítható határokat” jelöl ki a Duna-medencében, ezt ebben a politikai felállásban nem lehetett volna megvalósítani, hiszen a döntéshozatalban túlsúlyban lévő európai szövetséges (angol, francia és olasz) diplomaták nem ezt (de fogalmazhatunk úgy is, hogy éppen ezt nem) akarták. Így születtek meg azok a határok, amelyek az elmúlt száz év során meghatározták Közép-Európa politikai és gazdasági történetét. De ezért az Inquiryt nem hibáztathatjuk. Magyar szempontból az Inquiryvel

szemben az egyetlen megalapozott kritika az lehet, hogy nem tettek meg mindent azért, hogy megismerjék és javaslataikba beépítsék a kisebbik központi hatalom kevésbé jelentős felének (általuk jogosnak vagy legalább megfontolandónak tartott) szempontjait és érdekeit.

.

Felhasznált irodalom

- Ablonczy, Balázs: *Ismeretlen Trianon: Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*. Budapest: Jaffa, 2020.
- Ablonczy, Balázs: *Teleki Pál*. Budapest: Osiris, 2005.
- Arday, Lajos: *Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában, 1918–1919*. Budapest: Magvető, 1990.
- Coolidge, Harold Jefferson and Robert Howard Lord (eds.): *Archibald Cary Coolidge: Life and Letters*. Freeport, NY: Books for Libraries Press, 1971. (Reprint of the 1932 edition)
- Cooper, John Milton, Jr.: *Woodrow Wilson: A Biography*. New York: Vintage, 2011.
- Day, Clive: *A History of Commerce*. New York: Longmans, Green, and Co., 1907. Rev. ed. 1914.
- Dinnerstein, Leonard: *Antisemitism in America*. Oxford and New York: Oxford UP, 1994.
- Dominian, Leon: *The Frontiers of Language and Nationality in Europe*. Published for the American Geographical Society of New York by Henry Holt and Company, 1917.
- Gelfand, Lawrence E.: *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917–1919*. New Haven and London: Yale UP, 1963.
- Glant, Tibor (ed.): *Az Egyesült Államok útja Trianonhoz: Az Inquiry és Magyarország jövője, 1917–1918*. Budapest: BTK, TTI, 2020.
- Glant, Tibor: *Through the Prism of the Habsburg Monarchy: Hungary in American Diplomacy and Public Opinion during World War I*. Highland Lakes, NJ: Atlantic Research and Publications, 1998. (War and Society in East Central Europe Vol. XXXVI; Atlantic Studies on Society in Change No. 95).
- Glant, Tibor: "Wilson Párizsban: Trianon amerikai háttere." In: Kovács, Zoltán and Levente Püski (eds.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Debrecen: Történelmi Intézet, 2010. 73–83.
- House, Edward Mandell and Charles Seymour (eds.): *What Really Happened at Paris. The Story of the Peace Conference, 1918–1919 by American Delegates*. New York: Charles Scribner's Sons, 1921.
- Hunt, Michael H.: *Ideology and U.S. Foreign Policy*. New Haven and London: Yale UP, 1988.
- Joerg, W. L. G.: "Memoir of Leon Dominian". In: *Annals of the Association of American Geographers* Vol. 26, No. 4 (1936), 197–198.

- Link, Arthur S. (ed.): *The Papers of Woodrow Wilson*. Vols. 1–69. Princeton, NJ: Princeton UP, 1966–94.
- Marston, F. S.: *The Peace Conference of 1919. Organization and Procedure*. London–New York–Toronto: Oxford UP, 1944.
- Martin, Geoffrey J.: *Mark Jefferson: Geographer*. Ypsilanti, MI: Eastern Michigan UP, 1968.
- Martin, Geoffrey J.: *The Life and Thought of Isaiah Bowman*. Hamden, CT: Archon Books, 1980.
- Miller, David Hunter: *My Diary at the Conference of Paris, with Documents*. Vols. 1–22. New York, privately published, 1924.
- Nielson, Jonathan M.: *American Historians in War and Peace: Patriotism, Diplomacy and the Paris Peace Conference, 1918–1919*. Bethesda–Dublin–Palo Alto: Academica Press, 2012.
- Noble, George Bernard: *Policies and Opinions at Paris, 1919: Wilsonian Diplomacy, the Versailles Peace, and French Public Opinion*. New York: Macmillan, 1935.
- Nyírády, Kenneth E.: *The History of the Feleky Collection and Its Acquisition by the Library of Congress*. Washington, D. C.: LoC European Division, 1995.
- O'Connor, Thomas F.: "Collection Development in the Yale University Library, 1865–1931". In: *The Journal of Library History* Vol. 22, No. 2 (Spring 1987), 164–189.
- O'Connor, Thomas F.: "Library Service to the American Commission to Negotiate Peace and to the Preparatory Inquiry, 1917–1919". In: *Library and Culture* Vol. 24, No. 2 (Spring 1989), 144–157.
- Ormos, Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Budapest: Kossuth, 1983.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference*. Vols. 1–13. Washington, D. C.: Government Printing Office, 1942–47. (FRUS PPC)
- Seymour, Charles and Donald Paige Frary: *How the World Votes. The Story of Democratic Development in Elections*. Vols. 1–2. Springfield, MA: C. A. Nichols Co., 1918.
- Seymour, Charles (ed.): *The Intimate Papers of Colonel House*. Vols. 1–4. Boston: Houghton Mifflin Co., 1926–28.
- Shotwell, James T.: *At the Paris Peace Conference*. New York: Macmillan, 1937.
- Shotwell, James T.: *The Autobiography of James T. Shotwell*. New York and Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1961.
- Smith, Neil: *American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 2003.
- Steele, Ronald: *Walter Lippmann and the American Century*. Rev. ed. New York–London: Routledge, 2017. (Originally published in 1980)

Wallis, B. C.: "The Peoples of Hungary: Their Work on the Land". In: *Geographical Review* Vol. 4, No. 6 (December 1917), 465–481.

Walworth, Arthur J.: *Wilson and His Peacemakers. American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919*. London and New York: W. W. Norton and Co., 1986.

A DÉLSZLÁV EGYSÉG ÉS AUSZTRIA–MAGYARORSZÁG FELBOMLÁSA¹

1 Bevezetés

A 20. század hajnalán a délszláv népek két kis független államban, Szerbiában és Montenegróban, valamint két birodalomban, Ausztria–Magyarország és az Oszmán Birodalom több tartományában éltek szétszóródva. Nyelvük azonos volt, de óriási különbségek mutatkoztak közöttük a társadalmi szerkezetet, a vallási identitást, valamint a kulturális és társadalmi tapasztalatokat tekintve.

A török kor kezdetén a szerb államiság a szerb nemességgel együtt morzsolódott fel, majd a 19. században a balkáni nemzetek fokozatos felszabadulásával az új szerb államiság az etnikai nacionalizmusra és a központosított államépítés francia eszményére épült. A Balkán-háborúk végére Szerbia regionális hatalommá emelkedett a félszigeten, polgárai szilárd nemzet- és vallástudat rendelkeztek, ami a függetlenségért folytatott évszázados küzdelem során formálódott ki.

A szerb tapasztalatokkal szemben a horvát államiság fennmaradt a Habsburg Birodalomban, sőt jellegzetességei a korlátozott horvát önigazgatás keretében tovább éltek a dualizmus időszakában is. Valójában ezzel őrződött meg jelképesen a törékeny horvát identitás a németek és az osztrákok, valamint a magyarok által uralt dunai monarchiában. A horvát szellemi elit, szembe sülve a 19. századi Horvát-Szlavónország politikai és etnikai valóságával, a jugoszláv eszmét a polgári nacionalizmus egyik formájaként fogalmazta meg, hogy így küszöbölje ki a délszlávok és az egyéb népek etnikai mozaikja által jellemzett területek után áhítózó délszlávok ellentétes nemzeti igényeit,

* Posztdoktori kutató, Mathias Corvinus Collegium, Budapest, Magyarország, patrik.szegho@mcc.hu.

¹ A tanulmány a szerző eredeti, angol nyelven írott munkájának fordítása, melyet a szerző lektorált.

hogy elősegítse a Habsburg-délszlávok közötti politikai együttműködést a nemzeti egyenlőség alapján.

A jugoszlávizmus, a délszláv szolidaritás eszméje, arra a vélelemre építve alakult ki a 19. században, hogy a délszláv „törzsek” különféle ágai rokon népek, akiknek egy közös államban kell egyesülniük;² de ez lényegében „mozgósító erőként” működött „a horvát nemzet kialakulásának folyamatában”.³ Kétségtelen, hogy a jugoszláv eszme a polgári nacionalizmus terméke volt, ami a közös politikai értékeket és jövőképeket és nem a kulturális vagy vallási azonosságot határozta meg a nemzeti hovatartozás kritériumaként.⁴ A délszlávok által lakott régiók politikailag széttagolt területek voltak, amelyeket egy rendkívül összetett etnikai-vallási és nyelvi mozaik jellemzett, a népesség keveredése pedig lehetetlenné tette a nemzeti határok meghúzását úgy, hogy az ne váltson ki ellenségeskedést az egyes nemzetiségek között. Ezért a politikai egyesülés polgári eszméje tűnt a legjobb megoldásnak a délszlávok egymással versengő nemzeti törekvései által keltett problémára.⁵

A jugoszláv eszmével ezt a problémát oldotta fel, hiszen az feltételezte a különféle nemzeti programok – a pán-horvát (Nagy-Horvátország) és a pán-szerb (Nagy-Szerbia) eszméinek – a feladását az egységállam közös ügyének érdekében.⁶ Gyakorlatilag ez egy mesterseges nemzeti azonosságtudat volt, ami főleg a szerbek és a horvátok hasonlatosságát hirdette, hogy elejét vegye az egyik nemzet uralmát a másik felett. Ugyanakkor a jugoszlávizmus egyben a horvát és a szerb nemzeti törekvések megvalósulását is jelentette, hiszen azzal a horvá-

² Seton-Watson, Hugh és Christopher: *The Making of New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. London: Methuen. 1981, 58.

³ Gross, Mirjana: Social Structure and National Movements among the Yugoslav Peoples on the Eve of the First World War. In: *Slavic Review. American Quarterly of Soviet and East European Studies* 36(4) 1977, 642.

⁴ Miller, Nicholas John: *Between Nation and State: Serbian Politics in Croatia before the First World War*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 1997, 31.

⁵ Jelavich, Charles: *South Slav Nationalism. Textbooks and Yugoslav Union before 1914*. Columbus: Ohio State University Press. 1990, 3; Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Idea before Yugoslavia*. In: Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London: Hurst. 2003, 12; Pavlowitch, Kosta Stevan. *Yugoslavia*. London: Ernest Benn. 1971, 62.

⁶ Rusinow 2003, i. m. 12–13.

tok és a szerbek által lakott összes terület az egységes jugoszláv állam határain belülre került volna. Ezenfelül az elképzelés nem jelölt ki, hogy a délszlávok melyik ága jogosult egységesíteni a teljes „jugoszláv nemzetet”. Az első világháború kitörésekor a jugoszlávizmus egy nem teljesen kiforrott polgári nemzeti eszme maradt. Bár lefektette a szerbek és horvátok közötti ideiglenes politikai együttműködés alapjait, konkrétumokat és gyakorlati megoldásokat mellőző homályos elképzelései utat nyitottak a leendő közös állam alkotmányos és politikai berendezkedésével kapcsolatos eltérő értelmezésének.

A jugoszlávizmus harmadik és utolsó hulláma a 19. század végén alakult ki Dalmáciában, amikor a horvát középosztály – újjáélesztve a jugoszláv nemzet polgári eszméjét⁷ – a hagyományosan Habsburg-hű hozzáállást (ausztro-szlávizmus) ideiglenesen egy magyarbarát irányvonallal (hungaroszlávizmus) cserélte a horvát nemzeti politikában. Új politikai mozgalmuk – a *novi kurs* (új irány) – az osztrák és a magyar elit közötti politikai és gazdasági vitákban lehetőséget látott Horvátország jogainak kibővítésére, és az addig Ausztriához tartozó Dalmácia visszacsatolására Horvátországhoz. A magyarországi ellenzéki pártok megerősödése és sikere nemcsak a magyar politikai színteret alakította át 1903 és 1905 között, hanem az osztrák-magyar kiegyezés közjogi alapjait is fenyegette. A *novi kurs* mozgalom a magyarországi politikai változásokhoz igazodva sikeresen mozgósította az 1868. évi horvát-magyar kiegyezéssel elégedetlen horvát és szerb vállalkozó és értelmiségi réteget, és létrehozta az úgynevezett Horvát-Szerb Koalíciót (HSzK). Miután ígéretet kaptak a kiegyezés újratárgyalására, a magyar közjogi válság során (1905–1906) az új szövetség végig szilárdan kiállt a Függetlenségi Párt koalíciója mellett. Politikai és választási sikereik nemcsak a jugoszláv eszme újjászületését jelezték, de a délszláv kérdés a Habsburg Birodalom legfontosabb kérdésévé vált, hiszen a Monarchia délszlávjainak különféle nemzeti mozgalmak láthatóan kihívást jelentettek a birodalom egységére nézve.⁸

⁷ Zlatař, Zdenko: The Yugoslav Idea and the First Common State of the South Slavs. In: *Nationalities Papers* 25(2) 1997, 389.

⁸ Okey, Robin: The Neue Freie Presse and the South Slavs of the Habsburg Monarchy, 1867–1914. In: *The Slavonic and East European Review* 85(1) 2007, 83.

2 A délszláv kérdés a Habsburg Birodalomban

Hogy megérthessük a délszláv kérdés sarokköveit a Habsburg Birodalomban, a délszlávok egymás közötti viszonyát Magyarország Horvátország-politikájának fényében kell megvizsgálni. Valójában az osztrák-magyar kiegyezésnek jelentős hatása volt a Horvátország és Magyarország közötti közjogi viszonyra is, ami az évszázados alkotmányos egyenlőséget az utóbbi javára billentette el.⁹ Az új dualista struktúrában Magyarország újra egyesült Erdéllyel és Horvátországgal, miközben az osztrákok hagyták, hogy a magyar kormány foglalkozzon a délszlávokkal. Ennek eredményeként a Habsburg-dinasztia a magyar politikai elit elképzelését tette magáévá és elfogadta az 1868-as horvát-magyar kiegyezést. Az osztrák-magyar kiegyezés kiterjesztése végül is Horvátországot közjogi szempontból alárendelt helyzetbe kényszerítette a Magyar Királyságon belül. Horvátország vezetőjét, a bánt, a magyar kormány nevezte ki, s előbbi utóbbinak tartozott felelősséggel, míg a horvát országgyűlés, a *Szabor*, korlátozott jogkörrel rendelkezett és a belügyekre, az igazságügyre és a közigazgatásra kiterjedő önkormányzati jogokat gyakorolt. E jogok ellenére az országrész valójában Magyarországnak volt alávetve mind gazdasági, mind politikai értelemben.¹⁰

2.1 Oszd meg és uralkodj: A Khuen-Héderváry-rendszer a Horvát-Szlavón Királyságban

Khuen-Héderváry Károly 1883-ban történt kinevezése óta a horvát bánok¹¹ a magyar kormány kívánságainak és érdekeinek megfelelő-

⁹ Tihany, Leslie C.: The Austro-Hungarian Compromise, 1867-1918: A Half Century of Diagnosis. In: *Central European History* 2(2) 1969, 114-115.

¹⁰ Katus László: Horvátok. In: Ács Zoltán (szerk.): *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*. Budapest: Auktor Könyvkiadó. 1994, 173; Katus László: *Sokszólamú történelem: válogatott tanulmányok és cikkek*. Pécs: PTE BTK Történelem Tanszékcsoport. 2008, 9; Péter, László: The Army Question in Hungarian Politics, 1867-1918. In: *Central Europe* 4(2) 2006, 83; Okey 2007, i. m. 83-84, 94; Pavlowitch 1971, i. m. 43.

¹¹ Az állam magyar dokumentumokban használt hivatalos elnevezése a Dalmát-Hor-

en kormányoztak. A kormányzó Szabadelvű Párt Budapesten elvárta Khuen-Hédervárytól, hogy szilárdítsa meg Horvátország helyzetét a dualista kereten belül. Héderváry végül olyan szilárd hatalmi bázist teremtett, amely két évtizeden keresztül komolyabb ellenzék nélkül kormányozhatott az *oszd meg és uralkodj* elvvel, amelynek elsődleges célja a horvát-szerb ellenségeskedés elmélyítése volt Horvátországban, másodsorban pedig a Horvát Nemzeti Párt – a királyság legnagyobb pártja – fölötti ellenőrzés megragadásával, amelyet *magyarón* politikai párttá alakított át.¹² Az 1868-as horvát-magyar kiegyezés alapján a Szábor negyven horvát képviselőt küldött a magyar országgyűlésbe; az ő mandátumok a rákövetkező horvát választásokig tartott. Bár elméletben a képviselők feladata az lett volna, hogy a horvát érdekeket képviseljék Budapesten, a főleg horvát arisztokratákból álló Nemzeti Párt meghajolt a bán és Budapest akarata előtt. Engedelmességükre és alkalmazkodásukra példa, hogy 1905 előtt küldötteik mindösszesen tizenhét alkalommal szólaltak fel a magyar országgyűlésben, és jogaik ellenére véleményüket magyar és nem horvát nyelven fejtették ki. Még a magyar ellenzék¹³ is kritizálta, hogy a legkisebb mértékben sem képviselték a horvát nemzeti érdekeket.

Horvátország kézben tartására Héderváry más eszközöket is alkalmazott: nyíltan szerbbarát politikát követett, amely igazodott a Dunai Monarchia átmeneti, atyáskodó külpolitikájához Szerbiával kapcsolatban. A kivételesen baráti viszony Ausztria-Magyarország és a kis balkáni állam uralkodó dinasztiája, az Obrenović-ház között 1903-ig tartott. Mindez megerősítette a Habsburgok iránti hűségét a horvát-országi és magyarországi szerbek körében.¹⁴ Ezzel a légkörrel vissza-

vát-Szlavón Királyság volt, de a Horvát-Szlavónország formát is alkalmazták. Ebben a tanulmányban a királyságra vagy mint Horvátországra, vagy mint Horvát-Szlavónországra utalok.

¹² A délszlávok között a politikailag magyarbarát egyének megjelölése.

¹³ Cieger András: Horvát képviselők a magyar országgyűlésben (1868–1918). In: Fodor Pál és munkatársai (szerk.): *A horvát-magyar együttélés fordulópontjai*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 2015, 426–428, 435; Okey 2007, i. m. 89; Sokcsevits Dénes: A fiumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát-magyar közleledés előkészítése a horvát sajtóban. In: *Századok* 2005/3, 751.

¹⁴ Goldstein, Ivo: *Croatia: A History*. Trans. Jovanović, Nikolina. Montreal: Mc-

élve a bán úgy biztosította a magyarbarát hatalmat Horvátországban, hogy a horvátországi szerbeket hivatalokkal és olyan jelképes intézkedésekkel nyerte meg, mint például a szerb hivatalos nyelvként való elismerése és a cirill írásmód bevezetése 1887-ben. A Khuen-Héderváry korszakban a horvátországi szerbek aránytalanul túlreprezentáltak voltak a közigazgatásban, és így meghatározó befolyásuk volt Horvátország politikai és közigazgatási életére.¹⁵ A Héderváry által 1887-ben bevezetett választójogi törvény sokáig a Horvátország és Magyarország közötti közjogi és politikai keret alapkőve és biztosítéka maradt. Az új, vagyonhoz kötött választójog megnövelte a szavazati jog megszerzéséhez szükséges adóküszöböt, viszont automatikusan megadta a szavazati jogot a horvát közigazgatásban foglalkoztatott állampolgároknak. Számszerűsítve ez azt jelentette, hogy 1910-ig a szavazati joggal rendelkezők aránya alig 2%-ra csökkent, miközben a horvátországi szerbek nagy számban szereztek szavazójogot. Ennek következtében a szerbek túlreprezentációja a közigazgatásban és a Száborban évtizedekre elmélyítette az ellenségeskedést a szerbek és a horvátok között, a Héderváry-rendszerrel szembeni gyűlöletet pedig a horvátországi szerbekre irányította.¹⁶

A gazdasági és politikai előnyök mellett a horvátországi szerbek és a Héderváry-rendszer közötti együttműködést tovább erősítette a horvát nacionalizmustól való félelem. 1881-ben a horvát Katonai Határőrvidéket megszüntették, és területét polgári közigazgatás alá helyezték. Annak ellenére, hogy a Katonai Határőrvidéknek a polgári Horvátországgal való újraegyesítésével a horvát politikai elit régi követelése teljesült, lényegesen megváltoztatta a királyság etnikai kinézetét. A közigazgatási egyesítés azt jelentette, hogy az ortodox szerbek jelentős számban kerültek Zágráb uralma alá: az 1910. évi népszámlálás alapján Horvát-Szlavónország egynegyedét szerbek lakták.¹⁷ Az új etnikai és politikai valóság révén jött létre a Jogpárt, ami a 20. század hajnaláig

Gill-Queen's University Press. 1999, 96.

¹⁵ Miller 1997, *i. m.* 36–37; Pavlowitch 1971, *i. m.* 75.

¹⁶ Goldstein 1999, *i. m.* 96; Miller 1997, *i. m.* 52–54; Pavlowitch 1971, *i. m.* 75; Sokcsevits 2005, *i. m.* 758.

¹⁷ Goldstein 1999, *i. m.* 93, 96; Miller 1997, *i. m.* 16–18.

a legjelentősebb horvát ellenzéki párt maradt. Ante Starčević vezetésével a Jogpárt kihasználta a horvátok nemzeti büszkeségét, és a horvát középkori államiság történelmi jogai alapján követelte Horvátország alkotmányos és közigazgatási leválasztását Magyarországról. Ezenkívül Starčević a „horvát politikai nemzet” koncepcióját népszerűsítette, ami az etnikai nacionalizmus céljai érdekében kiforgatta a polgári nemzet fogalmát.

Az „egy politikai nemzet” elképzelés – a korabeli magyar megfelelőjéhez hasonlatosan – valamennyi állampolgárt nemzeti értelemben horvátnak tekintett függetlenül azok etnikai, kulturális és vallási háttérétől. Ez a megközelítés érvként szolgált, aminek alapján a horvátországi szerbek egyenlő nemzeti státusza megtagadható volt, ellehetlenítve bármiféle megbékélést vagy politikai együttműködést a horvátok és a szerbek között. Lényegében Starčević azzal érvelt, hogy függetlenül a beszélt nyelvjárástól vagy felekezeti hovatartozástól, a Habsburg Birodalom délszláv régióiban, Horvát-Szlavónországban, Bosznia-Hercegovinában és Dalmáciában élő összes délszláv horvát volt. Azok a „horvátok”, akik ezzel nem értettek egyet – nevezetesen a szerbek – „újra horvátosíthatók”. Starčević – logikája szerint – tagadta a szerb nemzet létét Horvátországban, és a szerbeket pusztán „ortodox horvátoknak” tekintette. Nacionalista nézeteivel, Habsburg és magyarellenes hozzáállásával a Jogpárt elszigetelte magát a Habsburg Birodalomban, miközben retorikája a horvátországi szerbek elégedetlenségét és félelmeit táplálta, és egyben arra ösztönözte őket, hogy a védelemért és megélhetésért cserébe kiszolgálják a magyar érdekeket.¹⁸

Kétségtelen, hogy a Héderváry-rendszer politikai állóvizet teremtett Horvátországban, amelyet a horvát ellenzék kitartó „sem Bécs, sem Budapest” megközelítése nem tudott megváltoztatni. Starčević 1896-ban bekövetkezett halála után a Jogpárt két utódpártra szakadt, miközben a közvélemény eljöttnek látta az időt a horvát nemzeti célok és stratégiák felülvizsgálatára. Ennek eredményeként számos új párt jelent meg a politikai színtéren a századforduló környékén. Fiatal vezetőik többsége egy új politikai nemzedéket képviselt, akik tanulmá-

¹⁸ Miller 1997, i. m. 42; Pavlowitch 1971, i. m. 74.

nyaikat a birodalom legelismertebb egyetemein vagy külföldön folytatták.¹⁹ Tevékenységük kiterjedt a kultúra, az oktatás és az újságírás területére, és 1895-től kezdődően elégedetlenségüknek gyakran utcai tüntetéseken adtak hangot. Az ilyen új politikai formációk többsége ausztro-szláv beállítottságú volt, és a nemzeti stratégiát Habsburgbarát alapon kívánta újragondolni. Következésképp politikai programjaik vagy a Habsburg Birodalom etnikai alegységekbe történő teljes föderalizációját vagy a trializmus bevezetését támogatta annak érdekében, hogy széles körű autonómiát biztosítson Horvátországnak mint a Magyarország és Ausztria melletti harmadik társállamnak.²⁰ Továbbá a horvát-magyar kiegyezés megkötése óta a horvát politikai és gazdasági autonómia tágítása és a horvát területek egyesítése (nevezetesen Dalmácia újraegyesítése) valamennyi horvát ellenzéki párt céljai között szerepelt. Bár Horvátország polgári állammá történő politikai átalakítása és az iparosítás hasznos volt a királyság számára, a Horvátország és Magyarország közötti közjogi keret az állandó elégedetlenség forrása volt. Lényegében a kiegyezés újratárgyalása közhellyé vált a horvát politikai életben.²¹

Az 1910. évi népszámlálás alapján összesen 6,8 millió délszláv élt Ausztria-Magyarországon (a lakosság 13,2%-a), különböző jogi státuszú koronatarományokban, királyságban. A Magyar Királyságon belül Horvát-Szlavónország és Fiume (Rijeka) mellett horvátok éltek

¹⁹ Az 1890-es években a délszlávokat a prágai Károly Ferdinánd Egyetem vonzotta. Sok jövőbeni jugoszláv szellemi és politikai vezető ott folytatta tanulmányait és ott találkoztak az Ifjú Csehország mozgalommal. Nevezetesen Tomáš Garrigue Masaryk filozófia professzor jelentős befolyást gyakorolt rájuk azzal, hogy figyelmüket az erőforrások jelentőségére irányította, mint a társadalmi-gazdasági jómód kulcsára. Ezenkívül a professzornak jelentős szerepe volt abban, hogy horvát diákjait és ismerőseit megismertette a német gazdasági expanzionizmus veszélyeivel, és arra a következtetésre jutott, hogy lényegében a délszlávoknak jobb okuk volt a német törekvésektől félni, mint az olasz vagy magyar erőfeszítésektől. Ld. Suppan, Arnold: Masaryk and the Trials for High Treason against South Slavs in 1909. In: Winters, Stanley B. (ed.): *T. G. Masaryk, 1850–1937*. Vol 1. London: MacMillan. n/a, 211–213.

²⁰ Goldstein 1999, i. m. 96–100; Pavlowitch 1971, i. m. 46–47, 87; Sokcsevits 2005, i. m. 751.

²¹ Matković, Stjepan: A horvát politika evolúciója az első világháború előestélyén. In: Fodor Pál és munkatársai (szerk.): *A horvát–Magyar együttélés fordulópontjai*. Budapest: MTA BTK TTI, Horvát Történettudományi Intézet. 2015, 36.

az osztrák Adriai-tengerparton Isztriában és Dalmáciában, valamint Bosznia-Hercegovina délnyugati régióiban. A monarchiabeli délszláv területek közigazgatási, kulturális, történelmi és vallási különbségei mellett gazdasági fejlettségükben is regionális eltérések mutatkoztak. A délszláv területek gazdasági növekedését és iparosítását Bécs és Budapest politikája késleltette, mivel egyenlőtlen feltételek mellett kényszerültek piaci versenyre, miközben a pénzügyi erőforrásokat az osztrák-német, a magyar és az olasz földbirtokos és vállalkozói rétegek érdekeinek megfelelően osztották szét. Ennek következtében a délszlávok polgárosodása és a középosztályuk kiszélesedése mérsékelt volt, miközben az általuk lakott területek gazdasága átlagos vagy átlag alatti növekedést mutatott.²²

A délszláv területek közül a dualista államszerkezet kapitalista viszonyai leginkább a szlovén területek és az isztriai partvonal számára voltak előnyös, bár a szerb és horvát kereskedői rétegnek is sikerült jelentős részesedést szerezni Bácska és Bánát gabona- és lisztexportjából. Ennek eredményeként a horvát és a szerb középosztályok viszonylag jelentős vagyoni gyarapodást tapasztaltak a 19. század vége felé. Végül Zágrábban megalapították a Horvát Nemzeti Bankot és a Szerb Bankot, amelyek aztán kellő mennyiségű hitellel látták el a helyi vállalkozókat a mezőgazdasági termelés modernizálásához, illetve ipari beruházásokhoz. Mindezen sikerek ellenére az közjogi keret miatt a középosztály nem tudott kitörni hátrányos helyzetéből a Habsburg-piacon. A közös gazdasági érdekek hamarosan elvezettek a szerb-horvát politikai együttműködés eszméjének megszületéséhez, ami a századforduló felé fokozatosan nyert teret a polgárosodó horvát és szerb osztályok körében. Miután ki voltak téve az osztrák és a magyar vetélytársaknak, a dualista berendezkedés kiigazítása vált hosszú távú gazdasági fennmaradásuk kulcsává. Következésképp Hor-

²² Calder, Kenneth J.: *Britain and the Origins of the New Europe, 1914–1918*. Cambridge: Cambridge University Press. 1976, 5–6; Katus 2008, i. m. 9, 11, 13–14, 65. A jugoszláv tartományok elhanyagoltsága és másodlagos pozíciója nyilvánvaló volt Dalmácia és Bosznia-Hercegovina esetében, ahol a pénzügyi és közlekedési infrastruktúrába történő beruházások jelentősen elmaradtak az átlagtól. Nem meglepő módon ez a két terület a birodalom legelmaradottabb tartományai közé tartozott. Ld. Katus 2008, i. m. 13–14, 65.

vát-Szlavónország jogainak kiszélesítésével azt remélték, hogy Zágráb beleszólással bírhat a jövőben a gazdasági erőforrások újraelosztásába, továbbá protekcionista gazdaságpolitikát folytathat a horvát piacon.²³

2.2 Hungaro-szlávizmus és deklarációs politika megszületése

Az első közös politikai fellépés nem Horvátországból, hanem Dalmáciából indult ki. Azt a *novi kurs*nak (új politikai irány) nevezett, eredetileg hungaro-szláv és szerbbarát mozgalom kezdeményezte a 20. század hajnalán. A mozgalom alapítói mindannyian a dalmáciai Jogpártból jöttek, de feladták a párt hagyományosan szerb- és magyarellenes irányultságát. A gazdasági, politikai és etnikai valósággal szembe sülve újra bevezették a jugoszláv eszmét a politikai gondolkodásba a régóta megfogalmazott horvát nemzeti célok elérésének eszközeként.²⁴ A *novi kurs* végső soron sikeresen mozgósította mind a horvát, mind a szerb vállalkozói réteget a délszláv Habsburg-területek többségében, életre hívta a Horvát-Szerb Koalíciót és átmenetileg magyarbaráttá formálta a horvát közvéleményt.²⁵

A *novi kurs* politikai genezisében Frano Supilo, egy dalmáciai horvát újságíró játszott fő szerepet, aki Fiumébe költözött és a századfordulón a *Riječki Novi List* (Fiumei Új Újság) szerkesztője lett. Optimista megközelítésével és lendületes, fiatalos lelkesedésével idővel a horvát politikai élet népszerű és tiszteletben álló alakjává nőtte ki magát. 1901-ben első budapesti látogatása alkalmával felfedezte a kiegyezés magyar ellenfeleit és rájött, hogy a magyar ellenzék jövőbeni választási győzelme lehet a horvát-magyar kiegyezés újratárgyalásának kulcsa. Amellett, hogy áttekintette a magyar-horvát kapcsolatok legfontosabb kérdéseit a 19. században, a megfelelő alkalomra várt, hogy magyarbarát irányba terelhesse a horvát közvéleményt.²⁶

²³ Katus 2008, i. m. 11–12, 42, 65–66.

²⁴ Ganza-Aras, Tereza: *Politika 'Novog kursa' dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*. Split: Matica Hrvatska. 1992, 66–67.

²⁵ Miller 1997, i. m. 75.

²⁶ Ganza-Aras 1992, i. m. 279; Petrinović, Ivo: *Politička misao Frana Supila*. Split: Kn-

Végül az 1903-as év hozta el azokat a meghatározó változásokat a belföldi és nemzetközi politikai színtéren, amelyek arra ösztönözték Supilot, hogy megvalósítsa magyarbarát elképzeléseit. 1903-ban a magyar miniszterelnöknek kinevezett, Horvátországban gyűlött Khuen-Héderváry lemondott a bánságról; meghalt Kállay Benjámín, a közös pénzügyminiszter, délszláv-szakértő és egyben Habsburg által uralt Bosznia építője; Budapesten felerősödtek a kormányzó Szabadelvű Párt és az ellenzék közötti feszültségek; közben Szerbiában az oroszbarát Karađorđević-dinasztia lépett trónra, és ezzel a Dunai Monarchia elvesztette Szerbiát mint szövetségesét. 1903-tól a Supilo által szerkesztett *Novi List* tudósítókat foglalkoztatott Bécsben, Budapesten, Zágrábban, és szándékosan nagyobb teret adott a dualista monarchia politikai fejleményeiről és kulcsfontosságú ügyeiről szóló friss riportoknak.²⁷ A fejlemények a dalmát újságíró mellett a fiatal dalmát értelmiség többi tagját is mozgósították, például Ante Trumbić és Josip Smolaka jogászt, akik úgy döntöttek, csatlakoznak Supilo magyarbarát törekvéseihez. Végso soron, a *novi kurs* dalmáciai kezdeményezése túllépett a tartomány határain, és eljutott a horvát és szerb középosztályokhoz Horvát-Szlavónországban is.²⁸

A *novi kurs* a dalmát értelmiség németellenes érzelmeit használta fel ahhoz, hogy elültesse a horvát-magyar együttműködés gondolatát. Az Ausztria és az osztrák-németek elleni ellenérzések forrása a dalmát part elmaradottságából eredt, és ezért a perifériára kerülésért kizárólag Bécsot okolták.²⁹ Ami Magyarországot illeti, az ellenzéki Függetlenségi Pártot és választási koalícióját³⁰ – amelyre a továbbiak-

jiževni Krug. 1988, 50, 62–64; Sokcsevits 2005, i. m. 752–753, 757.

²⁷ Sokcsevits 2005, i. m. 753; Tanner, Marcus: *Croatia. A Nation Forged in War*. New Haven: Yale University Press. 1997, 111.

²⁸ Ganza-Aras 1992, i. m. 286; Sokcsevits 2005, i. m. 752–753.

²⁹ Tanner 1997, i. m. 110. Az osztrák politika következtében a dalmáciai olaszok parányi kisebbsége – a koronatartomány lakosságának mindössze 2–4%-a – kulturálisan és politikailag is uralkodhatott a dalmáciai jugoszláv többség fölött. Sok esetben a dalmát városi tanácsokat olaszok működtették. Ld. Okey 2007, i. m. 85.

³⁰ A 20. század elején a magyar ellenzék egyre erősödő igénye a kiegyezés felülvizsgálata és „jobbítása” iránt – gazdasági különválást, választási és haderő reformot követelve – összeütközésbe került a Szabadelvű Párt vezéralakjainak a dualista

ban Koalícióként utalunk – jövőbeni partnereknek tekintették a horvát-magyar kiegyezés újratárgyalásához. A Magyarországgal való új megállapodás változatlanul hagyta volna az osztrák-magyar dualista szerkezetet, ugyanakkor a horvát-magyar közjogi viszony keretében a királyság pénzügyi függetlenséget és kiterjesztett önkormányzati jogokat kapott volna. Összességében a *novi kurs* tudatában volt, hogy egy új horvát-magyar megállapodás feltétele nemcsak magyarországi kormányváltás volt, hanem megkövetelte Magyarország jogainak kibővítését is az osztrák-magyar dualista keretben. A valóságban céljaik megvalósítását hosszú távon képzelték el, miközben rövidtávon szükségszerűnek érezték egy erős koalíció megteremtését Horvátországban és Dalmáciában, hogy támogathassák Budapesten a Koalíció közjogi küzdelmeit.³¹

A Habsburg-délszlávok közötti politikai szövetség kialakulásának oka a német gazdasági terjeszkedéstől és a germanizációtól való vélt vagy valós félelem volt, amit a *novi kurs* a kelet-európai kis nemzeteket fenyegető legnagyobb veszélynek tekintett. A *novi kurs* kiválóan mérte fel a politikai közhangulatot Magyarországon és a horvát területeken, s együttműködést javasolt a délszláv népek között, hogy ellenálljanak a régióba történő német benyomulásnak. A mozgalom politikai partnerévé tette a Szerb Függetlenségi Pártot. Ez a szerb párt a szerb vállalkozói réteg pártja volt, amit nem terhelt a Héderváry-rendszerrel való együttműködés. Vezetői a mindennapi kulturális és közösségi

rendszer fenntartása és védelme melletti kiállásával. 1905-re a Függetlenségi Párt, a Szabadelvű Pártból kilépők és más ellenzéki pártok választási koalíciót hoztak létre, hogy kihívást intézzenek a Szabadelvű Párt és a dualista párt uralma és a dualista struktúra ellen. Ez a Koalíciónak nevezett nagy szövetség radikális nacionalisták, mérsékelt konzervatívok és politikai opportunisták együttműködése révén jött létre. Ld. Péter, László: The Army Question in Hungarian Politics, 1867–1918. In: *Central Europe* 4(2) 2006, 83–84; Stone, Norman: Constitutional Crises in Hungary, 1903–1906. In: *The Slavonic and East European Review* 45(104) 1967, 165–166, 178.

³¹ Bár a horvát-magyar kiegyezés szövege Dalmáciát, mint Dalmácia-Horvátország-Szlavónia hármas királysága részeként írta le, valójában a koronatartomány osztrák fennhatóság alatt maradt. A *novi kurs* a magyarokkal való politikai szövetséget kulcsnak tekintette ahhoz, hogy elérjék régóta vágyott nemzeti céljukat, Dalmáciának Horvát-Szlavónországgal való egyesítését. Ld. Trumbić, Ante: *n/a*. In: *Narodni List*, 11 March 1905. Ld. még Goldstein 1999, i. m. 102; Miller 1997, i. m. 90; Petrinović 1998, i. m. 64–65.

élet szervezésében vettek részt, és ezért jelentős befolyásuk volt a horvátországi szerbekre.³²

A Héderváry-korszakra tekintettel a szerbek és horvátok közötti közeledés és ezen túlmenően a közös platform létrehozása azonban nehéz feladatnak bizonyult. Ezért az új politikai kurzus támogatói feladták a „horvát politikai nemzet” koncepcióját, és a horvát történelmi államjog helyett egy új horvát államiságot hirdettek a délszlávok polgári egyenlőségére alapozva.³³ Lényegében újjáélesztették a 19. századi jugoszláv eszmét, de kiigazították, hogy megfeleljen a korabeli horvát területek társadalmi-politikai valóságának. A jugoszlávizmus e legújabb formája a szerbek és horvátok közötti *narodno jedinstvo* (nemzeti egység) eszméje mellett állt ki etnikailag befogadó nemzeti programjával³⁴ a *dvaimeni narod* (kétnevű nemzet) mint a polgári nemzetlét egy formájával. Frano Supilo alábbi összegzése szerint a horvátokat és a szerbeket közös nyelvük és közös politikai értékeik alapján egyetlen nemzetnek tekintette:

A szerbek és horvátok egy nép két névvel. Lehet, hogy két nyelvük, két vallásuk, két hagyományuk, két kultúrájuk [...] van, megölhetik, megcsókolhatják egymást, de mindennek ellenére etnikai szempontból a szerbek és a horvátok egyazon nép, mert ugyanannak a szláv törzsnek a gyermekei és mert ugyanaz a nemzeti nyelvük.³⁵

A magyarországi politikai fejleményekre válaszul egy többpárti értekezlet hívtak össze 1905 októberében Fiumében a dalmát ellenzéki pártok részvételével.³⁶ A dalmáciai Nemzeti Párt és a Jogpárt fúziójá-

³² Goldstein 1999, i. m. 96; Petrinović 1998, i. m. 61, 64–65; Sokcsevits 2005, i. m. 7 53.

³³ Krestić, Vasilije D.: *History of the Serbs in Croatia and Slavonia, 1848–1914*. Belgrade: BIGZ. 1997, 16.

³⁴ Lampe, John R.: *Balkans into Southeastern Europe*. London: Palgrave Macmillan. 2006, 29.

³⁵ Qtd. Trgovčević, Ljubinka: *South Slav Intellectuals and the Creation of Yugoslavia*. In: Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London: Hurst. 2003, 224–225.

³⁶ Magánszemélyként a zágrábi Szábor néhány tagja is részt vett az értekezleten

val megalakult a Horvát Klub, és ezzel kezdetét vette az úgynevezett *deklarációs politika*. A Klub szilárd támogatásáról biztosította a Koalíciót a magyar alkotmányos jogok kiterjesztéséért folytatott küzdelmében a fiumei (rijekai) nyilatkozatként ismertté vált állásfoglalásában. Támogatásukért cserébe a nyilatkozatban a horvát állami jogok kiterjesztését kérték a horvát-magyar dualista szerkezet keretében, és követelték Budapest addigi Horvát-Szlavónországgal szembeni elnyomó politikájának megszüntetését, a politikai élet demokratizálását és a horvát területek egyesítését. A fiumei határozatról beszámolt a horvát újságok többsége, amit arra használtak fel, hogy ráirányítsák a Szerb Függetlenségi Párt és a budapesti Koalíció figyelmét. Ezenkívül annak a gondolatnak az elterjesztésével, hogy a horvátországi báni rendszert csak akkor lehetett legyőzni, ha a politikai változásokra kerül sor Budapesten, előkészítette a horvát közvéleményt a magyarbarát és a szerbbarát irányba való elmozdulásra.³⁷

A deklarációs politika meghirdetése váratlanul kedvező fogadtatásban részesült a szerb ellenzéki pártok részéről Dalmáciában és Horvátországban, és két héttel később Zárában a Szerb Függetlenségi Párt és a Szerb Radikális Párt küldöttjei csatlakoztak a horvát kezdeményezéshez. A jugoszláv eszme szellemében a horvát és a szerb pártok kiadták a zárai (zadari) nyilatkozatot, ami a szerbeket államalkotó nemzetként ismerte el, és deklarálta polgári egyenlőségüket a horvátokkal. Cserébe a szerb küldöttek elfogadták a fiumei nyilatkozat pontjait, és hivatalosan csatlakoztak a Dalmácia és Horvátország egyesítését követelő közös fronthoz. Kétségtelen, hogy a zárai nyilatkozat új fejezetet nyitott a szerb-horvát kapcsolatokban, melynek következő állomása a Horvát-Szerb Koalíció (HSzK), egy olyan pártszövetség volt, amelyet a magyar ellenzéki pártok koalíciós stratégiájának köszönhető választási siker inspirált. A fiumei és zárai nyilatkozatok pontjai mellett a HSzK választási programja nyíltan megfogalmazta a polgári jogok

(Ganza-Aras 1992, i. m. 319).

³⁷ Banac, Ivo: Croat-Magyar Relations, 1904–1914: A New Jelačić or the „New Course”? In: *Slovene Studies* 9(1–2) 1987, 45; Djokić, Dejan. Yugoslavism: Histories, Myths, Concepts. In: Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London: Hurst. 2003, 140; Ganza-Aras 1992, i. m. 319; Sokcsevits 2005, i. m. 757.

kiterjesztését. Ezenkívül a bírósági rendszer demokratizálását, felelős kormányt, választási reformokat, az ipari munkások és a kisbirtokosok védelmét és utoljára, de nem utolsósorban a horvát-magyar kiegyezés újratárgyalását ígérte, külön hangsúlyozva a gazdasági és közjogi kérdéseket.³⁸

A magyar alkotmányos válság alatt a koalíció támogatásának oportunista módszere végső soron kifizetődő volt. Rövid időn belül a HSzK támogatása olyan gyorsan növekedett, hogy a szövetség 1905 decemberében meg tudta nyerni előbb a dalmát tartományi választásokat, majd 1906 májusában a horvát választásokat. Ennek eredményeként a HSzK lett mindkét terület Száborjának a legnagyobb politikai ereje, és Frano Supilo³⁹ ismert közéleti szereplővé vált az egész Dunai Birodalomban. A választási vereséget követően a Horvát Nemzeti Párt sorsa ugyanaz volt, mint magyar testvérpártjáé, a Szabadelvű Párté, azaz feloszlott.⁴⁰

2.3 Illúzióvesztés és abszolutizmus Horvát-Szlavónországban

A Ferenc József királlyal kötött titkos megegyezésnek megfelelően a budapesti koalíciós kormány nem támadta tovább a Habsburg Birodalom alkotmányos szerkezetét. Feladták régóta hangoztatott nemzeti céljait, a magyar vezényleti nyelv, az önálló és független magyar vámövezet és a központi bank követelésével, és ezek a tervek egyik napról a másikra eltűntek politikai kommunikációjukból. A politikai pálfordulás miatt a HSzK-val kötött taktikai szövetség terhessé vált a Koalíció

³⁸ Djokić, Dejan: *Nikola Pašić and Ante Trumbić: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*. London: Haus. 2010, 34–35; Goldstein 1999, i. m. 102–103; Haslinger, Peter: *Austria-Hungary*. In: Robert Gerwarth et al. (ed.): *Empires at War, 1911–1923*. Oxford: Oxford University Press. 2014, 76; Petrinović 1998, i. m. 76, 87; Sokcevitcs 2005, i. m. 754, 757; Tanner 1997, i. m. 111.

³⁹ Supilo – aki hosszú éveken át Fiumében lakott – végül kérvényezte a magyar állampolgárságot, amit mindössze nyolc nap alatt meg is kapott Fiume kormányzójától. Ld. Petrinović 1998, i. m. 81.

⁴⁰ Djokić 2010, i. m. 35; Goldstein 1999, i. m. 102–103; Petrinović 1988, i. m. 87; Sokcevitcs 2005, i. m. 754; Tanner 1997, i. m. 111.

számára, és hamarosan a délszlávok nagyívű elvárásai bosszantóvá váltak Budapest számára.⁴¹ Magyarország miniszterelnöke Wekerle Sándor – egy Habsburg-lojalista – lett, aki maga is nagy akadályt jelentett a horvát-magyar megbékélésben. Bár a HSzK fenntartotta magyarbarát álláspontját, és kerülte a politikai ütközéseket a Koalícióval, 1907 májusában a vasút szabályozásáról szóló törvényjavaslat végleges töréspontnak bizonyult. A délszlávokkal kötött ideiglenes szövetség a budapesti nemzetieskedő fordulattal összeomlott, és hamarosan a Horvát-Szerb Koalíciót a magyar állam ellenségének nyilvánították a birodalmat bomlasztó „pánszláv eszmék” támogatása miatt.⁴²

Bosznia-Hercegovina okkupációjára készülődve a koalíciós kormány fontos feladata volt a rendteremtés Horvátországban, amelynek központi elemét képezte egy újfent magyarbarát és Habsburg-lojalista vezetés megteremtése és hatalomra juttatása Zágrábban. A magyarbarát többség biztosításának érdekében 1906 és 1914 között többször feloszlatták a Szábort, az öt horvátországi választás közül azonban négyben a HSzK volt az egyértelmű győztes, míg egyszer a frankisták győzedelmeskedtek. Emiatt a magyarbarát bánok a késő dualizmus korában törvényes mellett alkotmányellenes eszközöket is alkalmaztak, hogy megtisztítsák Horvátországot a jugoszláv eszme támogatóitól.⁴³

1908 és 1910 között a bánok megpróbáltak az annexiós válság által kiváltott átmeneti szerbellenes érzelmekkel visszaélni, hogy megtörjék és feloszlassák a horvát-szerb pártszövetséget. Wekerle Sándor miniszterelnök és Alois Lexa von Aehrenthal közös külügyminiszter utasítására Paul Rauch bán kompromittáló anyagokat gyűjtött az HSzK tagjairól annak érdekében, hogy tömeges kirakatpert indítsanak ellenük.⁴⁴ Először megbélyegző cikkeket jelentettek meg, majd 1908 augusztusában letartóztatták a Szerb Függetlenségi Párt ötvenhárom tagját

⁴¹ Banac 1987, *i. m.* 46.

⁴² Banac *uo.*; Cieger 2015, *i. m.* 426–428; Goldstein 1999, *i. m.* 103; Petrinović 1998, *i. m.* 93, 99–104.

⁴³ Cieger 2015, *i. m.* 433; Cohen, Lenard J.: *Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition*. Boulder – Oxford: Westview. 1995, 253; Sokcsevits 2005, *i. m.* 760, 765.

⁴⁴ Cohen 1995, *i. m.* 253.

– közöttük papokat, vállalkozókat, kereskedőket, értelmiségieket és gazdálkodókat. A konkrét vádakat csak hét hónappal később, 1909 márciusában hirdették ki, amikor az elfogott szerbeket hazaárulással vádolták meg,⁴⁵ amit államellenes összeesküvés, pán-szerb szeparatista mozgalmak támogatása és a belgrádi székhelyű pán-jugoszláv kulturális szervezettel, a Slovenski Juggal való kapcsolattartással követték el.⁴⁶ Bár a hazaárulási pert elsősorban az annektálás előkészítésére, valamint a szerbbarát érzelmek kordában tartására ötlötték ki, még azután sem függesztették fel, hogy a Szerb Királyság hivatalosan elismerte a két tartomány annektálását. Végül az ítéletet az annexió első évfordulóján, 1909. október 5-én hirdették ki, ami szerint a harminckét vádlottat szabadságvesztésre ítélték.⁴⁷ A per értelmi szerzői nemcsak, hogy nem tudták megtörni a Horvát-Szerb Koalíciót, de a védőügyvéd, Hinko Hinković,⁴⁸ a HSzK egyik idős tagja kiváló munkát végzett, köznevetség tárgyává téve a bizonyítékokat és a bíróság elé citált írástudatlan szerbellenes tanukat. Összességében a tömegper nem növelte a szerbellenes érzelmeket Horvátországban, hanem éppen ellenkezőleg, közelebb hozta egymáshoz a két nemzetet, mivel a monarchiabeli délszlávok többsége a zágrábi hazaárulási pert kirakatpernek tekintette.⁴⁹ Miután a per nem érte el elsődleges célját, 1910-ben bármiféle indoklás

⁴⁵ A HSzK-ban részt vevő volt diákjai felkérésére Masaryk professzor a Reichsratban is foglalkozott a per kérdéseivel, és kérte a bizonyíték felülvizsgálatát egy parlamenti bizottság által – eredménytelenül. Ld. Suppan n/a, i. m. 210, 216–217.

⁴⁶ Az 1904-ben Belgrádban alapított Slovenski Jug volt az egyetlen szerb szervezet, amely kitartott a jugoszláv gondolat mellett. Ld. Zlatar 1997, i. m. 392.

⁴⁷ Dragnich, Alex N: *Serbia and Yugoslavia*. New York: Columbia University Press. 1998, 44–45; Suppan n/a, i. m. 215, 220.

⁴⁸ Hinko Hinković zsidó származású ügyvéd volt. 1884 és 1886 között rövid ideig tagja volt a Jogpártnak, de ellenezte Starčević nacionalista hangnemét és visszavonult a politikától. Később Horvátországban csatlakozott a HSzK-hpz, és a Zágrábban zajló hazaárulási perben játszott szerepe miatt politikai támadások céltáblája lett. 1911-ben bebörtönözték. 1913-ban a Szábor egyik küldöttjének választották a budapesti Országgyűlésbe. Szerb kapcsolatai és ismeretségei miatt a szarajevói merénylet után kivándorolt. Ld. Janković, Dragoslav: *Srbija i stvaranje Jugoslavije*. In: Acković, Aleksandar (ed.): *Politički život Jugoslavije, 1914–1945*. Belgrade: Radio-Beograd. 1973, 202.

⁴⁹ Goldstein 1999, i. m. 103–104; Miller 1997, i. m. 130; Seton-Watson, Robert William: *Absolutism in Croatia*. London: Constable. 1912, 227–228; Tanner 1997, i. m. 113.

nélkül az összes ítéletet hirtelen semmissé tették,⁵⁰ miközben Bécs és Budapest – egyre határozottabban törekedve a HSzK feloszlatására – politikai taktikát változtatott és elhatározta, hogy lerombolja a délszláv szövetség imázsát.

A külügyminiszter, Aehrenthal vezetésével már folyamatban volt egy másik délszlávellenes per előkészítése, amikor a hazaárulási per megkezdődött. Heinrich Friedjung, nemzetközi híró történész egy cikksorozatot jelentetett meg a *Neue Freie Presse*-ben⁵¹ 1909 tavaszán, amiben a HSzK néhány meg nem nevezett tagját azzal vádolta meg, hogy kenőpénzt fogadtak el Szerbiától.⁵² A közvélemény felhergelésére irányuló erőfeszítéseikhez csatlakozott Friederich Funder, egy keresztényszocialista újságíró, a *Reichspost* főszerkesztője, aki lehozta a Friedjung vádjait állítólag alátámasztó, a kifizetésekre vonatkozó dokumentumok fordításait. Ezenkívül Funder cikke azzal vádolta meg Frano Supilot, Svetozar Pribičevićet, Franko Potočnjakot és név szerint másokat, hogy rendszeresen pénzügyi juttatásokat fogadtak el a Slovenski Jugtól és a szerb kormánytól. A megbélyegző cikkek következtében a Szábor ötvenkét képviselője rágalmazási pert indított az újságok és a szerzők ellen.⁵³

A hírhedt *Friedjung-Reichspost* rágalmazási perben⁵⁴ a délszlávellenes törekvések kínos kudarcot szenvedtek a bíróság előtt. Először is bebizonyították, hogy abban az időben, amikor Frano Supilo állítólag Belgrádban vett részt titkos találkozókra, Supilo előadásokat tartott Berlinben. Másodszor a szakértői vélemény megkérdőjelezte a bizonyítékokul előterjesztett dokumentumok hitelességét. Hamarosan kiderült, hogy a pénzutasítványokat és más kifizetési bizonylatokat egy hamis tanú, Milan Vašić,⁵⁵ a Monarchia belgrádi nagykövetségének egyik

⁵⁰ Cohen 1995, i. m. 9.

⁵¹ A *Neue Freie Presse* az osztrák-német liberális középosztály tekintélyes lapja volt. Nagy példányszámban jelent meg, 1914-re több mint 114 ezer előfizetője volt. Ld. Okey 2007, i. m. 81.

⁵² Suppan n/a, i. m. 221.

⁵³ Miller 1997, i. m. 125.

⁵⁴ Uo. 125, 131.

⁵⁵ Vašić-ot később 1910-ben Belgrádban kihallgatták; börtönbüntetést kapott. Ld. An-

alkalmazottja fabrikálta. A rosszul megtervezett *Friedjung-Reichspost* rágalmazási perről a belföldi és a nemzetközi sajtó is széles körben tudósított, ami osztrák-magyar presztízavesztést és kínos politikai katasztrófát eredményezett a Monarchia számára. A rágalmazási per megkérdőjelezhetetlen erkölcsi győzelemnek bizonyult a HSzK számára, ezért Asehrenthal és Ferenc Ferdinánd trónörökös beavatkoztak, s meggyőzték a peres feleket, hogy bíróságon kívüli megegyezéssel zárják le az ügyet.⁵⁶ Bár a délszláv pártszövetség a tönkretételére tervezett perek ellenére is sikeresen fennmaradt az első világháború végéig, Budapest alkotmányellenes és nyíltan abszolutista intézkedései gyakorlati és hatékony működését ellehetetlenítették.⁵⁷

A folyamatos politikai küzdelmek – amelyek a két perben és az abszolutizmus bevezetésében csúcsosodtak ki – kimerítették Frano Supilot, aki úgy döntött, visszavonul a politikától és 1912-ben elhagyta a HSzK-t. Távozása után Svetozar Pribičević,⁵⁸ a Szerb Függetlenségi Párt elnöke vette át a HSzK vezetését. Annak ellenére, hogy Pribičević a jugoszláv eszme támogatója volt, rájött, hogy a jugoszlávizmus által kínált polgári-nemzeti program nem tudja megvédeni a szerb közösséget a Habsburg Birodalomban.⁵⁹ Emiatt titokban Szerbiában fedezte fel az összes délszláv jövőbeni egyesítőjét, és szoros kapcsolatot tartott fenn a szerb miniszterelnökkel, Nikola Pašić-csal és politikai klikkéjével.⁶⁰ Pašić kérésére Pribičević egyrészt a HSzK elnöke maradt és

tić, Čedomir: *Ralph Paget: A Diplomat in Serbia*. Belgrade: SASA. 2006, 48–49.

⁵⁶ Cohen 1995, i. m. 253–254; Miller 1997, i. m. 125, 131–132; Petrinović 1998, i. m. 120, 124; Seton-Watson 1912, i. m. 227–228; Steed, Henry Wickham: *The Hapsburg Monarchy*. London: Constable. 1919, 102, 104; Suppan n/a, i. m. 217, 220–221; Tanner 1997, i. m. 113.

⁵⁷ Sokcsevits 2005, i. m. 765. 1911-ben a magyar kormány felfüggesztette a horvát alkotmányt és a királyságot a királyi adminisztrátorok irányítása és a szólásszabadság, illetve a gyülekezési jog megsértésével jelzett abszolutizmus alá vetette.

⁵⁸ Pribičević belügyminiszter, majd oktatási miniszter lett a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban. Ld. Suppan n/a, i. m. 212.

⁵⁹ Cieger 2015, i. m. 433; Goldstein 1999, i. m. 105; Miller 1997, i. m. 167; Sokcsevits 2005, i. m. 756–766.

⁶⁰ Svetozar Pribičević döntő szerepet játszott abban, hogy a délszláv egység szerbiai elképzelése megvalósult az első világháború után a vidovdani alkotmány 1921-es elfogadásával. Bár nem hagyta el a koalíciót, elárulta annak alapító elveit. Ld. Miller

fenntartotta a koalíciót az első világháború végéig, másrészt kompromisszumot kötött Budapesttel és mérsékelt *magyarónná* vált. 1913-ban Magyarország miniszterelnökével, Tisza Istvánnal folytatott megbeszélései a horvát alkotmány helyreállítását és az abszolutizmus végét eredményezték, és további engedményeket is elért az önálló zágrábi Gazdasági Minisztérium felállításával.

Mindenekelőtt Pribičević közeledését a magyar kormányhoz az a félelem motiválta, hogy Budapest megállapodást köt a szerbellenes frankistákkal; másodsorban időt akart nyerni Szerbia számára, amelyet a Balkán-háborúk pénzügyileg és katonailag is kimerítettek.⁶¹ Jóllehet a Balkán-háborúk utáni időszakban Szerbia regionális hatalommá lépett elő, elszigeteltséggel szembesült, miközben a nemzetközi helyzet Európában jövőbeni fegyveres konfliktusra utalt. Emiatt a szerb miniszterelnök semmiképpen sem akarta gyengíteni a magyar kormányt, mivel azt remélte, Budapest ellensúlyozni tudja a Bécsi Udvarban háborús pártját. Összességében meglepő magyarbarát hozzáállásával Pribičević teljesítette Pašić kívánságait, és továbbra is fenntartotta a horvát és szerb pártok koalícióját.⁶²

A Balkán-háborúk során Szerbia váratlan katonai sikere – ami a francia kölcsönök által finanszírozott modernizációnak tudható be – meglepte még Ausztria–Magyarország felső vezetését is. A háború lezárásával a balkáni állam megkettőzte területét és a Balkán-félsziget elsőszámú regionális hatalmává vált. Az új horvát politikai állóvízben ezek a fejlemények jelentősen növelték Szerbia presztízsét a monarchiabeli délszláv világban,⁶³ és a megnagyobbodott balkáni állam a többi délszláv modelljévé vált. A Szábor meghatározó ereje a Horvát-Szerb Koalíció volt,⁶⁴ így bár a szerb katonai győzelmeket sok városban nyíl-

1997, i. m. 136.

⁶¹ Jeszenszky Géza: Közép-Európa veszte: az I. világháború. In: *Magyar Szemle* 23(9–10) 2005, 41; Miller 1997, i. m. 166–167.

⁶² Goldstein 1999, i. m. 104–105; Krestić 1997, i. m. 429; Sokcsevits 2005, i. m. 766.

⁶³ Antić 2006, i. m. 65; Woodhouse, Edward James: *Italy and the Yugoslavs*. Boston: Badger. 1920, 63.

⁶⁴ Tanner 1997, i. m. 111.

tan ünnepelték,⁶⁵ az öröm nyilvános manifesztációja beavatkozásra készítette a hatóságokat, így rendkívüli állapotot vezettek be és felfüggesztették a helyi hatóságok tevékenységét.⁶⁶

A deklarációs politika látványos bukását követően a *novi kurs* alapítói arra a következtetésre jutottak, hogy a dualista vagy trialista megoldás sem Ferenc Józseftől, sem a magyar politikai elitől nem várható. Az annexiós válság a délszlávellenes perekkel és a horvát alkotmány felfüggesztése arra kényszerítette őket, hogy hagyjanak fel a Habsburg Birodalmon belül megvalósuló horvát különállása irányuló terveikkel. A növekvő szerbbarát érzelmek miatt a Szerbiával való egyesülés azonban minden előbbinél kívánatosabbá vált, mivel a szerb sikerek éltették a délszláv szolidaritást és a reményt, hogy a jugoszláv nemzeti törekvések a felszabaduláson keresztül elérhetők. Mivel valószínűtlen volt, hogy a monarchiabeli délszláv területek magukban leválhattak volna az Osztrák-Magyar Monarchiáról, sok vezető délszláv értelmiségi – látva az olasz egyesülés sikerével való párhuzamot – Szerbiában ismerte fel a délszlávok lehetséges Piedmontját.⁶⁷

Mindenesetre a „délszláv Piedmont” gondolata elsősorban a *novi kurs* alapítói és a horvát értelmiség körében vált népszerűvé. Bár elméletben Szerbia győzelmei vonzóbbá tették a jugoszlávizmust, a gyakorlatban azonban a horvát társadalom megosztott marad a pán-jugoszláv nemzeti programmal kapcsolatban, miközben a túlnyomó többség a trialista megoldást támogatta a horvát különállás kulcsaként. Ettől függetlenül a Habsburg Birodalmon kívül megvalósítandó közös jugoszláv állam gondolata – amelyben Szerbia a felszabadító – új nemzeti programmá vált a *novi kurs* értelmiségi alapítói számára.⁶⁸ Ante Trumbić és Josip Smolaka tárgyalásokat folytattak a boszniai szerb politikusokkal és arra a következtetésre jutottak, hogy amennyiben a Szerb Királyság és a Habsburg Birodalom között a jövőben kitörne egy háború, a délszláv Piedmont támogatói emigrálnának, hogy külföldön

⁶⁵ Trgovčević 2003, i. m. 229–230.

⁶⁶ Ćirković, Sima M.: *The Serbs*. Trans. Vuk Tošić. Malden: Blackwell. 2004, 246.

⁶⁷ Calder 1976, i. m. 5–6; Goldstein 1999, i. m. 103–104; Haslinger 2014, i. m. 76; Sokcevićs 2005, i. m. 760; Zlatar 1997, i. m. 392.

⁶⁸ Cohen 1995, i. m. 8–9; Goldstein 1999, i. m. 103–104; Zlatar 1997, i. m. 392.

nemzetközi kampányt indítsanak a monarchiabeli délszláv területek Szerbiával történő egyesítéséért.⁶⁹ A terv spekulatív és sok kérdőjellel teli jellege ellenére a Ferenc Ferdinánd elleni sarajevói merénylet bizonyult annak a „hirtelen és váratlan jövőbeli eseménynek”,⁷⁰ amire Frano Supilo és a délszláv eszme mellett kitartó többi horvát értelmiségi várt. A merénylet megteremtette teljesen új nemzetközi helyzet váratlan lehetőségét kínált a jugoszlávizmus számára.

3 A délszláv kérdés és az első világháború

Az első világháború kitörésével Szerbia az antanthatalmak szövetségesevé vált és a pán-jugoszláv ügy hamarosan olyan befolyásos, tájékozott és odaadó szövetségesekre talált, mint Henry Wickham Steed (1871–1956) angol politikai újságíró és a *Times* külügyi rovatának szerkesztője a háború alatt, valamint Robert William Seton-Watson (1879–1951), skót történész és újságíró, aki egyike volt az első nyugat-európai értelmiségieknek, akik írtak a délszlávokról. Egész életén át tartó barátságuk és politikai szövetségük még azokra az évekre vezethető vissza, amikor a *Times*, illetve a *Morning Post* tudósítóiként éveket töltöttek el Bécsben. Csalódva a magyar politikai elitben és a Habsburg Birodalomban, az első világháború alatt elválaszthatatlan élharcosai-vá váltak az európai határok általános átalakítását követelő politikai mozgalomnak. Seton-Watson és Steed a délszláv egység lelkes támogatóiként saját feladatuknak tekintették az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlasztását,⁷¹ és bevezették a nyugat-európai köztudatba a nemzeti önrendelkezést, mint a békerendezés elvét a Habsburg Birodalom fenntartásának alternatívájaként.

A szövetséges hatalmak támogatásával megvalósuló független Horvátország lehetősége arra készítette a szerb kormányt, hogy Szerbia

⁶⁹ Djokic 2010, i. m. 35–36; Sokcsevits 2005, i. m. 766.

⁷⁰ Banac 1987, i. m. 46.

⁷¹ MacMillan, Margaret: *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*. London: John Murray. 2002, 123; Masaryk, Thomas Garrigue: *The Making of a State*. Fordította: Wickham, Henry. New York: Howard Fertig. 1969, 125.

hivatalos háborús céljai közé emelje a jugoszláv eszmét. Lényegében a szerb elit többsége a szerb államiság kiterjesztését remélte a többi délszláv területre, és elvetett minden olyan megoldást, ami bármilyen módon lemondott volna a Szerb Királyság szuverenitásáról. Közéjük tartozott a pán-szerb nacionalista Nikola Pašić miniszterelnök és a kormányzó Radikális Párt tagjai, akik a szerbek által lakott összes terület egyesítéséért álltak ki. Elméletben a horvátok és a szlovének csatlakozhattak volna ehhez a nagyobb szerb államhoz, de csak Belgrád feltételei szerint és vezetése mellett. A valóságban az első világháború kitörése előtt Pašić nem mutatott különösebb érdeklődést bármiféle pán-jugoszláv állam iránt, a háború politikai realitása azonban arra kényszerítette Szerbiát, hogy magára vállalja a délszláv Piedmont szerepét, s ezzel a felszínen a monarchiabeli valamennyi délszláv terület felszabadítását tűzze ki célul.⁷²

A Habsburg Monarchia délszláv területeinek egyesítése, a független horvát állam rémképe nyilvánvalóan veszélyeztette a pán-szerb törekvéseket. A szerb kormány aggályai a lehetséges rivális délszláv állammal kapcsolatban nem voltak teljesen megalapozatlanok, mivel annak gondolatát 1914 szeptemberében a francia és olasz diplomáciai körök már megtárgyalták. Következésképp Pašićnak nem maradt más alternatívája, mint magáévá tenni a jugoszláv eszmét, hogy kielégítse szavakban a horvát igényeket, és elejét vegye az önálló és szuverén Horvátország tervének. Évgett megbízott egy csoport szerb tudóst Szerbia háborús céljainak definiálásával, amelynek hangsúlyozni kellett, hogy a Habsburg Monarchia nem tarthatja meg délszláv területeit és ezek a részek csak akkor tudnak politikailag életképesek maradni, ha Szerbiához csatlakoznak.⁷³

1914. december 7-én a szerb parlament hivatalosan kihirdette a niš-i nyilatkozatként ismertté vált dokumentumot, amely Szerbia háborús céljait fogalmazta meg, egyértelműen kimondva, hogy Szerbia minden délszlávot fel kívánt szabadítani és egyetlen államban egyesíteni. Következésképp a jugoszláv eszme mellett nyíltan kiálló nyilatkozat

⁷² Jelavich 1990, i. m. 31; MacMillan 2002, i. m. 122; Pavlowitch 1971, i. m. 99.

⁷³ Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia*. Ithaca–London: Cornell University Press. 1984, 117.

eszközül szolgált Pašić számára, hogy aláássa a monarchiabeli délszlávok Habsburghűségét, és átvegye az ellenőrzést az egyesítési folyamat fölött azzal, hogy kizárólagos jogokat biztosít Szerbia számára a délszlávok képviselőjére. Ugyanakkor a dokumentum lehetővé tette a szerb kormány számára, hogy főleg a pán-szerb törekvések teljesítése érdekében a lehető legtöbb monarchiabeli délszláv területre tudjon igényt tartani.⁷⁴

A monarchiabeli délszláv politikai emigránsok Nagy-Britanniába érkezésével a nemzeti önrendelkezés eszméje a délszláv egység koncepciójával együtt – Henry Wickham Steed és Robert William Seton-Watson támogatásával – utat talált mind a külügyminisztériumhoz, mind pedig a közvéleményhez. Bár a jugoszláv állam kérdése rövid időre már az első világháború első éveiben is felmerült, az Antant hozzáállása a nagyhatalmi erőegyensúlyhoz – és a Habsburg Monarchia kulcsszerepéhez ebben – változatlan maradt.⁷⁵ A brit és a francia külügyminisztérium néhány tisztviselője ugyan szimpatizált a nemzetiségi elvvel,⁷⁶ azonban a nemzeti önrendelkezés melletti hivatalos elköteleződés jelentősen korlátozta volna a háborús diplomácia lehetőségeit,⁷⁷ melynek a célja a német agresszió legyőzése volt, nem pedig Közép-Európa átszervezése. Ennek eredményeként a stratégiai érdekek és a háborús szükségletek változatlanul elsőbbséget élveztek a jugoszláv egység ügyével szemben.

A szerb kabinet támogatásával az Ante Trumbić elnöklete és vezetése mellett létrejött a számos monarchiabeli délszláv emigráns politi-

⁷⁴ Bataković, Dušan T.: Szerbia az első világháborúban. In: Szarka László. (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés*. Budapest: Országház. 2017, 237; Sotirović, Vladislav B.: The 1917 Corfu Declaration. In: *The South Slav Journal* 33(1–2) 2014, 13; Pavlowitch, Kosta Stevan: The First World War and the Unification of Yugoslavia. In: Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London: Hurst. 2003, 27; Lederer, Ivo J.: *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontier-making*. New Haven – London: Yale University Press. 1963, 4–5; Pavlowitch 1971, i. m. 99.

⁷⁵ Hay, William Anthony: A Problem Postponed: Britain and the Future of Austria-Hungary, 1914–18. In: *Diplomacy & Statecraft* 13(3) 2010, 59.

⁷⁶ Evans, James: *Great Britain and the Creation of Yugoslavia: Negotiating Balkan Nationality and Identity*. London – New York: Tauris. 2008, 161.

⁷⁷ Calder 1976, i. m. 28–29.

kust felölélő Jugoszláv Bizottság, ami egy londoni székhelyű⁷⁸ délszláv emigráns szervezet. Tagjainak többsége horvát volt, akik a megvalósítandó közös jövőbeni jugoszláv államot a horvátok, a szlovének és a szerbek közötti „szerves egységként és az egyenlők partnerségeként”⁷⁹ képzelték el. Seton-Watson és Steed támogatásával a csoport Nagy-Britanniában nemzeti programjuk elismeréséért lobbizott, és megpróbálták megvédeni a délszlávoknak a kelet-adriai térségre vonatkozó etnikai-történelmi jogait.⁸⁰ A Jugoszláv Bizottság megalakulása és első nyilvános megjelenése összekapcsolódott a szövetséges hatalmak és az olaszok közötti titkos tárgyalásokkal, amikor is a délszláv emigránsok 1915. május 12-én sietve kiadtak egy nyilatkozatot, a *Délszláv Programot*, hogy megvédjék a jugoszlávok nemzeti érdekeit azzal, hogy megkísérelik befolyásolni a háborús egyezmény végleges feltételeit.⁸¹ Hamarosan kiderült azonban, hogy mire a csoport a közvéleményhez tudott fordult, a londoni szerződést már megkötötték. Ez arra kényszerítette a Bizottságot, hogy propagandakampány⁸² elindításával, a jugoszláv ügyre vonatkozó „tájékoztatási céllal”⁸³ megtámadja az adriai régióra vonatkozó rendelkezéseket. A Bizottság kiadta a *Délszláv Hírmondót* (Southern Slav Bulletin), egy röpiratsorozatot azzal a céllal, hogy a délszlávokra vonatkozóan felvilágosítsa a közvéleményt és a döntéshozókat. Lényegében alapos politikai, történelmi, földrajzi, gazdasági és etnográfiai háttérrel adtak a délszláv területekről. A hat pamflet mindegyikét úgy fogalmazták meg, hogy konkrét témakörökben bővítse az ismereteket.

Összességében mind a *Délszláv Program*, mind pedig a *Délszláv Hírmondó* célja az volt, hogy meggyőzze az antanthatalmak vezetőit arról, hogy egyrészt a Jugoszláv Bizottság felhatalmazással rendelkezik a monarchiabeli délszlávok képviselőire és felszólaljon a nevükben;

⁷⁸ A politikai szervezetet Párizsban hozták létre, de székhelyét azonnal átköltöztették Londonba. Ld. Sotirović 2014, i. m. 12.

⁷⁹ *Southern Slav Programme*. London: Nisbet. 1915, 4.

⁸⁰ Sotirović 2014, i. m. 12.

⁸¹ Uo. 11.

⁸² Lederer 1963, i. m. 12–13.

⁸³ *Southern Slav Bulletin*. London: Nisbet. 1915, 1.

másodrészt, hogy a jugoszláv eszme a délszlávok uralkodó nemzeti eszméje, és harmadrészt, kizárólag egy egyesített és etnikailag egységes jugoszláv állam és nem egy nagyobb Szerbia és Olaszország lehet a német expanzió hatékony korlátja.

A valóságban az első világháború kitörésével a horvátok és a szlovének előtt jövőjüket illetően három választási lehetőség merült fel: megvalósíthatták volna a különállásukat a Habsburg Monarchián belül, megkísérelhettek volna független államokat alakítani, vagy egyesülhettek volna Szerbiával.⁸⁴ Mindhárom lehetőségnek voltak támogatói a Habsburg-jugoszláv politikai és értelmiségi körökben, és Károly császár trónra lépése 1916 végén lehetőséget adott a monarchiabeli délszlávoknak, hogy megújítsák a birodalmon belüli, de különálló délszláv állam iránti elképzelésüket.⁸⁵ A birodalomban keringő híresztelések alapján az új császár megkoronázása alkalmával a Habsburg Birodalom trialista újjászervezését kívánja meghirdetni, a Jugoszláv Klub – az ausztriai délszláv területek képviselőiből álló újonnan létrehozott klubpárt – a májusi nyilatkozat néven ismertté vált felhívással fordult az uralkodóhoz, kérve a „Monarchia valamennyi, szlovének, horvátok és szerbek által lakott területeinek egyesítését”.⁸⁶ Gyakorlatilag a májusi nyilatkozat – amit a bécsi Reichsrat újraindítására adtak ki 1917. május 30-án – a horvát államjogon, a nemzetiségi elven⁸⁷ és a nemzeti egyenlőségen alapuló trializmust támogatta; az utóbbi garantálta a szerbek államalkotó nemzetként való elismerését Horvát-Szlovénországban.⁸⁸ Következésképp az első világháború e szakaszában az Antant országaiban élő jugoszláv emigránsok és támogatóik radikális elképzelése, ami magában foglalta a Habsburg Birodalom felbomlasztását és a monarchiabeli jugoszláv területek egységülését az akkor már nem létező független Szerbiával, nem talált követőkre

⁸⁴ Trgovčević 2003, i. m. 231.

⁸⁵ Pavlowitch 2003, i. m. 32.

⁸⁶ „[...] ujedinenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi [...]” Ld. Ferdo Šišić (ed.): *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914–1918*. Zagreb: Matica Hrvatske. 1920, 94.

⁸⁷ Ćirković 2004, i. m. 250.

⁸⁸ Banac 1984, i. m. 125.

a monarchiabeli nemzettársak körében,⁸⁹ akik 1917-ben még mindig meg akarták őrizni a Habsburg Birodalmat.

Mivel a háború végeredménye még függőben volt, a jugoszláv küldöttek a bécsi Reichsratban és a zágrábi Száborban kettős játékot játszottak, és hagyták, hogy lojalitásukért alkudozzanak. A lehetséges politikai nyereség maximalizálása és a Habsburgok nyomás alá helyezése érdekében fenntartották kapcsolataikat a Jugoszláv Bizottsággal, miközben lelkesen bizonygatták hűségüket Károly, az új császár és király felé abban a reményben, hogy az uralkodó a trialista alapon átszervezi a birodalmat. Emiatt 1917. május 30-án a Reichsrat harminchárom jugoszláv képviselője a szlovén Anton Korošec vezetésével megalakította a Jugoszláv Klubot; Korošec felolvasta a májusi nyilatkozatot, ezt a rövid, de messze ható kiáltványt, kérve Károlyt a Habsburg-jugoszláv területek egyesítésére egy harmadik társult államban.⁹⁰

Kétségtelen, hogy e nyilatkozat terve ütközött mind a szerb kormány, mind pedig a Jugoszláv Bizottság céljaival, mivel a kiáltvány dinasztikus megoldást kért a délszláv kérdésre. Sőt, a kiáltvány meg sem említette a Szerbiával való egyesülést, viszont kifejezetten kimondta, hogy a monarchiabeli délszlávok a Habsburg-dinasztia fennhatósága alatt kívántak maradni.⁹¹ Végső soron a májusi nyilatkozat a Horvát Jogpárt és a Reichsrat jugoszláv küldöttei közötti kompromisszum eredménye volt, egyesítve a horvát törekvéseket a szlovén és dalmát jugoszlávok polgári nacionalizmusával, és így a történelmi horvát államjogra hivatkozva közösen kérték a trializmust. A májusi nyilatkozatra adott pozitív reakció a monarchiabeli délszláv közvéleményben a jugoszláv pártokat – a Horvát-Szerb Koalíció kivételével⁹² – laza, de

⁸⁹ Mason, John W.: *The Dissolution of the Austro-Hungarian Empire, 1867–1918*. London – New York: Longman. 1997, 85.

⁹⁰ Janković 1973, i. m. 124; Lederer 1963, i. m. 25.

⁹¹ Pavlowitch 1971, i. m. 99, 106; Pavlowitch, Kosta Stevan: *Serbia: The History Behind the Name*. London: Hurst. 2002, 51; Tanner 1997, i. m. 117.

⁹² A szerb Pribičević vezetése alatt a HSzK – mint az új magyarónok – továbbra is élvezte Magyarország támogatását. Ugyanakkor Pribičević nem kívánt összeütközésbe kerülni Pašić-csal, így a HSzK nem vett volna részt a nyilatkozati mozgalomban a Monarchia összeomlásáig. Ld. Mitrović, Andrej: *Serbia's Great War, 1914–1918*. London: Hurst. 2007, 301.

átfogó együttműködésre készítette,⁹³ ami 1918 őszén meghatározónak bizonyult a Habsburg Birodalom felbomlása idején.

Pašić tudta, hogy alapvető fontosságú a Jugoszláv Bizottsággal fennálló nézeteltéréseinek tisztázása, ezért 1917 májusának elején meghívta Ante Trumbićot és a szervezet más tagjait⁹⁴ Korfura – Szerbia elfoglalása óta itt működött az emigráns szerb kormány – azzal a szándékkal, hogy előkészítsenek, majd tovakürtöljenek egy közös politikai programot a nyugati szövetséges hatalmak számára. Mivel a Habsburg-jugoszlávok politikai tevékenysége azt jelentette, hogy ki tudnak állni magukért – ami egyben bizonyította a kevésbé hatékony Jugoszláv Bizottság felesleges voltát is – Trumbić örömmel fogadta el a meghívást, mivel a konferencia lehetőséget adott a szervezet számára, hogy újra láthatóvá és aktívvá váljon a délszláv ügyekben.⁹⁵

A jövőbeni állam belső struktúrájára vonatkozó nézeteltérések jelentősen megnehezítették a tárgyalásokat, végül azonban a délszláv-közi konferencia – két hétig tartó vitákat követően – 1917. június 20-án kiadta az úgynevezett korfui nyilatkozatot. A megállapodás választ adott az egyesüléssel kapcsolatos fő kérdések legtöbbszörre, és bevezetőjében egyértelművé tette, hogy a szerbek és a monarchiabeli délszlávok egyetlen nemzetet alkotnak, akik a nemzeti önrendelkezéshez fűződő joguk gyakorlásával kihirdetik szándékukat egy közös állam létrehozására a Karađorđević-dinasztia uralma alatt. E két alapelv mellett a dokumentum hangsúlyozta, hogy Jugoszlávia a monarchiabeli délszláv területek Szerbiával történő egyesítésével valósul meg, nem pedig előbbiek annektálással.⁹⁶ Mivel a „Jugoszlávia” nevet pán-horvát „agyszüleménynek” tartották, mely a szerb önazonosság és államiság ellen irányult, a szerb politikusok a „nemzet három névvel” képlet

⁹³ Mitrović 2007, *i. m.* 299–300, 302–303.

⁹⁴ Pašić, hogy semlegesítse a túlreprezentált dalmáciai horvátokat, azt kérte, hogy a Bizottság delegációja álljon egy-egy dalmáciai és horvát-szlavónországi horvát tagból, egy szlovén és egy boszniai szerb képviselőből. A Korfut elhagyó delegáció tagjai Ante Trumbić, Hinko Hinković, Bogumil Vošnjak és Dušan Vasiljević voltak, és a szerb ellenzéki pártok is lehetőséget kaptak, hogy egy delegátus képviselje őket a konferencián. Ld. Janković 1973, *i. m.* 189, 192, 200, 202.

⁹⁵ Evans 2008, *i. m.* 279; Lederer 1963, *i. m.* 25.

⁹⁶ Janković 1973, *i. m.* 196–197, 228; Sotirović 2014, *i. m.* 31.

mellett szálltak síkra,⁹⁷ és elfogadható alternatívakén a szövegben ragaszkodtak a „szerb, horvát és szlovén” kifejezés használatához. Mivel ez a szóhasználat tartalmazta a „szerb” megnevezést, mégis jelezte, hogy az új állam más lenne, mint Szerbia pusztá területnövelése,⁹⁸ a kifejezés kielégítő volt mind Pašić, mind Trumbić számára.

Következésképp, a korfui nyilatkozat a Pašić és Trumbić közötti, számos körülmény hatása alatt megkötött kompromisszum volt, így nem tett pontot a felek közötti föderalista-centralista vitára a jövőbeli állam szerkezetével kapcsolatban, pusztán elodázta a végleges döntést.⁹⁹ Miközben a jugoszláv emigránsok a nyilatkozatot hivatalos megállapodásnak tartották – amely keretet adott a jövőbeni állam alkotmányos alapjainak – a szerb kormány a dokumentumot a jugoszláv szolidaritásról szóló pusztá nyilatkozatnak tekintette, amely kifejezi az együttműködés alapelveit. Annak kinyilatkoztatása, hogy a monarchiabeli délszlávok a szerb korona alatt egyesülnek Szerbiával, Pašić válasza volt a májusi nyilatkozatra és bármilyen más olyan koncepcióra, ami azzal számolt, hogy a monarchiabeli délszlávok a Habsburg Birodalom keretében maradnának. Mivel Pašić hivatalosan sohasem ismerte el a Jugoszláv Bizottságot, mint a monarchiabeli délszlávok képviselőjét vagy mint a szerb kormány egyenrangú partnerét, az ő olvasata szerint a nyilatkozat semmiképp sem tekinthető jogi megállapodásnak, ami arra kötelezné Szerbiát, hogy Jugoszlávia létrehozásában osztozzon a vezető szerepen.¹⁰⁰

Valójában a korfui megállapodás a Jugoszláv Bizottság egyetlen maradandó sikere volt, mivel tagjai – a felszínre törő regionális és etnikai különbségek miatt – 1917-re megosztottabbak voltak a politikai jövőképük tekintetében, mint bármikor korábban.¹⁰¹ Ezenkívül a

⁹⁷ Mitrović 2007, *i. m.* 280; Sotirović 2014, *i. m.* 25.

⁹⁸ Zlatar 1997, *i. m.* 396.

⁹⁹ Janković 1973, *i. m.* 256–257; Lederer 1963, *i. m.* 25–26.

¹⁰⁰ Bataković 2017, *i. m.* 247–248; Lederer 1963, *i. m.* 5; Sotirović 2014, *i. m.* 29.

¹⁰¹ Janković 1973, *i. m.* 131. A dalmáciai horvátok nemcsak számarányukban múlták felül a többieket, hanem ők bizonyultak a szervezet legaktívabb tagjainak is. Amint Valjević, a Bizottság egyik boszniai szerb tagja panaszkolt Jovanovićnak, a szerb miniszternek 1917 februárjában Londonban: „A dalmátoknak ott vannak az emberei Párizsban, Londonban, Genfben és fokozatosan átvesznek minden kezdeményezést.”

Jugoszláv Bizottság sem a monarchiabeli délszlávok, sem a szövetséges kormányok előtt sem bizonyult erős szervezetnek, és a gyakorlatban törvényes felhatalmazása vagy mandátuma sem volt arra, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia jugoszlávjai nevében eljárjon, aminek nyilvánvaló bizonyítéka volt a májusi deklaráció is.¹⁰²

Összességében a jugoszláv egyesülés még 1918 elején is elérhetetlennek tűnt, mivel Nagy-Britannia és az Egyesült Államok hivatalos háborús céljai nem tartalmazták az Osztrák-Magyar Monarchia teljes szétdarabolását.¹⁰³ Abban a hiszemben, hogy a Habsburg Birodalom nemzetiségeinek nemzeti törekvéseit a föderalizált Habsburg Monarchián belül ki lehet elégíteni,¹⁰⁴ a birodalom feloszlátását teljességben elvetették. Következésképp a nyugati szövetségesek igyekeztek a birodalom integritását majdnem teljesen változatlanul hagyni, bár a titkos béketárgyalások során számos tervet felvázoltak a Dunai Monarchia öt egységből álló szövetségi állammá történő átalakításával kapcsolatban, melyek mindegyike ugyanolyan jogokkal rendelkezett volna, mint amivel eladdig Ausztria és Magyarország bírt. Úgy vélték, hogy egy ilyen föderalizált birodalom németellenes külpolitikát követne, és be tudná tölteni szerepét az európai hatalmi egyensúlyban. A Monarchiával folytatott titkos béketárgyalások rávilágítottak arra, hogy a szövetségesek hajlandóak voltak elfogadni a birodalmat, mint nagyhatalmat a háború utáni időszakban, hogy ellentponozza a német gazdasági és katonai törekvéseket.¹⁰⁵

‘Dalmatinci imaju [...] čovjeka u Parizu, Londonu, Ženevi i da polako preuzmu sve poslove.’ Ld. *uo.* 131–132.

¹⁰² Pavlowitch 1971, *i. m.* 99.

¹⁰³ Mitrović 2007, *i. m.* 279–280.

¹⁰⁴ Mason 1997, *i. m.* 81.

¹⁰⁵ Arday Lajos: *Térkép, csata után*. Budapest: Magvető Kiadó. 1990, 12, 15; Arday, Lajos: Economics Versus Nationality. British Plans for Re-Shaping East-Central Europe in 1917–1919. In: Kapronczay Károly (szerk.): *Az Egyesült Királyság és Magyarország*. Budapest: Mundus Kiadó, 2005, 466; Hanak, Harry: The Government, the Foreign Office and Austria-Hungary, 1914–1918. In: *The Slavonic Review* 47(108) 1969, 184; Mitrović, Andrej: The Yugoslav Question, the First World War and the Peace Conference, 1914–20. In: Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London: Hurst. 2003, 48–49.

Amikor kiderült, hogy Olaszország veresége a délszláv törekvések kudarcát is jelentheti,¹⁰⁶ a Henry Wickham Steed londoni otthonában megrendezett informális és előzetes értekezlet előkészítette a talajt egy közös olasz-jugoszláv megállapodásra, ami római paktumként vált ismertté és amelyet Rómában az elnyomott nemzetiségek 1918. április 8–10. között megtartott kongresszusán fogadtak el.¹⁰⁷ Bár a konferencia nem rendelkezett semmilyen hivatalos diplomáciai státusszal, az olasz kormány támogatásával sikeresen összehozta a Habsburg nemzetiségeket a közös elnyomó elleni közös küzdelemben, felszabadulásuk megvalósítása érdekében. Egy közös határozatot is elfogadtak, hangsúlyozva, hogy mivel a Habsburg Monarchia a „német dominancia eszközévé vált”,¹⁰⁸ a birodalom nemzetiségei összefogtak a teljes körű politikai és gazdasági függetlenség megteremtése érdekében és saját független államokat kívánnak létrehozni.¹⁰⁹

Összességében a nyilatkozat az olasz-délszláv ellenségeskedések nyugvópontját jelezte, és Olaszország erkölcsi kötelességévé tette a nemzetiségek törekvéseinek támogatását. A konferencia egybeesett a Habsburg Birodalom sorsára vonatkozó brit politika elmozdulásával, és döntő szerepet játszott abban az öt hónapon át tartó Habsburgellenes propaganda kampányban, amely az olasz fronton lévő Habsburg katonai egységeket vette célba.¹¹⁰ Az első világháború vége felé azonban kiderült, hogy Olaszország nem pusztán ellenezte a délszláv egység bármilyen formáját, hanem területi gyarapodását a londoni szerződés által meghatározott vonalakon túlra kívánta kiterjeszteni.

¹⁰⁶ Masaryk 1969, i. m. 227.

¹⁰⁷ Lederer 1963, i. m. 28–29.

¹⁰⁸ Ld. Albrecht-Carrié, René: *Italy at the Peace Conference*. New York: Columbia University Press. 1938, 347.

¹⁰⁹ Lederer 1963, i. m. 30; Masaryk 1969, i. m. 226–227.

¹¹⁰ Cornwall, Mark: *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle of Hearts and Minds*. London: Macmillan. 2000, 178; Seton-Watson, Christopher: *Introduction to R. W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks*. Vol. 1. n/a: Matica Slovenska. 1995, 28; Jeszenszky Géza: A történelmi Magyarország sírásója: H. W. Steed. In: Horváth Jenő és munkatársai (szerk.): *Emlékirat és történelem*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat. 2012, 32.

Az első világháború utolsó éve megteremtette azokat a feltételeket, amelyek végső soron lehetővé tették a délszláv egységállam létrehozását. Ezek között a Habsburg Birodalom összeomlása¹¹¹ és a szövetségesek győzelme voltak a legfontosabbak, amelyek kikövezték az utat a monarchiabeli délszláv területek és Szerbia közötti egyesülés felé. Ennek ellenére az egyesült délszláv állam szövetségesek általi elismerését megnehezítette a zágrábi Nemzeti Tanács létrehozása. A Pašić és Trumbić közötti áthidalhatatlan ellentét, valamint a szövetségesek általi elismerés elodázása arra készítette a monarchiabeli délszlávokat, hogy a szerb kormánytól és a Jugoszláv Bizottságtól függetlenül cselekedjenek.¹¹² Ennek eredményeként a szétesőben lévő Habsburg Birodalom horvát, szerb és szlovén pártjainak küldöttei Zágrábban megalkotották saját közös képviseleti szervüket, a Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsát. A tanács vezetői – Anton Korošec, Ante Pavelić¹¹³ és Svetozar Pribičević – megszakítottak minden kapcsolatot Budapesttel és Béccsel, és 1918. október 29-én kihírdették a monarchi-

¹¹¹ 1918-ig Károly császár és az osztrák-magyar politikai elit képtelen volt arra, hogy a szükséges politikai és alkotmányos reformok végrehajtásával kielégítsék a nemzetségek törekvéseit. Mindez a társadalmi zavargásokkal, gazdasági nehézségekkel, sztrájkokkal, dezertálásokkal, katonai lázadásokkal és a nemzeti mozgalmak radikalizálódásával együtt elvezetett a Dunai Birodalom széteséséhez és végső soron felbomlásához a szövetséges hatalmak bármiféle közvetlen beavatkozása nélkül. Ausztria-Magyarország hirtelen összeomlása 1918 őszén lökést adott a délszlávok, Románia és Olaszország között a birodalom szétesztéséért folyó versenynek. Mivel minden fél a legtúlzóbb törekvései megvalósítására törekedett, a párizsi békekonferencia – amelyet 1919 januárjában hívnak össze – egymással ütköző területi igényeket hitelesítene a délszlávok által lakott területek vonatkozásában. Ld. Živojinović, Dragan R.: *America, Italy and the Birth of Yugoslavia, 1917-1919*. New York: Boulder. 1972, 150; Beretzky, Ágnes: *British Confederation Plans concerning Central and Eastern Europe, 1939-1945*. In: Nagypál, Szabolcs – Šajda, Peter (eds.): *A Pentatonic Landscape Central Europe, Ecology, Ecumenism*. Budapest: BGÖI – WSCF-CESR. 2002, 35; Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel, 1905-1945*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 2005, 35; Lederer 1963, i. m. 71.

¹¹² Valójában ez a fejlemény az 1917-es májusi nyilatkozat óta folyamatban volt. 1918 nyarán számos Habsburgellenes tüntetésre került sor, és a Horvát-Szerb Koalíció népszerűsége folyamatosan növekedett Pribičević vezetése alatt. A birodalom fokozatos szétesésével a HSzK elkezdte nyíltan hirdetni a közös jugoszláv állam eszméjét, ami kedvező fogadtatásra lelt Dalmáciában és Horvát-Szlavónország egyes városi értelmiségi köreiben: ld. Lederer 1963, i. m. 43–44.

¹¹³ Nem azonos az ugyanilyen nevű horvát fasiszta Ustaša vezetővel.

abeli délszlávok által lakott területek függetlenségét. A hatalmi úrt kitöltve, ezzel a lépéssel létrejött a szlovének, a horvátok és a szerbek ideiglenes állama, melynek nemzeti kormányát megbízták azzal a feladattal, hogy bonyolítsa le az egyesülési folyamatot Montenegróval és Szerbiával.¹¹⁴

A zágrábi Nemzeti Tanács megalakulása a tűzszüneti tárgyalások kellős közepén történt; a tűzszünet feltételei felvázolták a szövetségesek által elfoglalt övezeteket a széteső Habsburg Birodalom déli területein. Az olasz álláspontot elfogadva a Legfelsőbb Haditanács azokat a területeket, amelyek fölött a Nemzeti Tanács szuverenitást követelt, ellenséges területeknek tekintette, amelyeket mandátumuknak megfelelően az antanthatalmak egyikének kell elfoglalnia. Ezért a Szlovének, Horvátok és Szerbek Államát nem lehetett hadban álló szövetséges államként elismerni, azonban Nagy-Britannia és Franciaország elfogadta egy közös szerb-„monarchiabeli délszláv” kormány megalakítását. Várákozásaikkal szemben 1918. december 1-jén váratlanul kihirdetésre került a jugoszláv egyesülés, amivel egy olyan állam jött létre, amely nem rendelkezett még a működéséhez szükséges alkotmányos kerettel.¹¹⁵

Az első világháborút lezáró területi rendelkezések nem voltak tökéletesek és egyes esetekben időtállóak sem. Ennek eredményeként a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság képében megszületett egy tizenkét millió lakosú, több nemzetiségű állam, mely lakosságának mintegy 13%-a nem tartozott egyik délszláv etnikumhoz sem. Fiume sorsával kapcsolatban nem született végleges megoldás, miközben 700 ezer délszláv az egyesített államon kívül maradt. Mindez ellenszenvet szült a horvát és szlovén állampolgárok körében, mivel nemzettársaik olasz uralom alá kerültek. Ezenkívül Montenegró Szerbiával való egyesítésének módja és megvalósítása egyfajta „balkáni Anschluss-ra” emlé-

¹¹⁴ Becherelli, Alberto: The National Question in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes: The Croatian Case. In: *Mediterranean Journal of Social Sciences* 2(3) 2011, 266; Šepić, Dragovan: The Question of Yugoslav Union in 1918. In: *Journal of Contemporary History* 3(4) 1968, 37; Banac 1984, i. m. 127-128; Djokić 2010, i. m. 53.

¹¹⁵ Djokić 2010, i. m. 62; Mitrović 2007, i. m. 322; Pavlowitch 1971, i. m. 52; Šepić 1968, i. m. 29, 37.

keztetett, aminek következtében a kis balkáni ország államisága politikailag visszas körülmények között megszűnt. A kis balkáni állam annektálása sértette a nemzetközi jogot – paradox módon megengedve, hogy egy győztes szövetséges állam elveszítse a függetlenségét. Montenegro politikai és egyházi beolvasztása Szerbiába nemcsak a délszláv királyságon belül tolta el a hatalmi egyensúlyt a szerbek javára, hanem felszította a montenegrói nemzeti büszkeséget és kiábránduláshoz vezetett az első közös egységállammal szemben.¹¹⁶

4 Következtetések

A rapallói szerződéssel (1920) véglegessé váltak a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság határai. Annak ellenére, hogy a délszláv követelések és célok többsége teljesült, a délszlávok első közös állama kétes eredmény volt, amelyet olyan népek kényelmetlen uniója jellemzett, amelyeket évszázadokon át állam- vagy közigazgatási határok választottak el egymástól, és a közös nyelven kívül szinte semmi sem kötötte őket össze.¹¹⁷ Az egyesült délszláv állam a különböző kulturális és politikai hagyományokkal rendelkező jugoszláv területek többé-kevésbé önkéntes egyesülésének eredménye volt. Az eltérő politikai hagyományok, felekezeti hovatartozás és történelmi tapasztalatok egyvelegével Jugoszlávia Európa régi, több etnikumú birodalmaira emlékeztetett az olvasztótégellyé válás vagy a fokozódó nézeteltérések forrásának lehetőségével.¹¹⁸ Hosszú távon kiderült, hogy a közös nyelv nem volt elég ahhoz, hogy Jugoszlávia jól működő demokratikus állammá váljon.¹¹⁹

¹¹⁶ Evans 2008, i. m. 121; Morrison, Kenneth: Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro. In: *Slavic Review* 78(2) 2019, 43, 46; Pavlović, Srdja: *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*. West Lafayette: Purdue University Press. 2008, 1, 23–24, 145.

¹¹⁷ MacMillan 2002, i. m. 126, 133.

¹¹⁸ Motta, Giuseppe: The Birth of Yugoslavia: A Vision from Italy, 1918–20. In: Rudić, Srđan – Biagini, Antonello (ed.): *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times*. Požega: The Institute of History Belgrade – Sapienza University of Rome. 2015, 142.

¹¹⁹ MacMillan 2002, i. m. 133.

Összességében az új állam határainak és többnemzetiségű jellegének kérdése jelentős kihívásnak bizonyult a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság számára a két világháború közötti időszakban a kül- és a biztonságpolitikát illetően,¹²⁰ ami aláásta a jugoszláv állam integritását. Bár a jugoszláv eszme által propagált délszláv egyesülés ideája – ami mellett lelkes brit támogatói is kiálltak – végül megvalósult az első világháború lezárásával,¹²¹ de azok az alkotmányos keretek, amelyekre a délszlávok első állama épült, nemzeti versengést indított el, ami centrista, föderalista és szeparatista mozgalmakká alakult. A két világháború közötti Jugoszlávia bel- és külpolitikai kihívásaiban visszatükröződtek az európai békerendezés ellentmondásai, ami ahelyett, hogy tartós békét hozott volna, az európai nemzetek közötti tartós ellenségeskedést táplálta, miközben az első délszláv állam tapasztalatai a második világháború örökségével együtt fennmaradtak a hidegháborút követő időszakban is.

Az első világháború kitörése és fejleményei végső soron megteremtették a délszláv egység feltételeit. Ám a jugoszlávizmus horvát támogatói nem tudtak semmilyen garanciát biztosítani, ami megakadályozta volna, hogy az évszázados horvát államiség ne merüljön alá és tűnjön el a szerb politikai elit által uralt egyesített délszláv királyságban. Pašić – aki politikai engedmények kilátásba helyezésével megvesztegette a jugoszláv muzulmán, albán és török képviselőket – sikeresen megszerezte a többségi támogatást az Alkotmányozó Bizottságban, és 1921. június 28-án elfogadtatta a vidovdani alkotmányként ismert, erősen központosító alkotmányt. Ennek eredményeként a dualista időszak tapasztalataira alapozva a horvát vezetők a két világháború között „alkudozásába” kezdtek, hogy létrehozzanak egy a királyságon belül különálló, nagyobb és jogokban megerősített Horvátországot a szerb politikai dominancia ellensúlyozására. Azonban a horvát történelmi államjogra és kivételességtudatra támaszkodó és

¹²⁰ Albrecht-Carrié 1938, *i. m.* 308; Lederer 1963, *i. m.* 117; Mitrović 2007, *i. m.* 325–326.

¹²¹ Šepić 1968, *i. m.* 43.

azokat túlhangsúlyozó politikai törekvések a többi délszláv körében a széthúzást, a nacionalizmust és a szeparatizmust táplálta.¹²²

Valójában az első világháború során megmutatkozó délszláv békétlenség, egyet nem értés, széthúzás és viszály a két világháború közötti Jugoszláviában politikai összeütközésekbe fordult át. Mindez alátámasztja azt, hogy a délszláv népek eltérő kulturális tapasztalataiból és évszázados politikai megosztottságából fakadó politikai nézeteltérések csökkentése és meghaladása jelentős nehézségekbe ütközött.¹²³ Végül Jugoszlávia története egy olyan állam hosszú és tartós dezintegrációjának a története lett, amelynek polgárait a jelentősebb nemzetközi események és külső körülmények kétszer is közös államba kényszerítették. A Habsburg Birodalom felbomlása és az első világháborút lezáró békeszerződések ahelyett, hogy megoldották volna a délszláv kérdést, megsokszorozták a jugoszlávok problémáit, amelyek a 21. század hajnalára sem oldódtak meg teljes egészében.

¹²² Morrison 2009, i. m. 49; Pavlowitch 1971, i. m. 57–58, 109–110.

¹²³ Black, Jeremy: *The Great War and the Making of the Modern World*. New York: Continuum. 2011, 243; Mitrović 2007, i. m. 322, 326. Összességében a jugoszláv ügy bizonytalanságai és a szövetségesek hajlandósága a Habsburg Birodalom megőrzésére és a délszláv területek feláldozására hozzájárult a jugoszlávok közötti súrlódásokhoz és viszályokhoz. Ld. Šepić 1968, i. m. 33.

Felhasznált irodalom

Kortárs könyvek, röpiratok, visszaemlékezések, újságok és összegyűjtött dokumentumok

Masaryk, Thomas Garrigue: *The Making of a State*. Fordította: Wickham Steed, Henry. New York: Howard Fertig. 1969.

Seton-Watson, Robert William: *Absolutism in Croatia*. London: Constable. 1912.

Šišić, Ferdo (ed.): *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914–1918*. Zagreb: Matica Hrvatske. 1920.

Southern Slav Bulletin. London: Nisbet. 1915.

Southern Slav Programme. London: Nisbet. 1915.

Steed, Henry Wickham: *The Hapsburg Monarchy*. London: Constable. 1919.

Trumbić, Ante: *n/a*. In *Narodni List*, 11 March 1905.

Könyvek

Albrecht-Carrié, René: *Italy at the Peace Conference*. New York: Columbia University Press. 1938.

Antić, Čedomir: *Ralph Paget: A Diplomat in Serbia*. Belgrade: SASA. 2006.

Arday Lajos: *Térkép, csata után*. Budapest: Magvető Kiadó. 1990.

Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia*. Ithaca–London: Cornell University Press. 1984.

Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945)*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 2005.

Black, Jeremy: *The Great War and the Making of the Modern World*. New York: Continuum. 2011.

Calder, Kenneth J.: *Britain and the Origins of the New Europe, 1914–1918*. Cambridge: Cambridge University Press. 1976.

Ćirković, Sima M.: *The Serbs*. Fordította: Tošić, Vuk. Malden: Blackwell. 2004.

Cohen, Lenard J.: *Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition*. Boulder–Oxford: Westview. 1995.

- Cornwall, Mark: *The Undermining of Austria–Hungary: The Battle of Hearts and Minds*. London: Macmillan. 2000.
- Djokić, Dejan: *Nikola Pašić and Ante Trumbić: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*. London: Haus. 2010.
- Dragnich, Alex N.: *Serbia and Yugoslavia*. New York: Columbia University Press. 1998.
- Evans, James: *Great Britain and the Creation of Yugoslavia: Negotiating Balkan Nationality and Identity*. London – New York: Tauris. 2008.
- Ganza-Aras, Tereza: *Politika 'Novog kursa' dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*. Split: Matica Hrvatska. 1992.
- Goldstein, Ivo: *Croatia: A History*. Trans. Jovanović, Nikolina. Montreal: McGill-Queen's University Press. 1999.
- Jelavich, Charles: *South Slav Nationalism. Textbooks and Yugoslav Union before 1914*. Columbus: Ohio State University Press. 1990.
- Krestić, Vasilije D.: *History of the Serbs in Croatia and Slavonia, 1848-1914*. Belgrade: BIGZ, 1997.
- Lampe, John R.: *Balkans into Southeastern Europe*. London: Palgrave Macmillan. 2006.
- Lederer, Ivo J.: *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontiersmaking*. New Haven – London: Yale University Press. 1963.
- MacMillan, Margaret: *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*. London: John Murray. 2002.
- Mason, John W.: *The Dissolution of the Austro-Hungarian Empire, 1867–1918*. London –New York: Longman. 1997.
- Miller, Nicholas John: *Between Nation and State: Serbian Politics in Croatia before the First World War*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 1997.
- Mitrović, Andrej: *Serbia's Great War, 1914–1918*. London: Hurst. 2007.
- Pavlović, Srdja: *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*. West Lafayette: Purdue University Press. 2008.
- Pavlowitch, Kosta Stevan: *Serbia: The History Behind the Name*. London: Hurst. 2002.
- Pavlowitch, Kosta Stevan: *Yugoslavia*. London: Ernest Benn. 1971.
- Petrinović, Ivo: *Politička misao Frana Supila*. Split: Književni Krug. 1988.
- Seton-Watson, Hugh és Christopher: *The Making of New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. London: Methuen. 1981.
- Tanner, Marcus: *Croatia. A Nation Forged in War*. New Haven: Yale University Press. 1997.

Woodhouse, Edward James: *Italy and the Yugoslavs*. Boston: Badger. 1920.

Živojinović, Dragan R.: *America, Italy and the Birth of Yugoslavia (1917–1919)*. New York: Boulder. 1972.

Tanulmányok

Arday, Lajos: Economics Versus Nationality. British Plans for Re-Shaping East-Central Europe in 1917–1919. In: Kapronczay Károly (szerk.): *Az Egyesült Királyság és Magyarország*. Budapest: Mundus Kiadó. 2005.

Banac, Ivo: Croat-Magyar Relations, 1904–1914: A New Jelačić or the „New Course”? In: *Slovene Studies* 9(1–2) 1987, 43–48.

Bataković, Dušan T.: Szerbia az első világháborúban. In: Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés*. Budapest: Országház, 2017.

Becherelli, Alberto: The National Question in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes: The Croatian Case. In: *Mediterranean Journal of Social Sciences* 2(3) 2011, 265–270.

Beretzky, Ágnes: British Confederation Plans concerning Central and Eastern Europe (1939–1945). In: Nagypál, Szabolcs - Šajda, Peter (eds.): *A Pentatonic Landscape Central Europe, Ecology, Ecumenism*. Budapest: BGÖI – WSCF-CESR. 2002.

Cieger András: Horvát képviselők a magyar országgyűlésben (1868–1918). In: Fodor Pál és munkatársai (szerk.): *A horvát-magyar együttélés fordulópontjai*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 2015.

Djokić, Dejan: Yugoslavism: Histories, Myths, Concepts. In: Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London: Hurst. 2003.

Gross, Mirjana: Social Structure and National Movements among the Yugoslav Peoples on the Eve of the First World War. In: *Slavic Review. American Quarterly of Soviet and East European Studies* 36(4) 1977.

Hanak, Harry: The Government, the Foreign Office and Austria-Hungary, 1914–1918. In: *The Slavonic Review* 47(108) 1969.

Haslinger, Peter: Austria-Hungary. In: *Empires at War, 1911–1923*.

Gerwarth, Robert – Manela, Erez (eds.): *Empires at War, 1911–1923*. Oxford: Oxford University Press. 2014.

Hay, William Anthony: A Problem Postponed: Britain and the Future of Austria-Hungary, 1914–18. In: *Diplomacy & Statecraft* 13(3) 2010, 57–80.

Janković, Dragoslav: Srbija i stvaranje Jugoslavije. In: Acković, Aleksandar (ed.): *Politički život Jugoslavije, 1914–1945*. Belgrade: Radio-Beograd. 1973.

- Jeszenszky Géza: A történelmi Magyarország sírásója: H. W. Steed. In: Horváth Jenő és munkatársai (szerk.): *Emlékirat és történelem*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat. 2012.
- Jeszenszky Géza: Közép-Európa veszte: az I. világháború. In: *Magyar Szemle* 23(9–10) 2005, 36–52.
- Katus László: Horvátok. In: Ács Zoltán (szerk.): *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*. Budapest: Auktor Könyvkiadó. 1994.
- Katus László – Nagy Mariann (szerk.): *Sokszólamú történelem: válogatott tanulmányok és cikkek*. Pécs: PTE BTK Történelem Tanszékcsoport. 2008.
- Matković, Stjepan: A horvát politika evolúciója az első világháború előestéjén. In: Fodor Pál és munkatársai (szerk.): *A horvát–Magyar együttélés fordulópontjai*. Budapest: MTA BTK TTI, Horvát Történettudományi Intézet. 2015.
- Mitrović, Andrej: The Yugoslav Question, the First World War and the Peace Conference, 1914–20. In: Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London: Hurst. 2003.
- Morrison, Kenneth: Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro. In: *Slavic Review* 78(2) 2019, 543–544.
- Motta, Giuseppe: The Birth of Yugoslavia: A Vision from Italy, 1918–20. In: Rudić, Srđan – Biagini, Antonello (eds.): *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times*. Požega: The Institute of History Belgrade – Sapienza University of Rome. 2015.
- Okey, Robin: The *Neue Freie Presse* and the South Slavs of the Habsburg Monarchy, 1867–1914. In: *The Slavonic and East European Review* 85(1) 2007, 79–104.
- Pavlowitch, Kosta Stevan: The First World War and the Unification of Yugoslavia. In: Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London: Hurst. 2003.
- Péter, László: The Army Question in Hungarian Politics, 1867–1918. In: *Central Europe* 4(2) 2006, 83–110.
- Rusinow, Dennison: The Yugoslav Idea before Yugoslavia. In: Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London: Hurst. 2003.
- Šepić, Dragovan: The Question of Yugoslav Union in 1918. In: *Journal of Contemporary History* 3(4) 1968, 29–43.
- Seton-Watson, Christopher: *Introduction to R. W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks*. vol 1. n/a: Matica Slovenska. 1995.
- Sokcsevitš Dénes: A fumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát–magyar közélet előkészítése a horvát sajtóban. In: *Századok* 2005/3, 751–767.
- Sotirović, Vladislav B.: The 1917 Corfu Declaration. In: *The South Slav Journal* 33(1–2) 2014, 7–35.

- Stone, Norman: Constitutional Crises in Hungary, 1903–1906. In: *The Slavonic and East European Review* 45(104) 1967, 163–182.
- Suppan, Arnold: Masaryk and the Trials for High Treason against South Slavs in 1909. In: Winters, Stanley B. (ed.): *T. G. Masaryk (1850–1937)*. Vol 1. London: MacMillan, n/a.
- Tihany, Leslie C.: The Austro–Hungarian Compromise, 1867–1918: A Half Century of Diagnosis. In: *Central European History* 2(2) 1969, 114–138.
- Trgovčević, Ljubinka: South Slav Intellectuals and the Creation of Yugoslavia. In: Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London: Hurst. 2003.
- Zlatař, Zdenko: The Yugoslav Idea and the First Common State of the South Slavs. In: *Nationalities Papers* 25(2) 1997.

III. fejezet

A párizsi békekonferencia máig ható következményei

1. **Komáromi László:** A területi népszavazások kérdése az első világháború után, különös tekintettel Magyarországra
2. **Szabó István:** Trianon hatása a közjogi tradíciókra
3. **Bodó Barna:** Tegnap és holnap között – emlékjelek sorsa a Bánságban 1918 után

A TERÜLETI NÉPSZAVAZÁSOK KÉRDÉSE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA

1 Bevezetés

„Egyetlen béke sem lehet tartós, amely nem ismeri és fogadja el azt az alapelvet, miszerint a kormányok minden hatalmukat a kormányzottak jóváhagyásából nyerik, és sehol, senkinek nincs joga, hogy a népeket egyik szuverenitásból egy másikba helyezze át, mintha csak vagyontárgyak lennének.”¹

Woodrow Wilson elnök gyakran idézett 1917. január 22-ei, a Szenátushoz intézett és az európai békéről szóló beszédét leginkább úgy értelmezik, mint az első fontos elköteleződését az önrendelkezési jog alapelve mellett. Az első világháborút követően a vesztes államok rendszeresen utaltak erre az eszmére, mivel úgy hitték, hogy elkerülhetik a jelentős területvesztést, ha tiszteletben tartják a béketárgyalások során a legnagyobb győztes hatalom elnöke által támogatott alapelvet. Wilson kijelentése a régi amerikai hagyomány kifejezése volt a „kormányzottak jóváhagyásának”² szükségességéről, amely

* Egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Budapest, Jog- és Államtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék, H-1088 Budapest, Szentkirályi utca 28-30, komaromi.laszlo@jak.ppke.hu.

¹ Később így folytatja: „Ezért aztán azt javaslom, hogy a nemzeteknek a Monroe elnök doktrínájának megfelelően, egyetértésben el kellene fogadniuk, hogy egyetlen nemzet sem törekedhet arra, hogy más nemzet vagy nép fölé terjessze államközösségét, hogy minden népnek meg kell legyen a szabadsága, hogy döntsön arról, mely államközösséghez kíván tartozni, dönthessen saját fejlődéséről, korlátok, fenyegetések, félelem nélkül, a kicsik éppúgy, mint a nagyok.” Ld. DiNuncio, Mario R. (ed.): *Woodrow Wilson: Essential Writings and Speeches of the Scholar-President*. New York – London: New York University Press. 2006, 394, 396.

² Thürer, Gerhard: *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker mit einem Exkurs zur Jurafrage*. Bern: Stämpfli. 1976, 15, 27–28.

már elhangzott az 1776. július 4-i Függetlenségi Nyilatkozatban,³ majd számos másik deklaráció követte 1917-ben és 1918-ban.⁴ A szövetség-

³ „Magától értetődőnek tartjuk azokat az igazságokat, hogy minden ember egyenlőként teremtetett, az embert teremtője olyan elidegeníthetetlen Jogokkal ruházta fel, amelyekről le nem mondhat, s ezek közé a jogok közé tartozik a jog az Élethez és a Szabadsághoz, valamint a jog a Boldogságra való törekvésre. Ezeknek a jogoknak a biztosítására az Emberek Kormányzatokat létesítenek, amelyeknek törvényes hatalma a kormányzottak beleegyezésén nyugszik. Ha bármikor, bármely Kormányforma alkalmatlanná válik e célok megvalósítására, a nép Joga, hogy az ilyen kormányzatot megváltoztassa vagy eltörölje, és új Kormányzatot létesítsen, olyan elvekre alapítva és hatalmát olyan módon szervezve, amely jobban védi Biztonságát, és jobban elősegíti Boldogulását.” Ford.: Vecseklőy József: *Az Amerikai Egyesült Államok népének Függetlenségi Nyilatkozata*. Budapest: Rózsavölgyi. É. n. Vö.: Jayne, Allen: *Jefferson's Declaration of Independence: Origins, Philosophy, and Theolog*. Lexington, Kentucky: The University Press of Kentucky. 1998, 175.

⁴ A Kongresszushoz intézett, 1917. április 2-ai beszéd: „Örömmel látjuk a tényeket leplezetlenül és álca nélkül, így harcolhatunk a legvégső békéért a világon, és a népek felszabadításáért, ideértve a német népeket is: a kis és nagy nemzetek jogaiért, minden ember előjogáért, hogy megválaszthassa saját életmódját és engedelmisségét. A világot biztonságossá kell tenni a demokrácia számára. Békéjének a politikai szabadság kipróbált alapjaira kell helyeződnie. Nem szolgálhatunk önző célokat. Nem kívánunk hódítást, nem kívánunk dominanciát.” Hart, Albert Bushnell (ed.): *Selected Addresses and Public Papers of Woodrow Wilson*. Honolulu, Hawaii: University Press of the Pacific. 2002, 195. A Kongresszushoz intézett, 1918. február 11-ei beszéd: Először, hogy a végső rendezés minden egyes része az adott eset lényegi igazságán alapszik és olyan kiigazításokon, amelyek a legnagyobb valószínűséggel vezetnek tartós békéhez; másodsor, hogy a népekkel és a területekkel nem lehet oly módon barte-rezni az államközösségek között, mintha azok árucikkek vagy bábuk lennének egy társasjátékban, még akkor is, ha a hatalmi egyensúlyok – mindörökké hitelvesztett – nagyívű játékaról van szó; de harmadszor, eme háborúból fakadó minden területi megállapodásnak az érintett lakosság legnagyobb hasznára kell történnie, érdekeik legmagasabb szintű figyelembevételével, és nem pedig a rivalizáló államok kompromisszuma vagy pusztá kiigazítása okán; és negyedszer, minden alaposan megfogalmazott nemzeti célnak az elérhető legnagyobb hatásfokkal kell teljesülnie, amely csak lehetséges a viszálykodás és antagonizmus új vagy állandóan ismétlődő eleme nélkül. Lansing, Robert: *The Peace Negotiations*. Fairfield, IA: 1st World Library – Literary Society. 2004, 317–318. Wilson beszéde, 1918. július 4, Mount Vernon: „Minden kérdés elrendezése, legyen akár területi, államközösségi, gazdasági vagy politikai kapcsolati, a közvetlenül érintett népek beleegyezésének talaján kell létrejöjjön, nem pedig egy másik nemzet vagy nép anyagi érdekeltségén vagy előnyén kell alapulnia, amely saját külső befolyását vagy fölényét szolgálja. (Wilson „négy pontjából” a másodikként is ismeretes.) Wilson, Woodrow: *Address of President Wilson Delivered at Mount Vernon, July 4, 1918*. Washington. 1918, 4-5. (archive.org). Idézi: Mattern, Johannes: *The Employment of the Plebiscite in the Determination of Sovereignty*. Baltimore: The Johns Hopkins Press. 1921, 176–177.

gesek vezető politikusai hasonló alapelvekről tettek kijelentéseket a világháború vége előtt,⁵ és az európaiak nem álltak távol attól, hogy adótnak vegyék, hogy a háború utáni rendezés alapvetően más doktrínákon fognak alapulni, mint azok a békeszerződések, amelyeket a nagyhatalmak a XIX. század során, a háborús konfliktusokat követően aláírtak. Wilson kijelentései nagyban hozzájárultak az Európán kívüli nemzetek egyre erősödő elvárásaihoz, akik arra számítottak, hogy megszabadulnak gyarmatosítóiktól, és megerősítve érezték magukat abban, hogy mozgalmakat és felkeléseket szervezzenek ennek elérésére.⁶

Ezek a megnyilatkozások azonban tág teret biztosítottak az értelmezésnek, még akkor is, ha idővel egyre pontosabbá váltak. Nem volt tisztázott, hogy mit jelent az „önrendelkezés”, a népek azon joga, hogy szabadon „meghatározhassák saját politikai rendszerüket”: vajon függetlenséget vagy autonómiát értettek ez alatt? A „nép” kifejezés is utalhatott az „államra”, a „nemzetre” és a „nemzet részére” is, és az is kérdéses volt, ki jogosult dönteni az „önrendelkezés” kérdésében.⁷ Egyik lehetséges megoldásként merült fel a plebiszcitum eszköze, mint olyan terület érintett lakói körében tartott közvetlen népszavazás, amely terület státusza vitára ad okot. Ezen megoldás történelmi példái egészen a középkorig nyúlnak vissza.⁸ Ami a modern időket illeti, éltek a területi népszavazással a francia forradalom során, aztán az olasz egyesítési folyamatban, de az ilyen jellegű népszavazások gyakorisága erőteljesen visszaesett a XIX. század végén,⁹ és sem a területi változások gyakorlata, sem a nemzetközi közjog doktrínája nem alapozott arra az elképzelésre, hogy az államközösségben történő

⁵ Mattern 1921, i. m. 177–178.

⁶ Ld. pl. Egyiptom, India, Kína és Korea. Manela, Erez: *The Wilsonian Moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. New York: Oxford University Press. 2007.

⁷ Thürer 1976, i. m. 28.

⁸ Mattern 1921, i. m. 28–53.

⁹ Wambaugh, Sarah: *Plebiscites since the World War. With a Collection of Official Documents*. Vol. I. Washington: Carnegie Endowment for International Peace. 1933, 3.

változásokat szükségszerűen meg kell előzze az érintett népek hozzájárulásának kifejezése.¹⁰

Mindazonáltal az eszme jelen volt, s első ízben hivatalosan egy békedekrétumban fogalmazták meg a szovjet munkások, katonák és parasztképviselők összoroszországi kongresszusán 1917. november 8-án, amikor ez a gyűlés minden hadviselő félnek azt ajánlotta, hogy kezdjenek béketárgyalásokba és követelte az „azonnali békét elcsatolások nélkül (azaz idegen terület elfoglalása nélkül, idegen nemzetiségek erőszakkal történő annektálása nélkül) és kártérítés nélkül”. Az idegen terület elcsatolása alatt a következőt értették: „bármely kis vagy gyenge nemzetiség elcsatolása egy nagy és erőteljes államhoz, az adott nemzetiség ezzel összefüggő vágyának és beleegyezésének határozott, egyértelmű és önkéntes kifejezése nélkül”. Azt is kimondták, hogy egyetlen nemzetet sem lehet „erőszakkal egy másik állam határain belül tartani”, és hogy az érintett nemzetek státuszát „szabad választással” lehessen eldönteni, népszavazás által, amelynek „az elcsatolni kívánó vagy nagyobb hatalommal bíró állam teljes hadseregének távoltartása mellett” kell lezajlania.¹¹ 1919 júniusában, a világháború befejezése után a szövetségesek, bár nem mondták ki konkrétan a „népszavazás” kifejezést, mégis nyilvánvalóan kiálltak amellett, hogy tartják magukat Wilsonnak a nemzetek önrendelkezésről alkotott elmélete mellett a háború utáni rendezés során, és a német kormány már 1918 októberében bejelentette, hogy elfogadja ezen alapelveket.¹²

¹⁰ Mattern 1921, i. m. 181–182.

¹¹ „Amennyiben egy nemzetet egy bizonyos Állam határain belül erőszakkal tartanak, ha nincs meg a joga a szabad, akarata szerinti választásra, függetlenül attól, vajon ezen óhajt nyomtatásban, gyűlésen, politikai pártok döntésén keresztül, lázadással vagy zendüléssel fejezi-e ki a nemzeti elnyomással szemben, a népszavazásnak az őt magához csatoló vagy a hatalmasabb nemzet hadseregének távoltartásával kell lezajlania; ha a gyengébb államnak nincs meg a joga arra, hogy nemzeti létének kérdésében döntsön, akkor ez a csatolás annektálás, azaz lefoglalás – erőszak.” Cumming, Caroline King – Pettit, Walter William (eds.): *Russian-American Relations, March, 1917 – March, 1920. Documents and Papers*. New York: Harcourt, Brace and Howe. 1920, 41–42. Ld. még Wambaugh 1933, i. m. 6.

¹² Wambaugh 1933, i. m. 12.

2 Népszavazások a békeszerződések alapján

A békeszerződések azonban végül nem váltották valóra a népszavazásokkal kapcsolatos elvárásokat. Az 1919 júniusában megkötött versailles-i szerződés csak öt népszavazásról rendelkezett: három a német-lengyel határ területét, egy a német-dán határt és egy a Saar-medencét érintette Németország és Franciaország között. Ezen kívül „egyoldalú népi konzultáció” folyt a német-belga határ kérdésében is, Eupen és Malmedy körzetében. A saint-germaini békeszerződés, amely a szövetségesek és a Német-Osztrák Köztársaság között jött létre 1919 szeptemberében, csak egyetlen népszavazást irányzott elő Karintiában.

Ami a német-dán határt illeti, Észak-Schleswig két zónája, amelyről már 1848 óta folyt a vita Dánia és Poroszország között, Dánia kérésére népszavazás tárgya lett. Ezeket a területeket a második Schleswig-háborúban, 1864-ben elcsatolták Dániától, és Poroszország és Ausztria közös felügyelete alá helyezték. Az 1866-os osztrák-porosz háború azonban véget vetett a közös irányításnak és az 1866-os prágai békeszerződés hat éven belül megtartandó népszavazást írt elő Észak-Schleswig hovatartozásának eldöntésére. Poroszország azonban nem tett eleget azon kötelességének, hogy megszervezze a szavazást. Dánia kérése az első világháborút követően tulajdonképpen a megelőző események következményének tekinthető. A szavazásokra 1920 februárjában és márciusában került sor, és az eredmények fényében az északi zóna Dániához került, a déli pedig továbbra is Németország része maradt.¹³

A német-lengyel határ ügyében a Lengyel Ügyekért Felelős Bizottság azt a javaslatot tette, hogy hozzanak létre egy „lengyel folyosót”, ami a Balti-tengerhez vezet. Ennek értelmében Nyugat-Poroszország, Gdansk városa, Poznan és Felső-Szilézia nagyobb része Lengyelországhoz került volna, Észak-Poroszországot pedig elvágták volna Németország fő területétől. A Bizottság csak Allensteinben javasolt nép-

¹³ Wambaugh 1933, i. m. 15–16, 46–98; ld. még Heuer, Jürgen: *Zur politischen, sozialen und ökonomischen Problematik der Volksabstimmungen in Schleswig 1920*. [Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Vol. 5] Kiel: Kommissionsverlag Walter G. Mühlau. 1973.

szavazást, amely Észak-Poroszország szláv nemzetiségűek lakta, ám – vallási elköteleződés tekintetében – protestáns területe volt. Végül, Lloyd George indítványára, aki attól tartott, hogy Németország egyébként nem írja alá a békeszerződést, Gdansk félautonóm, városállami státuszt kapott, és Allensteinen kívül a szomszédos Marienwerder hovatartozásáról is népszavazás döntött. Szintén Lloyd George volt az, aki Felső-Sziléziában is népszavazást követelt, amely egy etnikailag nem egységes terület, de amely – a nemzeti érzelmeket és gazdasági szerepét tekintve is – mind a németek, mind a lengyelek számára kiemelkedő jelentőséggel bírt. Végül 1920 júniusában a szavazók nagy többsége Allensteinben és Marienwerderben is Németország javára döntött, és 1921 márciusában Felső-Sziléziában 60% szavazott Németországra és 40% Lengyelországra. Ebben az esetben az eredmények egyértelműen jelezték az etnikai határokat, az országhatárokat pedig ennek megfelelően állapították meg.¹⁴

A szövetségesek 1917. februári titkos megállapodása szerint a Saar-medencét Franciaországhoz kívánták csatolni, azonban Wilson elnök ellenezte ezt a tervet. Ennek köszönhetően Georges Clemenceau egy tizenöt évnyi átmeneti időszakot indítványozott a Nemzetek Szövetségének felügyelete alatt és egy azt követő népszavazást a terület jövőjét illetően. Végül 1933-ban a szavazók közel 91%-a úgy döntött, hogy visszatérnek Németországhoz.¹⁵

Eupen és Malmedy városát a Bécsi Kongresszus 1815-ben Poroszországhoz kapcsolta, de az első világháborút követően a belga delegátus igényt támasztott a területekre. Ennek okán „nyílt közvéleménykutatást” végeztek a következő módon: Németországnak vissza kellett szol-

¹⁴ Wambaugh 1933, *i. m.* 16–17, 99–141; ld. még Eichner, Karsten: *Briten, Franzosen und Italiener in Oberschlesien 1920–1922. Die Interalliierte Regierungs- und Plebiszitkommission im Spiegel der britischen Akten.* [Beihefte zum Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau, ed. by Josef Joachim Menzel, issue XIII.] St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, 2002.

¹⁵ Wambaugh 1933, *i. m.* 411–441; Münch, Fritz: Saar Territory. In: Bernhard, Rudolf (ed.): *Encyclopedia of Public International Law.* Vol. IV, 1. Amsterdam: North-Holland. 2000, 271–273. További részletekért ld. Zenner, Maria: *Parteien und Politik im Saargebiet unter dem Völkerbundsregime 1920–1935.* Saarbrücken: Minerva-Verlag Thinnies & Nolte. 1966.

gálatnia a területeket Belgium számára, és a Németország részeként tovább élni kívánó lakosoknak hat hónapon belül be kellett iratkozniuk egy névjegyzékbe. Végül a konzultáció eme formája – amely nem tekinthető az érintett népesség képviselőjében történő, elfogulatlan akaratnyilvánításnak¹⁶ – belga többséghez vezetett 1920 júliusában.¹⁷

Az Ausztria és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság közötti határ kérdésében a saint-germaini békeszerződés népszavazás megtartását írta elő a Klagenfurti-medencében, Karintiában, az etnikumát és anyanyelvét tekintve összetett lakosságú területen (német és szlovén ajkúak), de amely terület földrajzilag és gazdaságilag Ausztria elválaszthatatlan része volt. Mivel a Jugoszláv Ügyek Bizottságának nem sikerült közös álláspontot kialakítania, a Legfelsőbb Tanács a népszavazás mellett határozott, amely alapján a területet északi és déli zónára osztották. A népszavazást először a déli részen tartották meg, és csak akkor lett volna szükséges ezt északon is megrendezni, ha a többség Jugoszlávia mellett döntött volna. Végül 1920 októberében a déli zónában leadott szavazatok 60%-a Ausztria mellett szólt, így nem került sor a második népszavazásra az északi oldalon, a terület pedig Ausztria része maradt.¹⁸

A béketárgyalások során más területeken is javasolták vagy követelték a népszavazást. Az Elzász-Lotaringia régióban – amelyet Poroszország 1871-ben annektált – a liberális és baloldali körök évtizedekig küzdöttek a népszavazás megrendezéséért, a francia kormány azonban elutasította ezt a francia kitelepülőkre és a német lakosság német hódítás óta történő letelepedésére hivatkozva, mondván, a népszavazás csak az 1871-es „gaztettet” legitimálta volna. Végül a terület visszakerült Franciaországhoz.¹⁹

¹⁶ Held, Hermann J.: Der Friedensvertrag von Versailles in den Jahren 1919–1923. In: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart* 12(24) 1923, 320.

¹⁷ Wambaugh 1933, i. m. 18–19, 518–538.

¹⁸ Wambaugh 1933, i. m. 24–25, 42, 163–205. További részletekért ld. Valentin, Hellwig – Haiden, Susanne – Maier, Barbara (Hgs.): *Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die Geschichtsforschung. Leistungen, Defizite, Perspektiven*. Klagenfurt: Verlag Johannes Heyn. 2001.

¹⁹ Wambaugh 1933, i. m. 17–18.

Ausztria minden olyan területet illetően népszavazást kért, amelyet a szövetségesek el kívántak csatolni, így Dél-Tirolban, Cseh- és Morvaország, osztrák Szilézia, Stájerország és Krajna területén, de ezek a kérelmek süket fülekre találtak. Lengyelország és Csehszlovákia hevesen vitatta a Tescheni Hercegség és Szepes, valamint Árva környező területének kérdését, amelyek korábban Ausztria-Magyarországhoz tartoztak, és a Legfelsőbb Tanács úgy döntött, hogy népszavazással dönti el a kérdést, ám később felhagyott a tervével. Ami Kelet-Galíciát illeti – amely Lengyelország és Ukrajna között szíttott nézeteltérést –, a békeszerződés a 25 éves átmeneti időszak során megtartandó egyetlen népszavazást irányzott elő, de Lengyelország kifogással élt, és a Legfelsőbb Tanács végül elvetette az ötletet. A Nemzetek Ligájának azon erőfeszítése is kudarcot vallott, hogy népszavazást tartsanak Vilnius városának státuszáról, amelyet Lengyelország és Litvánia is magáénak követelt. Olaszország és Jugoszlávia Kelet-Isztrián, Fiumén és Dalmácián vitázott. Lloyd George és Wilson a népszavazás pártján állt, de Olaszország elutasította azt, és végül Isztria Olaszország része lett, Dalmáciát felosztották és Fiume szabadállami státuszt kapott (aztán 1924-ben Olaszország elfoglalta). Ahogyan Sarah Wambaugh fogalmaz: még akkor is, ha a párizsi békeszerződések sokkal nagyobb figyelmet szenteltek az önrendelkezés elvének, mint a korábbi szerződések, a szövetségesek minden fontos területen elkerülték a népszavazást Felső-Szilézia kivételével, és azon ritka esetekben, amikor mégis emellett döntöttek, leginkább kompromisszumként kezelték, hogy megmeneküljenek egy nehéz döntési helyzettől.²⁰

A békeszerződések értelmében megtartott népszavazásokat előzményeik alapján lehet csoportokra osztani. Néhányukat agresszió előzte meg, másokat nem. Karintiában például a Szlovén-Horvát-Szerb Állam (1918. december 1-jétől: Királyság) úgy próbálta lezárni az ügyet, hogy 1918 decembere és 1919 júniusa között három alkalommal is bevonult a területre. (A negyedik, szintén sikertelen kísérletük a népsza-

²⁰ Uo. 23–24, 26–28, 31–34, 42.

vazás után történt.) A halottak száma a karintiai oldalon 266 volt, a jugoszlávoknál 154.²¹

Felső-Sziléziában lengyel szeparatisták két felkelést is szítottak, egyet a szavazás előtt és egyet a szavazás után, mivel reménykedtek, hogy Lengyelországhoz tudják csatolni a területet. Óvatos becslések alapján a meggyilkoltak száma elérte a 2 859-et az 1918. novemberi német felkelés és a szövetségesek hatalmának 1922. júliusi véget érése között, mely időszakban a három felkelés követelte a legtöbb áldozatot.²² Észak-Schleswig esetében nem történt erőszakos cselekmény a népszavazás időszakában.

Fontos szem előtt tartani, hogy a népszavazás kezdeményezése nem mindig a vesztes féltől eredt, amely megpróbálta megtartani azt a területet, amelyet a győztesek elcsatolni kívánnak. Az Észak-Schleswigben tartott népszavazást például a semleges Dánia indítványozta az 1866-os prágai békeszerződésre hivatkozással, amely arra kötelezte Poroszországot, hogy rendezze meg a népszavazást, és amit ennek ellenére sem tartottak meg. Allenstein, Marienwerder és Felső-Szilézia esetében a brit békedelegáció és Lloyd George kezdeményezték a népszavazást, hogy elkerüljenek minden felesleges konfliktust Németországgal,²³ és biztosítsák, hogy a régiók jövője azok lakóinak akarata szerint dől el. A népszavazás ötletét a lengyel oldal ellenezte.²⁴ Hasonló módon, a Klagenfurti-medencében is népszavazást tartottak Jugoszlávia akarata ellenére, és nemcsak azért, mert Ausztria szavazást kívánt minden olyan német anyanyelvű területen, amelyet el kívántak csatolni, hanem azért is, mert a Jugoszláv Ügyek Bizottsága felismerte,

²¹ Fräss-Ehrfeld, Claudia: *Geschichte Kärntens*. Vol. 3, issue 2: *Kärnten 1918-1920. Abwehrkampf – Volksabstimmung, Identitätssuche*. Klagenfurt: Johannes Heyn. 2000, 156.

²² Wilson, Tim: *Fatal Violence in Upper Silesia, 1918-1922*. In: Bjork, James et al. (eds.): *Creating Nationality in Central Europe, 1880-1950. Modernity, Violence and (Be)longing in Upper Silesia*. New York: Routledge. 2016, 72. Mások úgy vélik, hogy a „Harmadik Sziléziai Felkelés” önmagában mintegy négyezer életet követelt 1921 májusában. Ld. Karch, Brendan: *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland. Upper Silesia, 1848-1960*. Cambridge: Cambridge University Press. 2018, 142.

²³ MacMillan, Margaret: *Paris 1919: Six Months that Changed the World*. New York: Random House. 2002, 220.

²⁴ Wambaugh 1933, i. m. 215.

hogy Karintia lakosságának többsége – osztrákok és szlovének egyaránt – nem támogatták a terület felosztását. Ily módon észszerűnek tűnt megkérdezni őket, ahelyett, hogy egyszerűen csak Jugoszláviához csatolták volna a Klagenfurti-medencét.²⁵ Általános tendenciaként talán megfogalmazható, hogy a győztes hatalmak nem ragaszkodtak a népszavazáshoz olyan területen, amelyet reményeik szerint győzelmük okán megszerezhettek (egyszerűen a *status quo post bellum* alapján, vagy többségükre, vagy a háború előtti elnyomott státuszukra hivatkozva).

3 A népszavazás kérdése a Magyarországgal folytatott béketárgyalások során

Ami Magyarország kérdését illeti, a háború utáni rendezést nem lehet megérteni az előzmények tanulmányozása nélkül. Az Osztrák-Magyar Királyság – ahogyan azt az 1867-es Kiegyezés megfogalmazta – a két ország unióján alapult közös uralkodó vezetése alatt és közös ügyek által összekapcsoltan: ezek a külpolitika, a hadügy és a pénzügy voltak, amelyeket közös miniszterek irányítottak. A közélet egyéb kérdéseiben a különálló bécsi és budapesti parlamentek és kormányok határoztak. Mindamellett, az 51 millió lakosú kettős monarchia számos nemzetiséget fogott össze: 12 millió németajkút (24%) és 10 millió magyart (20%), akik a lakosság felét sem tették ki. Emellett éltek itt csehek (13%), lengyelek (10%), rutének (8%), románok (6,5%), horvátok (5%), szerbek (3–4%), szlovákok (4%), szlovének (2,5%) és olaszok (1,6%), mindannyian, mint etnikai kisebbségek, valamint boszniaiak és zsidók, akiket vallási kisebbségnek tekintettek.²⁶ Ezek a csoportok nem kaptak alkotmányos státuszt az osztrák-magyar kiegyezés alapján, kivéve a horvátokat, akik 1868 óta Magyarország autonóm részét képezték. Magyarországon az 1910-es statisztikai adatok alapján a magyar lakosság aránya mindössze 54,4% volt. A románokat (16,1%), a szlo-

²⁵ Uo. 173–177.

²⁶ Romsics Ignác: *A Trianoni Békeszerződés*. Budapest: Osiris Kiadó. ³2007, 9–10.

vákokat (10,7%), a németeket (10,4%), a ruténeket (2,5%) és a szerbeket (2,5%)²⁷ az oszthatatlan és egységes magyar politikai nemzet tagjainak tekintették, amely egyenlő jogokat biztosít minden tagjának. Habár biztosították számukra a jogot, hogy saját anyanyelvüket használják a közigazgatásban,²⁸ és törvény garantálta anyanyelvük használatát az alap- és középfokú oktatásban is, a késő XIX. század és a korai XX. század kultúrpolitikája megpróbálta magyarosítani az etnikai kisebbségeket. Ezek a próbálkozások az egyik oldalról, és az újonnan megalakult román és szerb nemzetállamok csábítása a másik oldalról táptalajt nyújtottak a legtöbb etnikai kisebbségnek, hogy célul tűzzék ki a monarchia föderalizációját, területi autonómia létrehozását, valamint szeparatista mozgalmak elindítását. Ezeket a kívánságokat azonban a magyar politikai elit elutasította, és a világháború előestéjén a kormány azon próbálkozása, hogy elejét vegye a nacionalista folyamatoknak, kudarcot vallott.²⁹ A szerb, a román és a cseh haderő előre nyomulása az ország déli, keleti és északi részén 1918 végén bátorításul szolgált az etnikai kisebbségeknek, hogy különböző képviseleti szerveket állítsanak fel, kinyilvánítsák függetlenségüket és a szomszédos nemzetállamokhoz való csatlakozásukat, s így *fait accompli*-t teremtsenek még a béketárgyalások előtt.³⁰

1918 októberében felkelés tört ki Budapesten és a korábbi ellenzék szociáldemokrata és radikális tagjai új kormányt alakítottak. Az új Károlyi-kormány nem ellenezte, hogy a jogkört biztosítson a nemzetségeknek, anélkül, hogy feladták volna a célt, hogy megőrizték az ország területi integritását. Jászi Oszkár, a kisebbségügyi miniszter, akit azzal bíztak meg, hogy készítse elő az etnikai kisebbségek autonómiájának tervét, egy „keleti Svájcot” kívánt létrehozni, azaz autonóm etnikai kantonok föderációját Magyarországon, amelyben minden területi egység képviseltette volna magát a központi kormányban. Támogatta azt az elképzelést is, hogy a nemzetségek státuszát népszavazással

²⁷ Romsics, Ignác: *Hungary in the Twentieth Century*. Budapest: Corvina Kiadó – Osiris Kiadó. 1999, 39.

²⁸ 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetségi egyenjogúság tárgyában.

²⁹ Romsics 1999, i. m. 64–68.

³⁰ Romsics 2007, i. m. 61–64, 68, 71–73.

döntsék el. Ahogyan azt a *Kis káté a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogáról* című mű megfogalmazta:

„A magyar népkormány előre elfogadja a békekonferencia illetékességét egy olyan határozat szempontjából, hogy a hazai területen élő szlovákok és románok, szerbek és rutének népszavazás útján maguk határozhassák meg azt a jogukat, hogy melyik államterülethez kívánnak csatlakozni.”³¹

Ezeket a terveket azonban az etnikai kisebbségek képviselői elutasították, mivel ők ekkor már inkább elszakadni kívántak a magyar nemzetállamtól. Ennek ellenére a Károlyi-kormány még hitt benne, hogy a párizsi konferencia majd a wilsoni alapelvek nyomán fogalmazza meg a béke feltételeit, és emiatt nem tanúsított katonai ellenállást a benyomuló cseh, szerb és román csapatokkal szemben. A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság, amely 1919 márciusa és augusztusa között irányította az országot, tett ugyan lépéseket az elfoglalt területek visszafoglalására, de végül eleget tett a Legfelsőbb Tanács azon követelésének, hogy evakuálja a Felvidék/Szlovákia visszafoglalt területeit, a román haderővel szemben keleten indított offenzívája pedig pár nap alatt összeomlott. A román csapatok augusztus elején elfoglalták a legtöbb területet, amely még megmaradt Magyarországból, beleértve Budapestet is, és a Tanácsköztársaság összeomlott.³²

A Legfelsőbb Tanács a magyar kormányt csak 1919. december elején hívta meg a békekonferenciára.³³ Ahogyan az Apponyi Albert, a békedelegáció vezetőjének szavaiból kiderül, a magyar álláspont a Magyarország történelmi területének integritásához való ragaszkodáson alapult, a kormány azonban készen mutatkozott területi népszavazás kiírására, hogy érvényre juttassa a nemzeti önrendelkezés alapelvét

³¹ Domokos László: *Kis káté a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogáról*. Budapest: Lantos A. Könyvkereskedése. 1919, 15.

³² Romsics 1999, i. m. 91–94, 98–99, 105–108; Romsics 2007, i. m. 73–78, 97–100, 104–106, 110.

³³ Galántai József: *A trinononi békekötés 1920. A párizsi meghívástól a ratifikálásig*. Budapest: Gondolat Kiadó. 1990, 61.

is.³⁴ Ennek nyomán az előkészítő jegyzékek, amelyeket már a delegáció Párizsba érkezése előtt megírtak a szövetségesek számára, főként történelmi érvelésen alapultak, mint például a magyar állam ezeréves fennállása és Magyarország küzdelme Európa megvédése érdekében az oszmán expanzióval szemben. Gazdasági érveket is megfogalmaztak, amelyek azt voltak hivatottak demonstrálni, hogy a Kárpát-medence organikus gazdasági egységet képez, amelyet észszerű fenntartani a továbbiakban is.³⁵ Mindazonáltal az 1920. január 14-i, II. sz. úgynevezett bemutatkozó jegyzék kimondta, hogy

„Amikor ezt az egységet hangsúlyozza, a Magyar Békeküldöttség nem óhajtja és nem kéri a háború előtti status quo fenntartását!” [...] „Kérjük tehát a Legfelsőbb Tanácsot, adjon mindennekelőtt a magyar népnek és a magyar földön élő nemzetiségeknek alkalmat arra, hogy megbeszélés és kölcsönös megegyezés útján maguk szabják meg jövőendő életüknek és viszonyuknak kerekeit.”³⁶

Az erdélyi kérdésről szóló VIII. sz. jegyzék pedig leszögezte, hogy még ha Erdély Románia részévé válna is, az csakis az ott élő népek döntésén alapulhat. De az államjogi hovatartozástól függetlenül is széleskörű politikai autonómiát irányzott elő a teljes terület számára.³⁷

A magyar delegáció január 15-én kapta meg a békefeltételeket. A tervezet előrevetítette Magyarország területe közel kétharmadának elcsatolását, amely 3,3 millió magyar nemzetiségű lakost érintett. Mikor Apponyi Albert másnap beszédet intézett az öt nagyhatalom képviselőihez, kifejezetten utalt arra az ellentmondásra, amely szemmel lát-

³⁴ Romsics 2007, i. m. 119.

³⁵ Szarka László: A magyar békejegyzékek érvrendszere és a trianoni békeszerződés. In: Szarka László (szerk.): *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Ister Könyvkiadó. 1998, 128–136.

³⁶ M. Kir. Külügyminisztérium (szerk.): *A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S.-ben 1920 januárius-március havában*. Vol. I. Budapest: M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda. 1921, 17. Részben idézi: Szarka 1998, i. m. 350. 12. végjegyzet és Romsics 2007, i. m. 122.

³⁷ M. Kir. Külügyminisztérium 1920, i. m. Vol. I. 125, 133.

ható volt a szövetséges nagyhatalmak által kinyilatkoztatott alapelvek és a magyar ügy tervezett rendezése között. Népszavazás kiírását is kérte, hogy megtudják az érintett lakosság akaratát:

„Amidőn ezt követeljük, hivatkozunk Wilson elnök úr által oly kiválóan szavakba öntött nagy eszmére, amely szerint az embereknek egyetlen kapcsolata, az államok lakosságának egyetlen része sem helyezhető akarata, megkérdezése nélkül, mint valami marhanyáj, egy idegen állam fennhatósága alá. Ennek a nagy eszmének a nevében, amely különben az erkölcsi alapon nyugvó egészséges emberi felfogásnak egy axiómája, követeljük a népszavazást hazánk azon részeire vonatkozólag, amelyet tőlünk most elszakítani akarnak. Kijelentem, hogy előre is alávetjük magunkat e népszavazás eredményének, bármi legyen is az. Természetesen követeljük, hogy a népszavazás olyan körülmények között tartassék meg, hogy annak szabadsága biztosítva legyen.”³⁸

A beszédet követően bemutatásra került egy térkép is, amely szemléltette a Kárpát-medence lakosságának nemzetiségi megoszlását, és azt is, hogy a tervezett új határok mennyire nincsenek összhangban az etnikai határokkal.

A népszavazás iránti kérelmet a magyar delegáció hivatalos válaszejegyzékben is megismételte a február 12-i békefeltételekre reagálva.³⁹ A jegyzék meghatározta a szavazás szervezésének szabályait. Leszögezte, hogy Magyarország aktuális határai és a szerződéstervezetben megjelölt határok közötti területeken népszavazást kell tartani. Az indítvány felhatalmazta volna a szövetséges hatalmaknak egy e célra létrehozandó bizottságát és a magyar kormány képviselőit, hogy jelöljék ki azokat a területeket, ahol népszavazást kell tartani. A magyar delegáció válaszában arról is rendelkezett, hogy a népszavazási zóná-

³⁸ Kir. Külügyminisztérium 1920, i. m. Vol. I. 278. Vö.: Deák, Francis: *Hungary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*. New York: Morningside Heights – Columbia University Press. 1942, 543.

³⁹ M. Kir. Külügyminisztérium 1921, i. m. Vol. II, 2.

kat az etnikai megosztásra tekintettel kell meghatározni, de ugyanakkor a gazdasági körülményeket is figyelembe kell venni. A régiók tekintetében is érkezett javaslat.⁴⁰ Emellett a magyar delegáció hivatalos válaszában kitért arra is, hogy egy különleges bizottságot kellene felállítani, amelynek feladata a végső határok megrajzolása lenne, összhangban a szavazások kimenetelével.⁴¹

A szövetséges nagyhatalmak május elején reagáltak Apponyi kifogásaira és követeléseire, és elutasítottak mindennemű módosítást a békefeltételekben lefektetett területi felosztással kapcsolatban. Mint írták: „meggyőződtek arról, hogy az általuk megállapított határok minden megbolygatása súlyosabb következményekkel járna, mint amelyeket a magyar Békelegáció felemlít”. A válaszban a következőket is megfogalmazták:

„Közép-Európa néprajzi viszonyai valóban olyanok, hogy lehetetlen, hogy a politikai határok az egész vonalon egybeessenek az etnikai határokkal.” [...] „Ha a Szövetséges és Társult Hatalmak fölöslegesnek tartották, hogy a népesség ilyen irányú megkérdezéséhez folyamodjanak, ez azért történt, mert meggyőződtek róla, hogy ha ez a megkérdezés az őszinte véleménynyilvánítás teljes biztosításával történne, nem vezetne számbavehetően más eredményre, mint amilyenre Közép-Európa néprajzi viszonyainak és nemzeti aspirációinak tüzetes vizsgálata vezette a Hatalmakat. A népek akarata megnyilatkozott 1918. október és november havában, a kettős monarchia összeomlásakor, amikor

⁴⁰ Sajnos, a Magyar Külügyminisztérium (ld. 37. l.) vaskos kötetei nem tartalmazzák ezt a javaslatot. Romsics azonban publikált egy térképet, amelyet a magyar diplomácia nyújtott be a francia partnereknek. Ez jelzi azokat a területeket, amelyeket a magyar diplomácia feltétel nélkül magáénak követelt, és egyéb zónákat – Eperjes és Kárpátalja, a Temes-vidék és Burgenland – amelyek jövőjével kapcsolatban Magyarország népszavazást javasolt. Ld. Romsics 2007, i. m. 139.

⁴¹ Uo. 3–4. Galántai úgy véli, hogy a részleges népszavazás elképzelése közelebb állt a realitáshoz, mint egyéb igények, a magyar delegáció érvelésének fő vonala azonban nem változott. Ld. Galántai 1990, i. m. 99. Romsics rámutat, hogy a történelmi jogon és földrajzi-gazdasági egységen alapuló elmozdulás az érvelésben akként értelmezendő, mint elmozdulás a népek önrendelkezésének érvelése irányába, népszavazáson keresztül. Ld. Romsics 2007, i. m. 129.

a soká elnyomott nemzetiségek egyesültek olasz, román, jugoszláv vagy csehszlovák testvéreikkel.”⁴²

4 Záró megjegyzés és a soproni népszavazás

Kétség sem férhet hozzá, hogy a magyar ügy rendezése a háború után és az új határok nagyon távol álltak a wilsoni alapelvektől: jelentős számban kerültek szomszédos országok uralma alá olyan magyar nemzetiségű néptömegek, akik viszonylag homogén csoportokban éltek a határok közelében. Ebből a szemszögből az ezeken a területeken tartott népszavazás több mint valószínű, hogy eltérő eredményt hozott volna. A fő kérdés azonban az, hogy mennyire volt alkalmas a magyar taktika arra, hogy megváltoztassa a szövetséges erők terveit. A történelemtudomány természetesen nem foglalkozik olyan kérdésekkel, hogy „mi lett volna, ha...”. Mindamellet nyilvánvaló, hogy Magyarország területi integritásának fenntartása nem tűnt valószínűnek, még ha a magyar békedelegáció a történelmi és gazdasági érvek mellett előállt egy népszavazás iránti általános kérelemmel is. Ausztria ebből a szempontból eltérő, de talán hatékonyabb stratégiát választott: az osztrák kormány mintegy adottságként elfogadta a Habsburg birodalom felbomlását, de ragaszkodott az ország egyértelműen németajkú részének megtartásához. Ezáltal hitelesen tudott utalni az önrendelkezés elvére és követelhetett népszavazást minden olyan területen, ahol a lakosság többsége német volt. Ausztria még így is csak egyetlen népszavazást tudott kiharcolni a klagenfurti területen, továbbá sikerült megszereznie Burgenland nagyobb részét, azaz Nyugat-Magyarország főként osztrákok lakta területét.⁴³ A magyar delegáció csak azt követően hozakodott elő egy részletesebb javaslattal a népszavazás tekintetében, hogy megkapta a békeszerződés hivatalos feltételeit, tehát akkor, amikor már elhanyagolhatóan kevés esély volt a Legfelsőbb Tanács legalább néhány tagjának megnyerésére. Talán, ha a magyar

⁴² M. Kir. Külügyminisztérium 1921, *i. m.* Vol. II, 487–488. Vö.: Deák 1942, *i. m.* 552.

⁴³ Galántai 1990, *i. m.* 77–78.

diplomácia már a legelejétől néhány tisztán magyar határmenti régióra összpontosított volna és ragaszkodott volna a népszavazás megtartásához ezeken a területeken, ahelyett, hogy a régi Magyarország történelmi integritását hangsúlyozta, nagyobb esély kínálkozott volna a békefeltételek megváltoztatására.⁴⁴ Ezt a viselkedést azonban az anyaországban mint megbocsáthatatlan meghátrálást értékelték volna, belpolitikai szempontból gyakorlatilag lehetetlen lett volna ilyen magatartást tanúsítani. Miként Murber Ibolya is rámutat: a háború végén a magyar kormánynak nem volt széles körben elfogadott olyan állameszméje, amellyel a Magyarország területi integritásán alapuló hagyományos koncepció helyettesíthető lett volna.⁴⁵ Ez valószínűleg a béketárgyalások során sem volt másként.

A háború utáni rendezéssel kapcsolatban a történelmi Magyarországon tartott egyetlen népszavazást nem a békeszerződés irányozta elő. A saint-germaini szerződés a korábban Magyarország területét képező Burgenlandot (4 500 m², 350 000 lakos) Ausztriának ítélte bármiféle népszavazás nélkül. A lakosság nagy része németül beszélt. Az átadásra kijelölt napon (1921. augusztus 28.) azonban különböző paramilitáris csoportok – részben a magyar kormány támogatásával – megakadályozták, hogy az osztrák csendőrség bevonuljon a területre. Végül megegyezésre került sor Bethlen István magyar miniszterelnök és Johannes Schober osztrák kancellár között, melynek értelmében Burgenland egy részének lakosai, Sopron városa és környéke népszavazással kell eldöntse, melyik országhoz szeretne tartozni. A szavazást december 14. és 16. között tartották, és a többség (65%) Magyarországra szavazott. Burgenland fennmaradó (nagyobbik) része Ausztriához került.⁴⁶

⁴⁴ Legalábbis – ahogy Romsics rámutat – a békefeltételek kritikája a magyar kormány képviselőjében nagyobb együttérzést váltott volna ki, ha ez a kritika nemzeti alapelven nyugodott volna. Romsics 2007, i. m. 130.

⁴⁵ Murber Ibolya: Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően. In: *Századok* 2018/6, 1301.

⁴⁶ Ormos Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921.* Győr: Gordiusz Kiadó. 1990; Zsiga Tibor: Mikor volt az első népszavazás? In: *Beliügyi Szemle* 1990/2, 78–83.

Felhasznált irodalom

- Cumming, Caroline King – Pettit, Walter William (eds.): *Russian-American Relations, March, 1917 – March, 1920. Documents and Papers*. New York: Harcourt, Brace and Howe. 1920.
- Deák, Francis: *Hungary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*. New York: Morningside Heights – Columbia University Press. 1942
- DiNunzio, Mario R. (ed.): *Woodrow Wilson: Essential Writings and Speeches of the Scholar-President*. New York – London: New York University Press. 2006.
- Domokos László: *Kis káté a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogáról*. Budapest: Lantos A. Könyvkereskedése. 1919.
- Eichner, Karsten: *Briten, Franzosen und Italiener in Oberschlesien 1920–1922. Die Interalliierte Regierungs- und Plebiszitkommission im Spiegel der britischen Akten*. [Beihefte zum Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau, Josef Joachim Menzel (ed.), issue XIII.] St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag. 2002.
- Fräss-Ehrfeld, Claudia: *Geschichte Kärntens*, vol. 3, issue 2: *Kärnten 1918–1920. Abwehrkampf – Volksabstimmung, Identitätssuche*. Klagenfurt: Johannes Heyn. 2000.
- Galántai József: *A trianoni békekötés 1920. A párizsi meghívástól a ratifikálásig*. Budapest: Gondolat Kiadó. 1990.
- Hart, Albert Bushnell (ed.): *Selected Addresses and Public Papers of Woodrow Wilson*. Honolulu, Hawaii: University Press of the Pacific. 2002.
- Held, Hermann J.: Der Friedensvertrag von Versailles in den Jahren 1919–1923. In: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart* 12(24) 1923, 313–403.
- Heuer, Jürgen: *Zur politischen, sozialen und ökonomischen Problematik der Volksabstimmungen in Schleswig 1920*. [Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Vol. 5] Kiel: Kommissionsverlag Walter G. Muhlau. 1973.
- Jayne, Allen: *Jefferson's Declaration of Independence: Origins, Philosophy, and Theology*. Lexington, Kentucky: The University Press of Kentucky. 1998.
- Karch, Brendan: *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland. Upper Silesia, 1848–1960*. Cambridge: Cambridge University Press. 2018.
- Lansing, Robert: *The Peace Negotiations*. Fairfield, IA: 1st World Library – Literary Society. 2004.
- MacMillan, Margaret: *Paris 1919: Six Months that Changed the World*. New York: Random House. 2002.
- Manela, Erez: *The Wilsonian Moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. New York: Oxford University Press. 2007.

- M. Kir. Külügyminisztérium (szerk.): *A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S.-ben 1920 januárius-március havában*. Vol. I-II. Budapest: M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda. 1921.
- Mattern, Johannes: *The Employment of the Plebiscite in the Determination of Sovereignty*. Baltimore: The Johns Hopkins Press. 1921.
- Murber Ibolya: Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően. In: *Századok* 152(6) 2018, 1293–1320.
- Münch, Fritz: Saar Territory. In: Bernhard, Rudolf (ed.): *Encyclopedia of Public International Law*. vol. IV, 1. Amsterdam: North-Holland. 2000, 271–273.
- Ormos Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921*. Győr: Gordiusz Kiadó. 1990.
- Romsics Ignác: *A Trianoni Békeszerződés*. Budapest: Osiris Kiadó. ³2007.
- Romsics, Ignác: *Hungary in the Twentieth Century*. Budapest: Corvina Kiadó – Osiris Kiadó. 1999.
- Szarka László: A magyar békejegyzékek érvrendszere és a trianoni békeszerződés. In: Szarka László (szerk.): *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Ister Könyvkiadó. 1998.
- Thürer, Gerhard: *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker mit einem Exkurs zur Jurafrage*. Bern: Stämpfli. 1976.
- Valentin, Hellwig – Haiden, Susanne – Maier, Barbara (eds.): *Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die Geschichtsforschung. Leistungen, Defizite, Perspektiven*. Klagenfurt: Verlag Johannes Heyn. 2001.
- Vecseklőy József: *Az Amerikai Egyesült Államok népének Függetlenségi Nyilatkozata*. Budapest: Rózsavölgyi. É. n.
- Wambaugh, Sarah: *Plebiscites since the World War. With a Collection of Official Documents*. Vol. I. Washington: Carnegie Endowment for International Peace. 1933.
- Wilson, Tim: Fatal Violence in Upper Silesia, 1918–1922. In: Bjork, James et al. (eds.): *Creating Nationality in Central Europe, 1880–1950. Modernity, Violence and (Be)longing in Upper Silesia*. New York: Routledge. 2016, 53–86.
- Wilson, Woodrow: *Address of President Wilson Delivered at Mount Vernon, July 4, 1918*. Washington. 1918.
- Zenner, Maria: *Parteien und Politik im Saargebiet unter dem Völkerbundsregime 1920–1935*. Saarbrücken: Minerva-Verlag Thünnes & Nolte. 1966.
- Zsiga Tibor: Mikor volt az első népszavazás? In: *Belügyi Szemle* 1990/2, 78–83.

TRIANON HATÁSA A KÖZJOGI TRADÍCIÓKRA

1 Prológus

Az 1918-as katonai összeomlás Magyarországon forradalmi hullámot indított el, amely a többi közép-európai vesztes államhoz hasonlóan a monarchikus államformát is felszámolta. Németországban és Ausztriában az új államberendezkedés tartósan megmaradt, Magyarországon azonban alig másfél év elteltével helyreállították a katonai összeomlás előtti alkotmányos rendet. Mi lehetett az oka ezeknek a hirtelen kilengéseknek? Vajon a korábbi közjogi berendezkedéssel történő szakítás egy megfontolt alkotmányozó lépés volt, vagy csak a háború nyomán felhalmozott feszültségek levezetésére szolgált? Megfontolt változási igényt közvetített, vagy csak a győztes hatalmak irányába tett gesztus volt?

Maga az is kérdés, vajon a republikánus törekvéseknek mennyire célja a múlttal történő szakítás? A köztársaságot állambölcseleti szempontok nyomán egy a monarchiánál szebb és boldogabb jövőt biztosító alkotmányos berendezkedésnek tartják, vagy az államforma választás (a múlttal történő szakítás) csupán valamilyen politikai cél elérésének eszközéül szolgál? A Koszovó függetlenségéért küzdő félkatonai szervezet (UCK) magát felszabadítási hadseregnek nevezte, ami nagyon jól illett volna a már korábban Észak-Írország elszakadásáért küzdő szervezetre is. Utóbbiak azonban nem a felszabadítási hadsereg, hanem a köztársasági hadsereg (IRA) nevet választották. A republikánus államforma a felszabadulást jelenti, hiszen egy monarchiától akarnak elszakadni, s az államformaváltás alkotmánytechnikailag is ellehetetleníti az odatartozást. Az Egyesült Királyságnak nem lehet az egyik alkotó eleme köztársaság.

* Dékán, egyetemi tanár – PPKE-JÁK, szabo.istvan@jak.ppke.hu.

A magyar történelemből párhuzamot vonva, Kossuth republikánus érzelmeinél is felfedezhetők hasonló motivációk. A köztársaság sokkal inkább a Habsburgoktól való elszakadást szolgálta, mintsem a tradíciókkal történő szakítást. Közjogi gondolkodásában számos ponton megtaláljuk a múlthoz történő ragaszkodást. A vármegyék reformjára vonatkozó elképzeléseknél – a municipalisták vezéréként – a régi vármegyéből számos dolgot meg akart tartani,¹ ami a polgári állam keretei közé is beilleszthető volt.² Még a kiegyezés idején, az emigrációból is szót emelt a népképviselői országgyűlés képviselőinek (követeinek) kötött mandátumáért.³ A dogmatizmust ebben az esetben is áttörte a tradicionalizmus, hiszen a népképviselői elvet és a szabad mandátumot egymással összefüggő fogalomként kezeljük. A szabadságharc utáni alkotmánytervezetében (kútahtyái alkotmány) is ötvözi a modernizációt a tradíciókkal. A felelős minisztérium intézményét értelemszerűen fenntartja, azonban a reszortok 1848-ban megállapított elnevezéseit a tradíciókhoz szándékozott igazítani, ahogy ő írta: „A miniszterekre nézve is megtartandónak vélem a historiai alapot, s annak analógiáját.”⁴ Az igazságügyi minisztert országbírónak, a pénzügyminisztert tárnokmesternek a hadügyminisztert országos főkapitánynak, a belügyminisztert országos főispánnak kívánta nevezni.⁵ S amit külön ki kell emelnünk, a köztársasági államformánál is megtartotta a tradicionális intézményneveket. Elképzelése szerint az állam élén egy a nép által határozott időre választott kormányzó állt volna, akinek helyettese – az amerikai alelnök mintájára – a nádor volt.⁶ Hiába változtat az

¹ A municipalisták az 1840-es években a vármegyék önkormányzati jogainak megtartásáért síkra szálló országgyűlési csoport volt.

² Stipta István: Kossuth Lajos önkormányzat-koncepciója. In: Balogh Judit (szerk.): *Európai Magyarországot! Kossuth Lajos és a modern állam koncepciója*. Debrecen: DE-ÁJK. 2004, 111–115.

³ Stipta 2004, i.m. 127–130.

⁴ Kossuth Lajos: Alkotmányjavaslat (1851. április 25. – későbbi módosításokkal és javításokkal), <http://mek.niif.hu/04800/04882/html/szabadku0167.html>, letöltés ideje: 2020.12.08.

⁵ Kossuth 1851, i.m.; Stipta István: Kossuth Lajos 1859-es alkotmánykoncepciója. In: *Jogtudományi Közlöny* 1995/1, 52.

⁶ Kossuth 1851, i.m.

államformán, azt nem szakítja el teljesen a korábbi államberendezkedéstől. Ezekből a tényekből vezettem le, hogy Kossuth republikánus érzelmeit nem a múlttal, hanem a Habsburgokkal való szakítás motíválhatta.

A felevetett kérdéshez visszatérve (vajon az 1918–1920-as időszak miként kapcsolható a közjogi tradíciókhoz) megállapíthatjuk, a köztársasági államformának sem szükségszerű következménye a korábbi közjogi berendezkedéssel történő szakítás. Egy köztársaság is kapcsolódhat a korábbi monarchikus alkotmányos berendezkedés tradícióihoz. Egy-egy alkotmányreform után a kötődés sosem százszázalékos, hiszen minden alkotmány fejlődik, egyes elemek elmaradnak belőle, s emellett újakkal egészül ki. A változások akkor is történnek, ha az államforma monarchia marad.

Az alábbi tanulmányban azt vizsgálom, vajon 1918 őszén a tradíciókkal történő szakítást, mint célt, mi motiválta, s egy esztendő múltával mi okozhatta a radikális visszarendeződést. Az ország területi szétesésének, majd az ezt megpecsételő békeszerződésének milyen hatásai voltak a magyar közjogra.

2 Az 1918. őszi alkotmányozó folyamat furcsaságai

A Magyarországon lezajlott események – mint az előző pontban is érintettem – a kezdeti hetekben számos hasonlóságot mutattak a másik két vesztes államban (Németországban, Ausztriában) történetekkel. A november 16-án kibocsátott ún. Néphatározat bevezette a republikánus államformát (a népköztársaságot),⁷ s egy alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását is előírányozta.⁸ Míg Németországban és Ausztriában a választásokat hamarosan le is bonyolították,⁹ hazánkban ez a területi

⁷ 1918. november 16-i Néphatározat I. cikk.

⁸ 1918. november 16-i Néphatározat II. cikk (1) bekezdés.

⁹ Németországban 1919. január 19-én bonyolították a választásokat, s a nemzetgyűlés Weimarban február 6-án tartotta alakuló ülését, Ausztriában az alkotmányozó nemzetgyűlést február 6-án választották meg, s március 4-én tartotta az alakuló ülését.

viták miatt elakadt. A nemzetgyűlés választásáról szóló néptörvény¹⁰ ugyanis Horvátország kivételével a teljes háború előtti államterületre kiterjedt, az antant viszont ezt ellenezte.¹¹

Az antant akadékoskodásánál nagyobb probléma volt azonban, hogy valójában az alkotmány előkészítésének folyamata sem indult el, bár a Néphatározat az alkotmányozó nemzetgyűlés feladataként a népköztársasági alkotmány elfogadását jelölte meg.¹² Míg Németországban az alkotmány előkészítésével megbízott Hugo Preuß már 1918 decemberében elkészítette az első alkotmánykonceptiót,¹³ 1919. január 20-án pedig a birodalmi értesítő (*Reichsanzeiger*) 15. számában az első nyilvános szövegtervezetet is közzétették, addig Magyarországon szinte semmi nem történt. A minisztertanács jegyzőkönyveit olvasva az 1918. november 20-ai ülésen találunk egy egymondatos megjegyzést, amelyben az igazságügyi miniszter megbízást kap a köztársaság alkotmányának előkészítésére.¹⁴ A Tanácsköztársaságig még négy hónap telik el, azonban a minisztertanács ülésein nem kerül szóba az új alkotmány. A levéltári forrásokban magam nem találtam, s a szekunder irodalomban sem olvastam arról, hogy bárki talált volna olyan minisztériumi anyagot, amely nemhogy szövegtervezet, hanem legalább egy koncepció lett volna az új alkotmány alapvonalairól.

A kormányzati munkához hasonlóan a jogtudomány aktivitása is igen alacsony szinten maradt. Németországban Hugo Preuß hivatalos tervezete mellett jogtudósok és társadalomtudósok tucatja készített önálló alkotmánytervezeteket,¹⁵ hazánkban azonban – a minisztériu-

¹⁰ 1919. évi XXV. néptörvény.

¹¹ Vix alezredes már 1919. január 23-ai keltezésű levelében a választások elhalasztását kérte Károlyi Mihálytól [MNL OL K-26-1920-III-1455].

¹² 1918. november 16-i Néphatározat II. cikk (1) bekezdés.

¹³ Preuß, Hugo: *Das Verfassungswerk von Weimar*. Herausgegeben, eingeleitet und erläutert von Lehnert, Detlef, Müller, Christoph, Schefold, Dian. Heidelberg: Mohr Siebeck. 2015, 111–134.

¹⁴ A jegyzőkönyvi szöveg mindössze ennyi: „Az igazságügyminiszter úr előterjesztésére a minisztertanács megbízta őt a köztársaság alkotmányának előkészítő munkájával” [MNL OL K-27 1918. november 20-i ülés 6. o.].

¹⁵ Fenske, Hans: Nichtamtliche Verfassungsentwürfe 1918/1919. *Archiv des öffentlichen Rechts* 121/1996, 24–58.; Dubben, Karin: *Die Privatentwürfe zur Weimarer Verfassung* –

mi előkészítéshez hasonlóan – a jogtudományban is csend honolt. A bibliográfiák részletes tanulmányozása után is mindössze egyetlen, a témához kapcsolható tanulmányt találhatunk. Az 1919-es esztendő elején Benárd Emil a *Jogállam* című folyóiratban jelentett meg egy alkotmánykonceptiót,¹⁶ a szövegszerű tervezetig azonban ő sem jutott el.

A *Jogtudományi Közlönyben* 1918 novemberétől megjelenő cikkekben számos forradalmi változást igénylő írást találunk, de arról, hogy ennek egy új kartális alkotmány lenne az előfeltétele, nem írnak. A sort Vámbéry Rusztem *Forradalom* című írása nyitja,¹⁷ s később olvashatunk az igazságszolgáltatás demokratizálásáról,¹⁸ a jogtudomány forradalom utáni feladatairól¹⁹ vagy éppen a forradalmi jogalkotásról.²⁰ A jogtudomány legkiválóbbjai közül Szladits Károly és Angyal Pál írásai tűnnek fel. Szladits értekezik a jogrendszer átalakulásáról,²¹ s figyelemre méltó a Magyar Jogászegylet február 23-ai ülésén elmondott, meglehetősen forradalmi hangvételű székfoglalója is. Utóbbiban kitér az alkotmány megújításának igényére, de elsősorban nemzetiségi kérdés megoldására utal, új kartális alkotmányról nem tesz említést.²² Angyal Pál egy cikksorozatban a köztársasági államforma okán szük-

zwischen Konservatismus und Innovation. Berlin: Logos. 2009.

¹⁶ Benárd Emil: A Magyar Népköztársaság alkotmánya. In: *Jogállam* 1919/1-2, 73–85.

¹⁷ Vámbéry Rusztem: Forradalom. In: *Jogtudományi Közlöny* 1918/44–45, 337–338.

¹⁸ Ládai István: Az igazságszolgáltatás demokratizálása. In: *Jogtudományi Közlöny* 1918/46, 345–346, *Jogtudományi Közlöny* 1918/47, 353–355, *Jogtudományi Közlöny* 1918/49, 370–371.

¹⁹ Rosnyai Dávid: A jogtudomány első feladata a forradalom után. In: *Jogtudományi Közlöny* 1918/46, 346–348.

²⁰ Morus Junior: Forradalmi jogalkotás. In: *Jogtudományi Közlöny* 1919/6, 41.

²¹ Szladits Károly: A jogrendszer átalakulása. In: *Jogtudományi Közlöny* 1918/51, 385–386.

²² „Háború és forradalom átalakította állami létünket. Egész alkotmányunkat, jóformán egész közigazgatásunkat újjá kell építenünk a népállam vezérigéi és szükségletei szerint. Teljes bizalommal várjuk a békekonferenciától a magyar állam történeti és gazdasági integritásának biztosítását. De ezen az egységes államterületen belül új államszerkezetet kívánunk állítani a régi helyébe, olyat, amely a nemzetiségi autonómia rendszerén épülve fel, testvérm nemzetiségeinknek megadja a szabad önkormányzati érvényesülést. A hatósági köröknek ezzel járó szétválasztása és magasabb egységbe egyesítése a legnehezebb államszerkezeti probléma, melynek sikeres megoldásával a magyar jogászság minden időre példaadó világtörténeti hivatást fog betölteni.” *Jogtudományi Közlöny* 1919/9, 65.

ségesse váló büntetőjogi módosításokról értekezik,²³ de ő is az addigi jogrenden végrehajtandó módosításokkal operál, nem pedig valamiféle, a múlttal szakító új alkotmányos rend kiépítésével.

A jogtudománynak az új alkotmányhoz való viszonyáról így összességében megállapíthatjuk, hogy Benárd Emil említett írásán kívül nemhogy önálló munkák nem jelentek meg annak szükségességéről, de a forradalmi átalakulással foglalkozó tanulmányok farvizén sem jelent meg a probléma.

S akkor érintsük röviden az egyetlen témáról szóló tanulmányt. A belőle vett idézetrészekkel az alábbiakban igyekszem Benárd Emil gondolatainak esszenciáját összefoglalni:

„Hazánk jórészen íratlan történeti alkotmányát ekkép előreláthatólag *írott alkotmány fogja felváltani*, talán fájdalmára azoknak, a kik a magyar alkotmány erejét annak ősi voltában, történeti keletkezésében látják. [...] Másrészről ennek az alkotmánynak nem is kell mindenben szakítani a történeti múlttal. [...] A nemzet nagy értékeinek czéltalan elpredálása lenne, ha alkotmányunk az ősi magyar alkotmány el nem avult, megreformálódott, bevált intézményeit nem használná fel. Az új alkotmány ekként javarészen történetileg kifejlődött évszázados alkotmányos intézményeinknek az írásba foglalása lehet, s így az alkotmány írott volta mellett is megteremtené a magyar alkotmány történeti alapjellegét. [...] Annak felismerése, hogy a Népköztársaság alkotmánya részben eddig is létező, részben új alkotmányos intézményekből fog állani, arra a szerkesztési elvre is vezethetne, hogy az alkotmánytörvény alkotmányunknak csakis az új tételeit tartalmazza, egyebekben pedig alkotmányunk megőrizni kívánt régi intézményeinek a fenntartását mondja ki. Az ilyen redakció *külsőleg is kifejezné alkotmányunk történeti jellegét és az alkotmányjogi jogfolytonosságot*: ezzel szemben a megváltozott

²³ Angyal Pál: Büntető jogszabályaink és a Magyar Népköztársaság. In: *Jogtudományi Közlöny* 1918/49, 369–370; *Jogtudományi Közlöny* 1918/50, 379–380, *Jogtudományi Közlöny* 1918/51, 387–388, *Jogtudományi Közlöny* 1919/1, 4–5, *Jogtudományi Közlöny* 1919/2, 13–14, *Jogtudományi Közlöny* 1919/8, 58–59.

idők szelleme olyan törvényszerkesztési technikát ír elő, a mely kereksségre, világosságra, egyszerűségre és teljességre törekszik. Legyen tehát az új alkotmány-törvény a Magyar Népköztársaság mindenki számára hozzáférhető egységes és teljes alkotmánykódexe.”²⁴

Benárd Emil gondolatainak lényege: A közjogi tradíciókkal nem szabad teljes egészében szakítani, viszont az új alkotmányos berendezkedés kialakításához nem elegendő a történeti alkotmányt új törvényekkel kiegészíteni, hanem azt egy kartális alkotmányban kell összefoglalni. Kiáll egy új kartaalkotmány mellett, de a tradíciókkal történő teljes szakítást elutasítja.

3 A Károlyi-éra viszonya a tradíciókhoz: az államcímer szabályozása

Bár a Károlyi Mihály nevével fémjelezett időszak politikai kommunikációját a múlttal való szakítás jellemezte, ugyanakkor – mint az előző pontban láthattuk – erre irányuló tényleges alkotmányozó (alkotmány-előkészítő) tevékenység nem folyt. Így a tradíciókhoz történő kapcsolódás vagy az azzal történő szakítás elemzéséhez is kevés tárgyszerű forrást találunk. Az államcímer szabályozása azon ritka esetek közé tartozik, amely alkalmas lehet erre. Bár a kormány részére a Néphatározat erre vonatkozó kötelezettséget nem állapított meg,²⁵ azt mégis fontosnak tartották. A címerszabályozást érdemes formai és tartalmi oldalról is megvizsgálni, azok mennyire kötődtek a tradíciókhoz, illetőleg mennyire szakítottak vele. Első alatt a megállapítás jogforrási hátterét, a második alatt pedig a címernek tulajdonított szimbólumvilágot értem.

²⁴ Benárd 1919, *i.m.* 73–85.

²⁵ A Néphatározat IV. cikkelye felsorolta azokat a tárgyköröket, amelyekben a népkormánynak haladéktalan intézkedéseket kellett tennie [választójog, sajtószabadság, a nép esküdtbíráskodása, egyesülési és gyülekezési jog, földreform].

Az új címert egy kormányrendelettel állapították meg.²⁶ A Néphatározat III. cikkelye ugyan – az alkotmányozó nemzetgyűlés összeüléseiig – a teljes állami főhatalmat a Károlyi Mihály vezette népkormányra ruházta, vagyis a kormány törvényeket (néptörvényeket) is alkothatt, az államcímer meghatározásánál megmaradt a kormányrendeleti formánál, követve az 1918 előtt kialakult gyakorlatot. Az államcímer kormányrendeletben történő szabályozása a kartális alkotmány kezei között szokatlan, hiszen az magába az alkotmány szövegébe kívánkozna. A kormányrendeleti forma a tradíciókhoz kötődik, mivel az állam címerének meghatározása történeti szálon az uralkodó kompetenciája volt, amely hatáskörét a felelős minisztérium felállítása után utóbbin keresztül gyakorolt. Valószínűleg nem határozottan erre irányuló tudatossággal, de a Károlyi-kormány a címerszabályozást egy tradicionális jogalapra építette.

A rendelet a korábbi kiscímet annyiban módosította, hogy a Szent Koronát levette róla, sőt a hármashalom középső részén lévő koronát is:

„A Magyar Népköztársaság címere abban tér el az eddig használt állami kis címertől, hogy a címerpajzson nyugvó királyi korona és a hármashalom középső részén volt nyílt korona elmarad.”²⁷

A rendelet szövegének szóhasználatára is oda kell figyelnünk, a címerpajzson nyugvó koronát nem Szent Koronának, hanem királyi koronának nevezi. A korona eltávolításából és királyi koronaként történő megnevezéséből egyértelműen levonható a következtetés, hogy *a Károlyi-éra a címeren elhelyezett koronát az államforma jelképének tekintette*. Ez a tradíciókkal történő szakítást jelenti, hiszen nem fogadta el a Szent Koronának a magyar államiságot jelképező jelentéstartalmát.

²⁶ A köztársaság címeréről és az állampecsétről szóló 5746/1918. ME. sz. rendelet.

²⁷ 5746/1918. ME. rendelet 1. § (1) bekezdés.

4 A Tanácsköztársaság és annak bukása utáni állapotok

A totalitárius államokra jellemző módon a Tanácsköztársaság hamar abszolválta az „alkotmányozás” feladatát. Persze idézőjelbe téve, hiszen ez csupán formális alkotmány volt. A szövetséges tanácsok országos gyűlése által 1919. június 23-án kibocsátott dokumentum – a szocialista alkotmányoktól megszokott módon – már az 1. §-ában világosan szakított a tradíciókkal.²⁸ A szocialista (kommunista) hatalom általános jellegzetességei közé tartozik a múlt elítélése, s egy boldogabb jövő ígérete.

A Tanácsköztársaság bukása után a kérdés az volt, hogy az 1918. november 16-án kikiáltott népköztársasághoz vagy netán az azt megelőző időszakhoz kapcsolódjanak vissza. A győztes hatalmak – mivel a Habsburgok visszatérését el akarták kerülni – a köztársasági verziót várták el. A Tanácsköztársaság idején még a későbbi miniszterelnök, Bethlen István is ehhez igazodó ígéretet tett a győztes hatalmaknak.²⁹ Az antant később informálisan azt is jelezte, hogy az államforma kérdésében népszavazást tartana kívánatosnak.³⁰ Bízta abban, hogy a lakosság többsége a köztársaság mellett áll. Az államélet újraindításában azonban már József főherceg, a IV. Károly által 1918 őszén megbízott *homo regius* is részt vett. Friedrich István részére ő adott kormányalakítási megbízást. Az új kormány pedig első ülésén az alábbi határozatot fogadta el:

„Kimondja a minisztertanács, hogy Magyarország hivatalos elnevezése: Magyar Köztársaság, amelynek élén József királyi herceg, mint kormányzó áll.”³¹

²⁸ „A Tanácsköztársaságban a proletárság minden szabadságot, jogot és hatalmat kezébe vett, abból a célból, hogy megszüntesse a kapitalista rendet és a burzsoázia uralmát s ennek helyébe a szocialista termelési és társadalmi rendet tegye.” [A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság Alkotmánya 1. §].

²⁹ Ruzsoly József: Az első nemzetgyűlési választások előzményeihez. In: Ruzsoly József: *Alkotmánytörténeti tanulmányok* 1. Szeged: JATE Kiadó. 1991, 222–223.

³⁰ Huszár Károly miniszterelnök erre még az alkotmányosság helyreállításáról szóló törvényjavaslat minisztertanácsi vitájában is utalt. [MNL OL K-27. 1920. február 13-i ülés 33.].

³¹ MNL OL K-27 1919. augusztus 8-i ülés 10.

A határozat elismeri a republikánus államformát, de a Néphatározattal két ponton is szakít. Egyrésztől nem az abban szereplő népköztársaságot használja az államforma megjelöléseként, de különösen világos szakítást jelent, hogy József főherceget ismeri el államfőként. Ő vitán felül a Néphatározat előtti időszakhoz kötődik.

Bár József főherceg hamarosan lemond tisztségéről, a következő hónapok ebben a köztes állapotban teltek el. A kormány elismeri a republikánus államformát, tényleges tevékenysége azonban nem kötődik világosan az 1918. november 16-a utáni közjogi berendezkedéshez. Például már regnálásának elején (augusztus 8-án) a helyi önkormányzatoknál az 1918. október 30-ai állapotok helyreállítását rendelik el.³² Persze nem egy s nem két olyan esetet találunk, amikor az 1919. március 21-e előtti joghelyzet helyreállítását rendelik el.

A minisztertanács 1919. december 4-ei ülésén érdekes beadványt tárgyalt. A magyar királyság pártja a Szent Koronának a címerre történő visszahelyezését, illetőleg a közhatóságoknál a népköztársasági helyett az állami jelző használatának elrendelését kezdeményezte.³³ A minisztertanács azonban a határozathozatalt általános politikai indokból nem tartotta kívánatosnak. Bár az indítvány csupán államforma-semlegessé akarta tenni a közhatóságok elnevezését, a kormány ezt is kényes döntésnek tartotta. Az is beszédes azonban, hogy az indítványt napirendre vették, mert az a kérdés iránti szimpátiát jelzi. Az indítvány viszont kicsit maga is zavaros, mert a kormány a bíróságoknál már egy, augusztus 20-án kihirdetett rendeletében előírta, hogy

³² „Amíg a közigazgatás újjászervezése alkotmányos úton megtörténik, mindazok az önkormányzati testületi szervek (törvh. Bizottság, közigazg. bizottság, közs. képviselőtestület, városi tanács, községi előljáróság és mindezek alakulatai), valamint mindazok az egyének, akik 1918. október hó 30-án akár az említett szervek testületi tagjaiként, akár választás vagy kinevezés alapján hatósági vagy hivatali jogkört gyakoroltak, kötelesek működésüket haladéktalanul megkezdeni [...]” [3886/1919. ME. sz. rendelet (2) bekezdés].

³³ „A miniszterelnök úr bemutatja a magyar királyság pártjának beadványát olyértelmű kormányintézkedés megtétele iránt, hogy a magyar állam címerére a szent korona visszahelyeztessék, a magyar közhatóságok államinak és ne népköztársaságoknak neveztesse és ez az elnevezés használtassék az összes hivatalos iratokon és hogy a bírósági ítéletek a magyar állam nevében és (ne) a népköztársaságok nevében mondassanak ki.” [MNL OL K-27 1919. december 4-i ülés 46.].

ítéleteiket a Magyar Köztársaság nevében hozzák,³⁴ a magyar királyság pártja azonban még népköztársaságot említ.

5 A közjogi tradíciók legerősebb megjelenése: az államforma meghatározása

Az 1920 februárjában összeülő nemzetgyűlés már kifejezetten szakított a Károlyi-éra közjogi berendezkedésével. Az alkotmányosság helyreállításáról szóló törvény teljes tevékenységüket érvénytelenné nyilvánította, a Néphatározatot külön is megemlítve.³⁵ Bár utóbbi érvénytelenítésével visszaállt az 1918. november 16-a előtti államforma (a királyság), a miniszterelnökség iktatóbélyegzőjén még Horthy Miklós kormányzóvá választását követően is a „*Magyar Köztársaság miniszterelnöksége*” felirat szerepelt.³⁶ Az antant reakcióitól tartva a régi államformát még mindig nem feszegették.

A problémát a Simonyi-Semadam Sándor által vezetett új kormány megalakulása mozdította ki a holtpontról. Az 1920. március 15-én történt kormányalakítást követő első minisztertanácsi ülésen kijelentette, hogy az ország államformája nem köztársaság, hanem királyság, s a kérdésben kormányrendelet kibocsátását tartotta szükségesnek.³⁷ Az igazságügyminiszter már másnap bemutatta a tervezetet,³⁸ amelynek alapján március 18-án kihirdették „*Az állami hatóságok, hivatalok és intézmények elnevezéséről, és az állami címereken a szent koronának alkalmazásáról*” szóló 2394/1920. ME. sz. rendeletet. A jogszabály lényegében az 1920:I.tc. végrehajtási rendelete volt, s megállapította, hogy:

³⁴ „A bíróságok az alkotmányosság teljes helyreállításáig a Magyar Köztársaság nevében ítéleznek.” [4038/1919. ME. sz. rendelet 1. § (2) bekezdés].

³⁵ „Az úgynevezett népköztársaság és tanácsköztársaság szerveinek néptörvény, rendelet vagy más elnevezés alatt kibocsátott mindennemű rendelkezései érvénytelenek. [...] Az Országos Törvénytárból az oda beiktatott úgynevezett néphatározat és néptörvények töröltnek.” [1920. évi I. törvénycikk 9. §].

³⁶ MOL K-26-1920-III-1443 (2160/1920). [A példaként említett irat iktatására 1920. március 12-én került sor.]

³⁷ MOL K-27. 1920. március 15-ei ülés 12.

³⁸ MOL K-27. 1920. március 16-ai ülés 28–31.

„Az [...] 1920:I. *törvénycikk* [...] Magyarország ezeréves államformáját nem változtatta meg, [...] érvénytelennek nyilvánította azokat az alkotmányellenes forradalmi rendelkezéseket, amelyek [...] a királyság intézményét eltörölni kívánták, [...] Ezekhez képest tehát mindaddig, amíg a törvényhozás másként nem rendelkezik, Magyarország törvényes államformája a királyság marad.”

A jogforrási háttérből az a következtetés is levonható lenne, hogy a köztársasági államformát egy kormányrendelettel módosították királyságra. Ez pedig elég furcsa lépés lenne. A képet azonban árnyalja, hogy az államformát 1918 előtt a szokásjog határozta meg, ami írásba foglalás nélkül is létező norma. Az évszázadok folyamán a történeti alkotmány számos szokásjogi szabályát törvényben megerősítették, a normatív ereje azonban ekkor sem a törvényből eredt, hanem a szokásjogból. Az államformánál kilenc évszázad alatt nem érezték szükségét ilyen írott megerősítésnek, talán 1920 zavaros viszonyai között ez aktuális lehetett volna. Az kétségtelenül rendhagyó, hogy a szokásjognak egy ilyen lényeges elemét nem törvénnyel, hanem rendelettel erősítik meg. Csekey István teljes joggal vetette fel ezt a problémát.³⁹

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a történeti alkotmány keretei között a törvény és a rendelet nemcsak anyagi (jogot létesítő), hanem alaki (már létező jogot rögzítő) jogforrás is lehetett. Napjainkban azonban már csak az előbbi.

A magyar közjog – Werbőczy nyomán⁴⁰ – a szokásjognak három funkciót tulajdonított: törvényt magyarázó, törvényrontó és törvényt pótló.⁴¹ A két alkotmánytípus között a lényegi különbség az, hogy a történeti alkotmánynál törvényt pótló szokás is létezett, míg a karta-

³⁹ „Ez a most kibocsátott rendelet már erős és határozott lépés a jogfolytonosság teljes megvalósítása felé, de kifogásoljuk, hogy mindez miért nem törvény formájában történt meg.” Csekey István: A kormányzó és jogköre. In: *Magyar Jogi Szemle* 1920/5, 260.

⁴⁰ Hármaskönyv Előbeszéd 11. cím 3–5. §.

⁴¹ Molnár Kálmán: *Magyar közjog*. Pécs: Danubia, 1926, 31; Egyed István: *A mi alkotmányunk*. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1943, 53.

lis alkotmánynál ez csak a törvényt magyarázó funkcióra szorítkozhat. A joggyakorlat ugyanis csak tételes normaszöveg alapján oldhat meg jogvitákat. A törvényt pótló szokás viszont úgy keletkezett, hogy a joggyakorlat tételes normaszöveg hiányában is megoldhatott jogvitákat, vagyis a joggyakorlat pótolta a törvényt. Anyagi jogforrás pedig akkor lehet a törvény vagy a rendelet, ha ilyen törvényt pótló szokást erősít meg. Anyagi jogforrás jellegét napjainkban azonban egyedül az Alaptörvényben fedezhetünk fel,⁴² így talán érthető, hogy minden törvényt és rendeletet automatikusan alaki jogforrásként kezelünk.

Az államforma tehát az 1920. évi I. törvénycikk hatálybalépésétől, *de jure* királyság lett, ehhez különösebb kétség nem férhet. A királyi trón betöltését azonban kül- és belpolitikai okok egyaránt nehezítették, így a *de facto* helyzet rendezése nem történt meg. Az ország tartósan királyság maradt, anélkül, hogy a királyi trónt betöltötték volna. Márpedig király nélkül az államműködésben a republikánus elemek kerülnek túlsúlyba. Ez az álláspont a korabeli közjogi irodalomban is meghatározó volt (ld. pl. Csekey István,⁴³ Polner Ödön⁴⁴ vagy Buza László⁴⁵

⁴² Az Alkotmánybíróság a 22/2016. (XII. 5.) AB határozat indokolásának (67) bekezdésében kimondta, hogy „[...] Magyarország alkotmányos önazonossága olyan alapvető érték, amelyet nem az Alaptörvény hoz létre, azt az Alaptörvény csak elismeri.” [Ld. még Varga Zs. András: Történeti alkotmányunk vívmányai az Alaptörvény kögens rendelkezéseiben. In: *Iustum Aequum Salutare* 2016/4, 89.] Itt az Alaptörvény anyagi jogforrásként funkcionál: nem jogot keletkeztet, hanem létező jogot rögzít.

⁴³ Csekey az 1920. évi I. törvénycikket az alábbi kritikával illette: „Ahelyett, hogy az államhatalmat a szent korona elmélete alapján osztotta volna meg államfő és a nemzettagokat képviselő nemzetgyűlés közt: az államfőt megillető jogoknak tekintélyes részét továbbra is megtartotta magánál s ezzel a szuverénitásnak egész különös, köztársasági ízű szellemét csempészte be a magyar alkotmányba.” Csekey 1920, *i.m.* 259.

⁴⁴ Polner Ödön az alábbi véleményen volt: „Ez kétségtelenül köztársasági jogi állapotoknak felel meg és az 1920:1. t.-c. a kormányzó jogállását és hatáskörét indokolása szerint tudatosan és bevallottan általában olyannak állapította meg, amilyen a köztársasági államfőké szokott lenni. Különbözik azokétól különösen annyiban, hogy az állást nem meghatározott időre kell betölteni, és hogy külső méltósága magasabb. Ezek a különbségek azonban a lényegét nem érintik.” Polner Ödön: A kormányzói jogkör kiterjesztésének kérdése. In: *Magyar Jogi Szemle* 1920/3, 97.

⁴⁵ Buza László az alábbi véleményen volt: „Magyarország államformája és kormányzata ma is csak tényleges állapotot mutat. Az ország tényleg ma is köztársaság; de jogilag monarchia s monarchia marad mindaddig, amíg az erre illetékes jogalkotó tényező – az összeülőldő nemzetgyűlés – az államformát nem változtatja meg.” Buza

munkásságát). A legveretesebb véleményt azonban Adolf Merkl fogalmazta meg, aki a Jogtudományi Közlöny 1925. március 1-jei számának vezércikkében kifejezetten ezzel a problémával foglalkozott. Konklúziója pedig az alábbi volt:

„Az előrelátó politikai szem láthatja már a királyság körvonalait, a jogászi szem, amely tekintetét a már érvényben lévő jogszabályokra irányozhatja csupán, azonban nem lát egyebet, mint köztársaságot. [...] A jelenlegi magyar állam mindazonáltal mégis csak köztársaság, amelynél a »királyság« megjelölés ellentmondásban van a provizórikus alkotmánnyal.”⁴⁶

A *de facto* helyzetben tehát erős republikánus vonásokat találhatunk. Ez pedig azt a kérdést veti fel, hogy a *de jure* és a *de facto* helyzet szétválasztható-e? *Lehet-e úgy királyság az államforma, hogy az államberendezkedés dogmatikai elemzése a köztársasághoz vezet.*

A válasz a tradíciókon nyugszik. Ha erősek, felülírhatják a dogmatista gondolatmenetet.

6 Az államcímer meghatározása (1920)

A 2394/1920. ME. sz. rendelet az államformával együtt az címer kérdését is rendezte. A jogszabály (5) bekezdése szerint:

„Hatályban maradnak azok a törvényes rendelkezések is, amelyek értelmében a magyar állam címerein a magyar állami főhatalom jelképül a szent koronát kell alkalmazni.”

Lényeges, hogy a rendelet a Szent Koronát nem az államforma közvetítőjeként, hanem a magyar állami főhatalom jelképeként határozza meg. A *„Hatályban maradnak azok a törvényes rendelkezések”* tagmondat

László: A királyválasztás joga. In: *Magyar Jogi Szemle* 1920/2, 84.

⁴⁶ Merkl Adolf: A mai Magyarország államformájának kérdéséről. In: *Jogtudományi Közlöny* 1925/5, 35.

arra utal, hogy a kormány ugyanazt a konklúziót vont le, mint az államformánál: ha az 1920. évi I. törvénycikk a népköztársaság időszakának intézkedéseit érvénytelenné nyilvánította, akkor ez az 1918. november végi Károlyi-féle címer rendeletre is vonatkozik. Nem azért kell a koronás címert használni, mert az államforma királyság, hanem azért, mert a népköztársaság előtt az volt az állami címer.

7 Epilógus

A tanulmány címében Trianon közjogi tradíciókra gyakorolt hatásának vizsgálatát ígértem. Ehhez kapcsolódóan néhány feltételezést már a Prológusban igyekeztem igazolni. Kossuthra hivatkozva abból indultunk ki, hogy az államformaváltásnak (a köztársaság bevezetésének) sem szükségszerű velejárója a monarchikus időszakhoz köthető tradíciók eltörlése. A múlttal történő szakítás nem feltétlen alkotmányjogi következmény, csupán pillanatnyi politikai döntés. 1918-ban is sokkal inkább az uralkodóval szemben a veszített háború miatt érzett harag, a győztes hatalmak irányába tett gesztus, a jobb békefeltételekbe vetett remény motiválta a múlttal való szakítást, mintsem az addigi közjogi berendezkedéssel szemben táplált ellenérzés.

A Néphatározattal a múltat elsöprő politikai döntés megszületett, új alkotmány kibocsátását irányozták elő. Amikor azonban a tényleges alkotmányozó munkához hozzá kellett kezdeni, akkor mind a szakminisztérium, mind a jogtudomány a bénultság állapotába került. Számos szónoklatot olvashatunk a forradalmi változások sürgető szükségéről, de alkotmány szöveget senki nem írt. Az egyetlen fellelhető tanulmány (Benárd Emil) is arról értekezik, hogy a történeti alkotmánnyal nem szabad teljes egészében szakítani. Egyes részeit meg kell tartani, egyes részein változtatni kell. Ha 1848 áprilisának mintájára új törvényekkel egészítik ki a történeti alkotmányt, akkor ez jogalkotás-technikailag jól kivitelezhető. Amennyiben kartális alkotmányt akarnak készíteni, akkor a történeti alkotmányból megtartott részeket is világosan elhatárolva le kell írni. És ez nagy buktató. Ha a múltból

mindent eltörlünk, mint azt a Tanácsköztársaság tette, akkor könnyű alkotmányt írni, különösen egy diktatúrában. Aki megfogja a pennát, azt ír, amit jónak lát. A történeti alkotmányt vita nélkül írásba foglalni viszont szinte lehetetlen. Valószínűleg ezért nem fogott hozzá senki.

Újra visszatérve a címben megfogalmazott kérdésre, mikén hatott Trianon a közjogi tradíciókra, megadhatjuk a választ: rendkívüli mértékben felerősítette azokat. A forradalomtól és a köztársaságtól a közvélemény nagy része az ország területi épségének megóvását várta. Mikor ez csődöt mondott, a forradalommal szemben kiábrándultság lett úrrá. Trianon már nem közvetlenül a veszített háború, hanem a bukott forradalmak következménye volt. Legalábbis az ország lakosságának jó része így látta. Így Trianon a tradíciókkal szakítani akarók háttérbe szorulását idézte elő. Ez leginkább az államformában mutatkozott meg, ezért is fektettem erre nagyobb hangsúlyt. 1920-ban úgy gondolták, hogy a kormányzói intézmény csak átmeneti időre szól, mert a királyi trón betöltését belátható időn belül rendezni tudják. Ez azonban nem történt meg, ami miatt az idő múlásával a jogdogmatika egyre erősebb nyomás alá helyezte az államformát.⁴⁷ Az állambe rendezkedés *de facto* republikánus volt, akkor *de jure* miért királyság az államforma. Azért, mert főleg Trianon miatt a közjogi tradíciókhoz nagyon erősen ragaszkodtak. Úgy érezték, hogy ez lényegesen jobban szolgálja az ország területi integritásának helyreállítását, mint egy, a múlttal szakító új közjogi berendezkedés.

⁴⁷ A dogmatikai bizonytalanságokat legalaposabban Schweitzer Gábor foglalta össze. Schweitzer Gábor: Közjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány – A két világháború közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázlata. In: Schweitzer Gábor (szerk.): *A magyar királyi köztársaságtól a Magyar Köztársaságig – Közjog és tudománytörténeti tanulmányok*. Pécs: Publicon. 2017, 14–25.

Felhasznált irodalom

- Angyal Pál: Büntető jogszabályaink és a Magyar Népköztársaság. In: *Jogtudományi Közlöny* 1918/49, 50, 51, 1919/1, 2, 8.
- Benárd Emil: A Magyar Népköztársaság alkotmánya. In: *Jogállam* 1919/1-2.
- Buza László: A királyválasztás joga. In: *Magyar Jogi Szemle* 1920/2.
- Csekey István: A kormányzó és jogköre. In: *Magyar Jogi Szemle* 1920/5.
- Dubben, Karin: *Die Privatentwürfe zur Weimarer Verfassung – zwischen Konservatismus und Innovation*. Berlin: Logos. 2009.
- Egyed István: *A mi alkotmányunk*. Budapest: Magyar Szemle Társaság. 1943.
- Fenske, Hans: Nichtamtliche Verfassungsentwürfe 1918/1919. In: *Archiv des öffentlichen Rechts* 121/1996.
- Kossuth Lajos: Alkotmányjavaslat (1851. április 25. – későbbi módosításokkal és javításokkal), <http://mek.niif.hu/04800/04882/html/szabadku0167.html>, letöltés ideje: 2020.12.08.
- Láday István: Az igazságszolgáltatás demokratizálása. In: *Jogtudományi Közlöny* 1918/46, 47, 49.
- Merkel Adolf: A mai Magyarország államformájának kérdéséről. In: *Jogtudományi Közlöny* 1925/5.
- Molnár Kálmán: *Magyar közjog*. Pécs: Danubia. 1926.
- Morus Junior: Forradalmi jogalkotás. In: *Jogtudományi Közlöny* 1919/6.
- Polner Ödön: A kormányzói jogkör kiterjesztésének kérdése. In: *Magyar Jogi Szemle* 1920/3.
- Preuß, Hugo: *Das Verfassungswerk von Weimar*. Herausgegeben, eingeleitet und erläutert von Lehnert, Detlef, Müller, Christoph, Schefold, Dian. Heidelberg: Mohr Siebeck. 2015.
- Rosnyai Dávid: A jogtudomány első feladata a forradalom után. In: *Jogtudományi Közlöny* 1918/46.
- Ruszoly József: Az első nemzetgyűlési választások előzményeihez. In: Ruszoly József: *Alkotmánytörténeti tanulmányok 1*. Szeged: JATE Kiadó. 1991.
- Schweitzer Gábor: Közjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány – A két világháború közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázlata. In: Schweitzer Gábor (szerk.): *A magyar királyi köztársaságtól a Magyar Köztársaságig – Közjog és tudománytörténeti tanulmányok*. Pécs: Publicon. 2017.

Stipta István: Kossuth Lajos 1859-es alkotmánykonceptiója In: *Jogtudományi Közlöny* 1995/1.

Stipta István: Kossuth Lajos önkormányzat-konceptiója. In: Balogh Judit (szerk.): *Európai Magyarországot! Kossuth Lajos és a modern állam koncepciója*. Debrecen: DE-ÁJK. 2004.

Szladits Károly: A jogrendszer átalakulása. In: *Jogtudományi Közlöny* 1918/51.

Vámbéry Ruzstem: Forradalom. In: *Jogtudományi Közlöny* 1918/44–45.

Varga Zs. András: Történeti alkotmányunk vívmányai az Alaptörvény kógens rendelkezéseiben. In: *Iustum Aequum Salutare* 2016/4.

*Bodó Barna**

TEGNAP ÉS HOLNAP KÖZÖTT - EMLÉKJELEK SORSA A BÁNSÁGBAN 1918 UTÁN

1 Motiváció

Kisebbségi létköörülmények között meg kell küzdeni azzal a visszás helyzettel, hogy fontos mondandóinkat többnyire magunknak, a saját nyilvánosságunknak mondjuk el. Mert a többség nem figyel oda, nem közlik a szövegeket – nem érdekli őket a közlendőnk. 1918 kapcsán is sok mondandója van az erdélyi magyarnak, de soha nem tudja, milyen üzenet ér célba román oldalon. Ezért volt igazán pozitív, hogy a Romániai Szerbek Szövetsége 2018 őszén, a román egyesülés történelmi igényét kimondó gyulafehérvári nagygyűlés centenáriuma, egy olyan konferenciát rendezett Temesváron, amelyre a többséget alkotó szerb előadók mellé meghívtak románokat, németeket, magyarokat is. Itt az alkalom, most kell olyan témát választani, amely nem magyar vélemény vagy helyzet(át)értelmezés, hanem faktológia. Minden közösség számára fontos (kell, hogy legyen) a tények bemutatása és a kialakuló kép elemzése. A téma adottnak mondható, a bánási emlékekkel szembeni román hatalmi viszonyulás, vagyis annak számbavétele, hogy 1918 óta hány bánási szobor, emlékmű, emléktábla esett és miként a változó idők hatalmi intoleranciájának áldozatául – nemcsak magyar, hanem közös kérdés, beleértve a német/sváb, a román és a szerb emlékjeleket is. Ebben az esetben két vonatkozást illetően voltam bizakodó: meghallgatnak, mi több, a sajtójelenlét (talán) széles nyilvánosságot is nyújt. Ez utóbbi elmaradt, de a helyszínen érdekes vita alakult ki.

* Nyugalmazott docens, tiszteletbeli professzor - Sapientia EMTE, Kolozsvári Kar, bodobarna1@gmail.com.

2 Emlékjelek sorsa

A Trianont követő közép-európai határtologatásoknak bár különböző mértékben, de mindenki vesztese. Akik területet vesztek, azok esetében a válasz egyértelmű, de hosszabb távon vesztesek lettek a területtel gyarapodott országok is. Vesztesek, mert a területtel befogadott (?) lakosság okán olyan kulturális, jogi, szociális, gazdasági kérdésekkel találták szembe magukat, amelyek nagy része akkor is felmerült volna, ha a területszerzés céljából a trianoni palotában és különböző lobbihelyeken nem hazudnak össze fűt meg fát a vonatkozó területek etnikai viszonyairól. Vajon mire gondoltak ezek a román politikusok a Párizsban és más helyszíneken vívott politikai csatáikban? Megkapják a területe(ke)t, és onnan a más etnikumúak egyszerűen felszívódnak, eltűnnek vagy – kiseprrik őket? Hogy milyen praktikákra került akkor sor, jelen elemzésnek nem tárgya, azt viszont megfelelő módon dokumentálta a térség politikatörténete, hogy etnikai értelemben a trianoni rendezés után rosszabb lett a közép-európai helyzet, mint előtte volt. A térségben a legtöbb (utóbb felbomlott vagy egészben maradt) ország számára máig gondot okoz a nagy nyereség, képtelenek (nem törekednek) a normalitás, az etnikai béke feltételeinek a megteremtésére.

Ennek egyik, nem a legfontosabb, de jelzés értékű kérdésköre a megkapott területeken található nyilvános emlékjelek, szobrok, táblák, emlékművek helyzete, az ezekre vonatkozó politika, a türelmetlen intézkedések, a durva megnyilatkozások, a másik felet semmibe vevő fellépések. A kérdés rendre felmerült, ott is, ahol a helyi lakosság (a régi helyi közösség) semmilyen beavatkozást nem igényelt, mi több, kimondottan ragaszkodott akkor létező emlékjeleihez. Városaink képe átalakul(t), az új politikai rendszer, az új hatalom beavatkozik(ott) a városok folytonosságon alapuló képébe. Áthelyeztek, eltüntettek köztéri alkotásokat, elbontottak emlékműveket, terek egységét megbontották, átalakították, azzal a céllal, hogy megszüntessék a tér és környezete (bizonyos, számukra idegen) identitást kifejező kapcsolatát. Sokatmondó, hogy nemcsak magyar történelmi emlékeket, de egyházi jellegű, illetve jeles irodalmi személyiségeket idéző emlékjeleket is el-

pusztítottak. A Magyar Tudományos Akadémia 1921-ben levéllel fordult a világ több tudományos akadémájához és kérte, hogy segítsenek a támadásoknak kitett művészi munkák számára valamilyen – nemzetközi – védelem kialakításában. A magyar országos műemlékvédelmi hivatal kéréssel fordult a nagyhatalmakhoz, küldjenek ki szakértői bizottságot a kulturális vandalizmus eseteinek a jegyzékbe vételére.

Az impériumváltást követően Erdélyben¹ lerombolt, eltüntetett emlékjelekről több jelzés értékű dolgozat készült. A legelsőt alighanem Olay Ferenc² készítette, aki megállapította:

„Különös ellenszenvvel viseltetnek az utódállamok az 1848/49-es szabadságharcra kapcsolatos szobrok, Kossuth- és az ezredéves emlékek iránt, amelyeket kímélet nélkül pusztítanak. [...] A románok és szerbek által elkövetett brutalitások eltörpülnek a csehek³ tevékenysége mellett, akik – bár a másik két utódállamnál kultúrában magasabb fokon állanak – sokkal több kárt okoztak, s a rombolásban messze előljárva, Felsőmagyarországon szám szerint is a legtöbb emlékművet pusztították el.”

Olay különben Bánság mai megyéiből – jelen elemzésünk erre a térségre terjed ki – 15 szobor és emlékmű megrongálását és (olykor több lépésben történt) eltüntetését jegyzi fel.

Külön figyelmet érdemel Murádin Jenő *A megsebzett szobor* című munkája,⁴ ez mindmáig az Erdélyben elpusztított köztéri emlékjelek legteljesebb jegyzéke, ebben a bánsági (Arad, Krassó-Szörény és Temes) megyék területéről 19 emlékjel meggyalázását vagy eltüntetését dokumentálja. További, a veszteségeket is bemutató munka: Balázs Károly az utódállamokban elpusztított emlékművek képeslapon történt

¹ Erdélyt a dolgozatban nem a történelmi Erdélyre vonatkoztatom, hanem a Trianont követően Romániához került, korábban Magyarországhoz tartozó részekkel együtt értem: a Partiummal és a Bánsággal együtt.

² Olay Ferenc: A magyar emlékművek sorsa az elszakított területeken. In: *Budapesti Szemle* 1930/626–628, 348–385.

³ Ma indokolt kiegészíteni: csehek és szlovákok.

⁴ Murádin Jenő: *A megsebzett szobor*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó. 2008.

ábrázolásait gyűjtötte kötetbe.⁵ Fontos forrás Ujj János *Emlékhelyek és emlékművek Arad megyében* című kötete⁶ és Puskel Péter emléklapokból összeállított munkája.⁷ Kapcsolódik a témához Dávid Gyula és Veress Zoltán kötete a Magyarországon kívüli emlékjelekről.⁸ A temesvári Vicze Károly *Temesközi emlékhelyek* (2008) című összeállítása Temes megye,⁹ Szekernyés János monográfiája viszont a történelmi Bánság, vagyis nemcsak Bánság romániai részén, hanem a szerbiai és magyarországi részére kiterjedően veszi számba a történelmi régió magyar emlékjeleit, létezőket és elpusztítottakat egyaránt.¹⁰ Ujj János újabb kötetében¹¹ az aradi és Arad megyei első világháborús emlékműveket mutatja be.¹² Csallóközi Zoltán kis kötetbe foglalta össze a nacionalista düh és a határon túli kommunista diktatúrák emlékjel-pusztításait.¹³ Külön említeni kell Jakab Albert Zsolt rendkívüli elemzését Kolozsvár emlékjeleiről,¹⁴ a kérdéskör elemzésének elméleti megalapozása okán, ugyanis munkájában a Bánsággal nem foglalkozik.

⁵ Balázs Károly (összeáll.): *Elpusztított emlékműveink: az utódállamokban elpusztított vagy megrongált emlékműveink és szobraink képeslapokon*. Budapest: Notesz+ Kft. 1997.

⁶ Ujj János: *Emlékhelyek és emlékművek Arad megyében*. Arad: Alma Mater Alapítvány. 2003.

⁷ Puskel Péter: *Emléklapok a régi Aradról (1885–1945)*. Arad: 2005.

⁸ Dávid Gyula – Veress Zoltán (szerk.): *Jelképes jelenléteink. Emlékhelyek – extra Hungariam. Határtalan Hazában 5*. Budapest–Kolozsvár–Stockholm: Erdélyi Könyv Egylet. 2007.

⁹ Vicze Károly (összeáll.): *Temesközi emlékhelyek*. Temesvár: Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó. 2008.

¹⁰ Szekernyés János: *A magyarság emlékjelei a Bánságban – Semne evocatoare ale maghiarii în Banat – Evidence of Hungarian Presence in the Banat*. Temesvár: HangArt könyvek. 2013.

¹¹ Ujj János: *Első világháborús emlékművek Aradon és Arad megyében*. Arad: Szabadság-szobor Egyesület. 2014.

¹² Léteznek még más, köztéri szobrokról készült munkák (pl. Oláh Ilona: *Emlékek és szobrok*. Szatmárnémeti: Profundis. 2006.), de ha ezek nem foglalkoznak az emlékjelek elleni brutalitásokkal, nem utalok rájuk.

¹³ Csallóközi Zoltán: *Koszorú. Lakitelek: Antológia* Kiadó. 2020.

¹⁴ Jakab Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 2012.

Fontos volna ismerni a másik, a domináns fél álláspontját az emlékjelekkel szembeni intolerancia kérdésében, de többnyire sajtótudósításokat lehetne idézni, és ezekkel ebben a keretben nem foglalkozom. Témánkba vágóan egyetlen román szerzőt idézhetek, Virgiliu Z. Teodorescu bukaresti muzeológus több dolgozatban foglalkozott erdélyi városok (Marosvásárhely, Gyulafehérvár) közterein elhelyezendő román emlékjelekkel, ezek köztéri integrációjának kérdésével. Egy 2006-os bukaresti konferencián tartott előadását a köztéri szobrok és emlékművek kérdésének szentelte, az utóbbi kötetben közzét, összefoglaló jellegű dolgozatának¹⁵ a címe is jelentésszerű: *A köztéri emlékmű, egy nép identitásának névjegykártyája* (*Monumentul de for public, carte de vizită a identității unui popor*). Hivatkozik a hivatalos álláspontra: 1918-ban született egy (alighanem kormányzati) döntés, miszerint a közterekről el kell távolítani azokat a szimbólumokat, amelyek a románság történelmével és érzelmeivel nem harmonizálnak.¹⁶ Kérdés, elírásról van-e szó, vagy valóban, már jóval a trianoni verdikt előtt megszületett a bukaresti hatalmi döntés? Ami bizonyos, elindult egy folyamat, célja az erdélyi városok közösségi tereinek átalakítása. Megjelentek a román történelem és kultúra emlékjelei – és ezeknek a helyét olykor úgy alakították ki, hogy korábbi (magyar) emlékjelet tüntettek el vagy csonkítottak meg.¹⁷ Teodorescu leírja, hogy a román kormány felhívásban fordult a szomszédos országokhoz, hogy a lebontott vagy lebontásra ítélt emlékjeleket megkaphatják és elvihetik. A kérdésben a leginkább érdekelt Magyarország¹⁸ volt, a szerző szerint a magyar kormány nem

¹⁵ Teodorescu, Virgiliu Z. *Monumentul de for public, carte de vizită a identității unui popor*. In: Șerbu, Milana – Gheorghe, Constantin (eds.): *Globalizare și identitate națională*. București: Editura MAI, 2006.

¹⁶ Teodorescu 2006, i.m. 182.

¹⁷ Jellemző a szerző elfogultságára, hogy Sissi (Sziszi) nála következetesen magyar királynő – nem császárnő. Leírja, hogy a karánsebesi Erzsébet királynő szobor ellen a felállítását (1917) követően szinte azonnal tiltakozott a helyi román lakosság és el kellett eltávolítani. Szükséges egy közbevetés: az Erzsébet szobrot 1901-ben avatták fel. Korabeli sajtóforrások a Teodorescu-állítás ellenkezőjét bizonyítják, Sissi élete végén sokszor jött Dél-Bánságba, Herkulesfürdőre és Oravicabánya mellé, Marillafürdőre, ahol kezelte magát. Szerette a vidéket és szerették őt az itteniek. Ezért van az, hogy a legtöbb Erzsébet-szobrot alighanem itt, ebben a megyében állították fel halála után.

¹⁸ Teodorescu szerint Lengyelország bejelentette igényét a Marosvásárhelyen le-

kívánt reagálni a megszólításra, külön tárgyalásokat javasolt. Szerzőnk a továbbiakban azt állítja, hogy a bécsi döntést követően Észak-Erdélyben jött a magyar hatalom „úthengere”, és sorra tette tönkre az utóbbi évek román emlékjeleit. Példaként két esetet említ: a magyarláposi és színérváraljai világháborús áldozatoknak szentelt emlékműveket. Szövege sugallja: miközben a román kormány felkínálta a hatalmat zavaró emlékművek át-/visszavételét Magyarországnak, a magyar hatalom Észak-Erdélyben román emlékjeleket rombolt.

3 Emlékezet, politika, üzenet

Az emlékezet korunk egyik sokat kutatott területe, a pszichológia mellett vizsgálja az antropológia, a politikatudomány, a szociológia, a történelemtudomány is. Első közelítésben az emlékezet kimondottan belső, egyéni vonatkozású folyamat, mintha nem is volna semmiféle kapcsolata a közös társadalmi, kulturális emlékezettel. Az egyén mindig (adott) társadalmi keretben emlékezik. Ezzel szemben az emlékezés, a kollektív emlékezet kapcsán megfogalmazódó kérdés kimondottan közösségi: mit nem szabad elfelejtenie egy közösségnek? Mi történne egy társadalomban, ha nem léteznének emlékek, emléképek? Assmann szerint¹⁹ az emlékezet lényegében gyűjtőfogalom, felöleli a múltra utaló valamennyi tudati megnyilvánulást. A kommunikatív emlékezet élő, kötődik a közösséghez való alkalmazkodási képességhez és rituális formákhoz is, alapjában orális emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet viszont a múlt átesztétizált és/vagy tudományossá tett emlékezetben tartásának a módusza, írott és más-milyen tárgyas formákat ölt, mint például a vizuális reprezentáció vagy az intézményteremtés (múzeumok, levéltárak).

szerelt Bem-szoborra, és elvitték. Murádin Jenő könyvében (Murádin 2008, *i.m.*) azt olvassuk, hogy az 1919. március 27-én ismeretlen tettesek által ledöntött szobrot 1928-ban Dandea polgármester utasítására megrongálták, darabjait vonatra tették, állítólag Lengyelországba vitték. Oda soha nem érkezett meg, a szobor megrongálása miatt a lengyel állam diplomáciai úton tiltakozott.

¹⁹ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban*. Budapest: Atlantisz Kiadó. 1999.

A kollektív emlékezet olyan tartalmakat is hordoz, amelyeket az egyén nem is élhetett át, születése előttiek. Az általunk át nem élt eseményeket egyszerű tényből a társadalom teszi emlékké, állapítja meg Halbwachs.²⁰ A családban kezdődik az emlékezet kialakítása, ahogy a generációk továbbadják megélt élményeiket. Van, amit rekonstruálni kell, az elbeszélések alapján már nem tudjuk élővé tenni azokat. Itt lép be a társadalmi keret, amely az emlékezetet felülvizsgáló, működtető intézményként tételveződik, az emlékezési esemény szabályozásával biztosít egy bizonyos társadalmi konszenzust. A különféle társadalmi csoportokba belenövő ember, a csoport és a maga számára a jelenben fontos emlékeket őrzi csak meg. Az ember persze egyszerre több társadalmi csoport, többféle kollektívum emlékezetének hordozója. A közös (nem feltétlenül azonos) emlékezet pedig létrehozhat, kialakíthat társadalmi csoportokat: azt a hatást váltja ki, hogy ezekben az emberekben kialakul és megerősödik összetartozásuk tudata. Vagyis a közös tapasztalatoknak jelentős a csoportszervező ereje. Az összetartozás élményét a közös tapasztalatokon alapuló közös múlt adja.²¹ A Jan Assmann alkotta emlékezetközösség fogalma a közös tapasztalatokkal rendelkezők körét jelöli meg, de a közösségben szerveződő kollektív tapasztalat nem jelent teljesen azonos, homogén élményeket.

Az emlékezet tárgyai tehát konkrét időhöz és térhez, konkrét csoporthoz kötődnek, a harmadik ismerv pedig a rekonstruktivitás. Ez utóbbi azt jelenti: az emlékezetben nem a múlt, mint olyan őrződik meg, hanem az, amit az adott társadalom értékesnek tart megőrizni belőle, és abban a formában, ahogyan azt átalakítja az egyén és a társadalom. Ez a folyamat a jövőt is befolyásolja: az emlékezet nemcsak a múltat rekonstruálja, hanem szervezi a jövőt is.

Az emlékezet és történelem M. Halbwachs véleménye szerint egyfajta linearitást képez: az előbbi felváltja az utóbbi. Amikor a múltat már nem megélik, amikor az emlékezet valamiről nem hoz tartalma-

²⁰ Halbwachs, Maurice: A kollektív emlékezet. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. 2002, 303–433.

²¹ Jakab 2012 i.m.

kat, kezdetét veszi a történelem. Ebben a helyzetben lép elő a kollektív emlékezet és történelmi emlékezet.²²

Émile Durkheim a társadalmi köteléket szellemi-morális természetűnek látta, megállapítása, hogy a kollektív tudás szimbólumokban tárolódik, amelyek alapvető fontosságúak a társadalmi emlékezet kontinuitása szempontjából.²³ Maurice Halbwachs tézise: az eseményeknek, személyeknek vagy helyeknek érzékelhető, konkrét formákban kell megjeleníteniük ahhoz, hogy egy-egy csoport emlékezetében konstans módon megmaradjon, „megszilárduljon egy igazság”.²⁴

Assmann szerint a múltból létrehozott tudás igyekszik láthatóvá, fizikaivá válni, ebben rejlik a változatlan megmaradásának garanciája. Az emlékezetnek helyszínekre van szüksége és térbeliesítésre hajlik.²⁵

Térfelfogásunk a múlt század vége felé jelentős mértékben megváltozott. A térbeli fordulat egyik elindítója Henri Lefebvre volt, aki 1974-es könyvével²⁶ (*La production de l'espace* – A tér termelése) egyfajta programot indukált. Szerinte a tér nem külsődleges adottság, nem edény, mely bármivel megtölthető, hanem társadalmi konstrukció. Emberek alkotta második természet. Ha a tér társadalmi produktum, az értékek és a jelentések társadalmi termelésén alapuló konstrukció, akkor nemcsak kihat a térhasználatra és térpercepciókra, hanem ebben az értelemben a tér a társadalmi viszonyokat (is) tartalmazza, azok eredménye, továbbá alakítója, fenntartója és ellenőrzője is a térnek. A gondolat Foucaultnál azzal bővül, hogy beemeli a körbe a hatalmi tényezőt: a heterogén, az egyes helyszíneken meglévő hatalmi technikák alapozzák meg a partikuláris igazságrezsimeteket, eszerint látni kell, hogy a terek mindig a hatalom és tudás összefüggésében értelmezendők.²⁷ Eszerint a tér természete komplex és ellentmondásos,

²² Halbwachs 2002, *i.m.*

²³ Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1978.

²⁴ Jakab 2012, *i.m.* 26.

²⁵ Assmann 1999, *i.m.*

²⁶ Lefebvre, Henri: *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell, 1991 [francia eredeti 1974].

²⁷ Foucault, Michel: A hatalom mikrofizikája. In uő: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok*,

mivel a teret egyrészt alakítják a társadalmi viszonyok, másrészt a tér maga is társadalmi viszonyokat termel. Ekként a tér a társadalmi élet (újra)termelésének is a közege.

A kollektív emlékezet fogalmának Gyáni Gábor értelmezésében a múlt hagyományban testet öltő öntudata felel meg, hosszú századokon át ez jelentette a múltra való (vissza)emlékezés domináns, ha nem is egyedüli módját.²⁸ A 19. századot megelőzően nem létezett tehát általános, koherens és mindenki által egyaránt legitimnek tekintett tudás a történelmi múltról, ez tekinthető a mai nemzeti történelmi tudatnak. A kollektív emlékezet új módusza tömegkultúraként hat, és kapcsolatba kerül a politikai diskurzussal.

A 19. század második feléig a történelem döntő módon politikai tevékenység volt, a szónak a legtágabb értelmében. Nora szerint mítoszokon keresztül foglalkozott az eredet kérdésével, alapításokkal és hatalmi legitimációval kapcsolatos kinyilatkoztatásokat tett, dicsőséges genealógiákat vázolt fel, életmód modelleket nyújtott és viselkedési előírásokkal szolgált a hatalmasok számára.²⁹ Való igaz, a letűnt idők történelme közvetlen haszonnal járhat a mindenkori jelen számára, az utolsó száz évben a politikai elit a saját céljaira kiaknáztatta a történelem aktualizálható értelmét, mi több, nem-állami szervezetek (egyház, civil társadalmi szerveződések) is vállalkoznak olykor történetmondó szerepre. Napjainkban az emberek egyre aktívabb viszonyt kezdenek kialakítani a sajátjuknak vallott közös múlttal. Gyáni Gábor szerint a történelemnek ekként való politikai instrumentalizálása többnyire történelempolitikának (*Geschichtspolitik*, *historical policy*) nevezhető, és azt is jelenti, hogy az állami identitáspolitikáé mindinkább befészkelte magát a szorosán vett történetírói gondolkodásba is. A szakirodalom külön foglalkozik a memóriapolitikával, a *memory policy* kérdésével.

Az emlékezetpolitika valós fogalom és gyakorlat: létezik, mint a nemzetépítő múlttal rendelkező államok alapvető attribútuma, abban az esetben is, ha passzív szerepet tölt be, azaz az emlékezetet meg-

előadások, beszélgetések. Debrecen: Latin Betűk Alapítvány Kiadó. 2000 [1976], 307–330.

²⁸ Gyáni Gábor: *A történelem, mint emlék(mű)*. Budapest: Kalligram Kiadó. 2016.

²⁹ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó. 2009.

lévő sémák alapján újratermeli. Az emlékezetpolitika természetesen nem állami szakpolitika, de néhány szakpolitikai koncepción és lépésen keresztül – leginkább a tankönyvek hivatalos jóváhagyásával – a kollektív tudatot széles történelmi időhorizonton képes befolyásolni. Mindez komoly hatással van a szomszédos népekről alkotott képre is (ez esetben a román közemlékezetben kialakuló magyarsággépre).

Az állami emlékezetpolitika különösen nagy igényt támaszt a nemzeti közösség historizált önképére, amely a nacionalista beszédmód újbóli felvirágzását, egyfajta utóvirágzását eredményezi. Az állami történelempolitika mindenhatóságának fontos biztosítéka az iskolai (történelem)tanítás, a történelem mint iskolai tantárgy maradéktalanul az állami emlékezetpolitika célkitűzéseit szolgálja.³⁰ Egyre több országban jelenti be az állam illetékességét a történelem dolgainak a megítélésére, ebben az értelemben megszabja, milyen történetképek kerüljenek forgalomba az általa közvetlenül ellenőrzött szférákban (iskola, közmédia, politikai közbeszéd, identitáspolitika), vagyis a (politikai) hasznosság pragmatizmusával közelít a történelemhez.

Az intézményes emlékezetpolitika első közelítésben megfeleltethető az oktatás- és tankönyvpolitikának. Az olyan állami és/vagy önkormányzati aktivitás, ami végső soron a célcsoporttal való kommunikáció révén hat a közemlékezetre, jelenti a kommunikatív emlékezetpolitikát. Ide nemcsak az egyszeri politikai aktusok tágan értelmezett köre (pl. politikai beszéd) tartozik, hanem a köztérhasználat (utcanévek, közintézmények nevei, szobrok), továbbá a nemzeti ünnepek, emlékevek, emléknapok is, melyek tartalmát újra és újra kommunikálni kell a befogadó közönség felé. Ennek okán a tartalmuk, a hozzájuk kapcsolt főbb mondanivaló idővel változhat is, a befogadó közönség passzivitása miatt meg is szűnhet emlékezetalkotó szerepük.

Korszakos jelentőségű munkájukban Hobsbawm és Rinder megállapítják: a történelmi emlékezet politikai konstrukció, ennek megfelelően a politikai osztály érdekviszonyainak foglya, szülötte és áldozata.³¹ A hagyományok feltalálása akkor kezdődik, amikor a társadalom

³⁰ Gyáni 2016, *i.m.*

³¹ Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. 1983.

gyors átalakulása meggyengíti vagy lerombolja azokat a társadalmi mintákat, amelyekbe a régi hagyományok beilleszkedtek. Lényegében formalizációs és ritualizációs folyamatokról van szó, amelyeket a múltra való utalás jellemez. A történelem politikai használatát a gyakran különösen aktív és egyúttal változatos formákban jelentkező politikai propaganda élteti. Ezt egy ellentmondás teszi érdekessé, amely a modern világ állandó változása, megújulása és ama szándék között húzódik, hogy a társadalmi élet néhány szelete változatlan és mozdulatlan maradjon.

A nemzeti ünnep rituáléja a történelem politikai célok érdekében történő felhasználása. Ide tartozóan további fontos elemek az emlékműállítás, az iskolai tanítás, a múzeum, mint nyilvános történelmi pedagógia, a köztérelnevezés retorikája, a történelmi szimbólumképzés megannyi más formája.

A kánon a hagyománynak az a formája, „amely tartalmilag a legnagyobb fokú kötelező erővel, formailag pedig a legnagyobb mérvű rögzítettséggel bír. Sem hozzátenni, sem elvenni belőle, sem változtatni rajta nem szabad” – írja Assmann.³² A kánon átvitt jelentései: mérték, irányvonal, kritérium, mintakép, modell, szabály, norma. A kanonizált emlékezet meghatározó megnyilvánulása a köztéri műemlék, lényegében az emlékezet rendszerezésére tett hatalmi kísérlet. Az emlékmű egyszerre az emlékezet állami kisajátításának eszköze és kommunikációs tér. A cél minél több ember megszólítása. A köztéri emlékművek nagy nyilvánosság előtt azt hirdetik, hogy akiket megjelenítenek, azok mindenki számára közös értéket képviselnek – ez a társadalmi kánon. Az emlékművek azért vannak, hogy folyamatosan emlékeztessenek, ekként alkalmasak más kapcsolt tartalmak, így a hőskultusz kifejezésére is. A környezetük nyilvános ceremóniák, felvonulások, nagygyűlések, emlékbeszédek helyszíne – a hőskultusz fóruma.³³

Pótó János a politikai hatalom és a közgondolkodás kölcsönhatásában vizsgálta az „emlékeztetés helyeit”, az 1945 után állított, illetve

³² Assmann 1999, *i.m.* 103.

³³ Homár Zoltán: *Első világháborús emlékművek Szabolcs és Szatmár vármegyékben a két világháború között (1918–1938)*. Doktori értekezés. Debrecen: 2019, 34.

lebontott emlékművek kapcsán. Művének³⁴ alapkérdése: a köztéri emlékművek milyen irányban és milyen módon befolyásolják történet-szemléletünket, a történelemről vallott nézeteinket? Szerzőnk szerint a köztéri szobrászat egyik alapvető sajátossága a *nyilvánosság*, ezek a művek utcákon, tereken, állandóan a polgárok szeme előtt állnak. A műfaj nyilvánosságának velejárója, hogy a látszólag csupán történeti, valójában történeti és politikai értékeket megjelenítő emlékművek szorosan kapcsolódnak a mindenkori politikai hatalomhoz. A politikai hatalomnak alapvető érdeke, hogy a társadalmi nyilvánosság elé kerülő produktumokat ellenőrizze. Minden emlékmű elsődlegesen a *felállítására idején létező politikai viszonyokhoz idomul*. Funkciójuk nem csupán az ábrázolt történelmi esemény tényszerű megjelenítése, hanem – *szimbolikus* formában – az ábrázolt tartalmon túlmutató, *általános érvényű* jelentést hordoznak. Ez az általánosító szimbolika teszi alkalmassá az emlékműveket arra, hogy propagandaeszközként működjenek, akként, hogy a szimbolikus jelentéstartalom illeszkedik az éppen uralmon lévő politikai ideológiához. Az emlékművek tehát csupán látszólag a történelmi kultusz tárgyai, *lényegük szerint valójában politikai szimbólumok*.

Pótó János az emlékművek két típusát különbözteti meg: vannak emlékműmegőrző alkotások és politikai emlékművek. Az emlékműmegőrző alkotások a nemzeti emlékezetben koherens értékeket hordozó személyeknek, eseményeknek, eszméknek kívánnak emlékjelet állítani. Funkciójuk a hagyományőrzés, az emlékezés helyének megteremtése. A politikai emlékművek általában a közelmúltban megtörtént eseményre, személyre, eszmére mutatnak, melyek erősítik, legitimálják a fennálló politikai hatalmat vagy képesek megjeleníteni annak céljait. Ezek az emlékeztetés helyei.³⁵

A rendszer- és/vagy hatalomváltozások azt is jelentik, hogy az új hatalmak igyekeznek saját ideológiájuknak megfelelően átalakítani az

³⁴ Pótó János: *Emlékművek, politika, közgondolkodás: Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949. Így épült a Sztálin-szobor, 1949–1953*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. 1989.

³⁵ Pótó János: *Az emlékeztetés helyei – Emlékművek és politika*. Budapest: Osiris Kiadó. 2003, 18.

uralmuk alá jutott teret. Mivel a 20. században Közép-Európa országai-ban több ilyen váltásra került sor, a történészek és az antropológusok különféle korok térfoglalásait elemzik. Magyar vonatkozásban Gyáni Gábor a dualizmus időszakát, Voigt Vilmos a május elsejék történetét, Markója Csilla a tanácsköztársaság díszleteit, Vörös Boldizsár Horthy Miklós szimbolikus térfoglalásait, Bödök Gergely a proletárdiktatúra erődemonstrációit értelmezte. Jakab Albert Zsolt kiváló munkában³⁶ vizsgálta egy város, Kolozsvár esetében a kulturális emlékezet reprezentációit. Általa képet kapunk arról, hogy impériumváltások esetében miként alakít át belső és külső tereket az új hatalom.³⁷

4 Egykori bánsági emlékhelyek, emlékművek

Ebben a keretben a vizsgált emlékjelek egyetlen közös tulajdonsága a területiség, vagyis központi vagy helyi kezdeményezésre valamennyit a térségben állították fel. Az eltüntetett, átalakított emlékjelek között a legtöbb szobor, de vannak emlékművek, emléktáblák, illetve más is, például Deák Ferenc buziásfürdői padja, pihenője. Az elemzés abban az értelemben nem teljes, hogy az összeállításban (pár indokolt kivétellel) nem szerepelnek a különböző belső terek – kapubejárók, belső udvarok, dísztermek – egykori emlékjelei, illetve a térség temetőiben megrongált, elpusztított emlékművek.³⁸ Külön figyelmet érdemelnének a templomokban és templomkertekben egykoron elhelyezett emlékjelek, talán azért is, mert a Bánságban a római katolikus egyház több templomot engedett át a görögkatolikus vagy más egyházaknak. A világháborúk áldozatainak szentelt emlékjeleket is lajstromozni és elemezni kellene a térségben, miként Ujj János tette Arad megye vonatkozásában.³⁹

³⁶ Jakab 2012, *i.m.*

³⁷ Kerestem, de nem találtam a világhálón ilyen témájú román elemzéseket.

³⁸ Ezt a kérdéskört több értékes munka elemzi, itt is utalnom kell Ujj János 2014-es könyvére.

³⁹ Ld. Ujj 2014, *i.m.*

Az adatgyűjtés három szakaszát kell külön választanom. A Temesköz története érdekel,⁴⁰ évtizedek óta módszeresen gyűjtöm sajátból, könyvekből a helytörténeti szempontból releváns információkat. A következő szakasz a témával kapcsolatos dolgozatok, könyvek, monográfiák tanulmányozását jelenti – ezek többsége megtalálható a dolgozat szakirodalmi jegyzékében. Végül pedig megkerestem és tárgyaltam a legismertebb bánsági magyar (Szekernyés János, Miklószik Ilona, Ujj János), román (Ioan Hațegan, Victor Neumann), német (Walter Konschitzky, Erwin Josef Tigla) és szerb (Stevan Bugarski, Miodrag Milin) helytörténészekkel, akiktől értékes információkat, utalásokat kaptam. Létezik több tematikus világhálós adatbázis is, a leginkább használható a www.kozterkep.hu, továbbá a <https://erzsebitszobor.eoldal.hu>, helyi szinten pedig <http://www.dusanbaiski.eu>.

A helyzetet megyék szerinti bontásban mutatom be.

4.1 Arad megye

Ujj János könyvéből idézek:

„Barabás Béla, Arad utolsó magyar főispánja, a város képviselője a magyar országgyűlésben, majd pedig a román parlamentben, az 1929-ben *Emlékirataim* című önéletrajzi visszaemlékezéseiben

⁴⁰ Helytörténeti kiadványok sorát szerkesztettem, adtam ki, többnek a (társ)szerzője voltam: *Local Identity and Regionalism. /Helyi identitás és regionalizmus/* (szerk., szerző), Temesvár: Szórvány Alapítvány – Helicon. 1998; *Monument 2000, Patrimoniu cultural și responsabilitate civică. /Kulturális örökség és civil felelősség/* (szerk.), Temesvár: Marineasa Kiadó. 2000; *Hagyományörzés Temes megyében.* (szerk., szerző), Temesvár: Helyzet – Jel – Kép Könyvek, Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó. 2002; Delesega Gyula: *Temesvári kalauz.* (szerk., kiadó), Temesvár: Helyzet – Kép – Jel Könyvek, Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó. 2003, 2005, 2018; *Honismereti stratégia.* (szerk., szerző), Temesvár: Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó 2006; *Ghid cronologic pt. orașe bănățene. /Bánsági városok kronológiája. I. kötet/* (szerk., szerző), Temesvár: Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó. 2007; *Cronologia orașelor bănățene. /Bánsági városok kronológiája. II. kötet/* (szerk., szerző), Temesvár: Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó. 2009; *Bánsági Magyar Panteon – Panteon Maghiar Bănățean – Hungarian Pantheon from Banat.* (szerk., szerző), I/II/III. Temesvár: Marineasa Kiadó. 2009–2011–2014.

írta: »A város főpolgármestere 1922 december végén összeíratta az Aradon létező mindazon szobrokat, emléktáblákat, amelyek magyar vonatkozásúak. Összesen 18 ilyen történelmi megörökítés volt a városban, s ezek között a vértanúk és a Kossuth-szobra is. A mérnöki hivatal utasítva lett, hogy azok túlnyomó részét szedje le, s a Kultúrpalotában helyezze el.« Akkor Robu Ioan polgármester utasítására rövid idő alatt eltávolítottak tizenhat köztéri emlékművet, majd a következő évtizedben valamennyit, a Szentháromság-szobor, a Munkácsy-emléktábla és Nepomuki Szent János szobra kivételével.⁴¹

Az aradi magyar közösség ennél több emlékjelet veszített el. Következzen az aradi (városi majd megyei) lista. Ebben nem szerepelnek a ma is létező monarchiakori emlékjelek (függetlenül mai állapotuktól) és az 1990 után felavatottak sem.⁴²

1–2–3. Arad. 1849-es aradi csata emléktáblái (3)

Történeti háttér: Több emléktábla örökítette meg az 1849. februári aradi csata jelentősebb színhelyeit: a Szabadság téren állott egykori városháza helyén emelt Domány-ház kapualjában, a Boczkó Dániel – Asztalos Sándor (ma Tribunal Dobra) utca elején álló ház külső falán és udvari részén, valamint a Pesti (később Kossuth, majd Măreșești) utcai iskola falán.⁴³ Az Asztalos Sándor őrnagy és Boczkó Dániel kormánybiztos irányította nemzetőr és honvéd csapatok 1849. február 8-án verték vissza a várból kitört osztrák, valamint a városba behatolt szerb csapatok együttes támadását.⁴⁴

Felavartatás helyei: A Szabadság (ma Avram Iancu) téren, az Asztalos Sándor (ma Tribunal Dobra) utca elején, a Kossuth (Măreșești) utcai iskola falán.

⁴¹ Ujj 2003, i.m. 9.

⁴² Nem szerepelnek az utóbbi években ellopott szobrok sem, amelyek esetében hivatalos vélemény szerint nemesfém-lopásról van szó.

⁴³ Ujj 2003, i.m.

⁴⁴ Ahol ez fontos, a forrást megadom.

Állapot: Nem léteznek.

4. Arad. *Az 1849-es aradi forradalmi országgyűlés emléktáblája*

Történeti háttér: A forradalmi magyar országgyűlés az aradi Városháza termeiben tartotta meg – Kossuth elnökletével – utolsó ülését 1849. augusztus 11-én. A tanácskozók itt kapták meg a hírt a temesvári csatavesztésről. A tanácskozást követően a feloszlott országgyűlés és a kormány tagjainak többsége külföldre menekült, míg a teljhatalmat kapott Görgey Artúr Világoson az orosz csapatok parancsnokságával kezdett tárgyalni a fegyverletételről.

Leírás: Emléktábla – szövege nem ismert.

Felavató helye: A régi városháza helyén emelt Domány-ház falán.

Mai állapot, utóélet: Nem létezik.

5. Arad. *Baross-kút*

Történeti háttér: Baross Gábor nevéhez fűződik a vasútvonalak nagy részének államosítása, a vasúti hálózat kiépítése, a Vaskapu átalakítása és a magyar hírközlés megreformálása.

Leírás: A rózsaszínű márvány alapra helyezett kovácsoltvas emlékkút azt a helyet jelölte meg, ahol az 1890-es aradi országos kiállítás megnyitásakor Baross Gábor miniszter lelkes megnyitóbeszédet tartott.

Állapot: Nem létezik.

6. Arad. *Búsuló Arad*

Történeti háttér: Az 1849-es aradi utcai harcokban elesett hősök emlékét idéző, eredetileg síremléknek szánt térszobor.

Leírás: A carrarai fehér márványból készült alkotás térdre ereszkedett nőalakot ábrázolt, fején a város falkoronája, amint koszorút tesz le a város 1849-es megmentőinek emlékére.

Alkotó: Aradi Zsigmond (sz. Landshut, 1839–1899) aradi szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1873. február 8. (Murádin J. szerint január 11.), az egykori sétatér végén.

Utóélet, állapota: Előbb áthelyezték a régi temetőbe, a temető felszámolása után sérülten a megyei múzeum raktárába került.

7. Arad. Boros Béni szobor

Történeti háttér: Boros Béni jelentős vasútépítő volt, akiről szülővárosában, Aradon teret neveztek el (ma a Regele Ferdinand és a Republicii utcák találkozásánál). Krenner Miklós, a kiváló publicista *Erdélyi városképek* című munkájában utal arra, hogy Aradon mellszobrot is állítottak tiszteletére.

Utóélete: A szobor sorsa mindmáig ismeretlen.⁴⁵

8. Arad. Chorin Áron szobra

Történeti háttér: A 19. század első felében a zsidó közösségekben pattanásig feszült az újítni kívánók és a konzervatívok ellentéte. A megelőző évszázadokban a zsidóság elzárkózott a külvilág elől. Az új korszak felborította a hagyományos életformákat. A zsidó tradíció modernizálása Németországban kezdődött. Egyre többen vélték úgy, hogy a vallási előírásokat korszerűsíteni kell. Hamarosan a magyarországi zsidó közösségek is szembetalálták magukat a kérdéssel: engedjenek-e az új idők szelének vagy zárkózzanak hagyományaikba? Az újíttók egyik vezéralakja, Chorin Áron (1766–1844) aradi rabbi volt, aki 23 éves korában lett az aradi hitközség főabbija. Kora egyik legműveltebb rabbija volt, számos vallási könyv szerzője, aki – feletteseivel ellenkezve – hit- és közéleti téren is több újdonságot vezetett be (orgona a zsinagógában, a szombati utazás engedélyezése, a kézművesség ösztönzése, a babonához kapcsolódó vallási szokások megszüntetése stb.).

Leírás: Arcképszobor, ez volt az egyedüli magyarországi zsidó arcképszobor.

Alkotó: Guttmann Jakab (1815–1858) szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1851, a Mosóczy telepi régi zsidó mauzóleumban.

Utóélete: 1997-ig állt ott, akkor ismeretlen tettes eltulajdonította.

⁴⁵ Ujj 2003, i.m.

9. Arad. Csiky Gergely szobor

Történeti háttér: Csíksomlyói Csiky Gergely (1842–1891) drámaíró, műfordító, a Kisfaludy Társaság másodtitkára, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. A gimnáziumot Aradon végezte, tanulmányait a temesvári katolikus szemináriumban folytatta, ahonnan két év után a pesti központi papnevelőbe küldték. Papnövendékként még közelebb került az irodalomhoz, és a teológiai tudományok mellett a drámákat is írt. 1870-től a *Csanád* című egyházmegyei lap munkatársa. Később a színiiskola tanára, a Nemzeti Színház drámabírálója. 1881-ben lett Arad város díszpolgára.

Leírás: Magas talapzaton mellszobor.

Alkotó: Philipp István (1870–1935) székesfehérvári szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1912, az evangélikus templom előtti kis Kossuth parkban (ma bd. Revolutiei 61), közvetlen Fábián Gábor szobra mellett.

Állapota: 1934. október 25-én a szobrot ismeretlen tettesek ledöntötték. A sérült szobrot az aradi múzeum raktárában őrizték. Felmerült a lehetőség, hogy a Csiky Gergely nevét viselő gimnáziumban újra felállítanak a szobrot, de végül egy új szobor, Kocsis Rudolf alkotása került felavatásra az iskola folyosóján.

10. Arad. Darányi János mellszobra

Történeti háttér: Darányi János (1819–1889) a szabadságharc alatt osztályos főorvosként tevékenykedett, majd Aradra került orvosnak. 1858-tól a város főorvosi tisztét töltötte be, majd húsz éven keresztül magánkórházat tartott fenn. A nőgyógyászatban és az arcsebészetben ért el kiváló eredményeket. Kórházában jó gyakorlati feltételeket biztosított a pályakezdő fiatal orvosoknak (Ujj 2003). A szobrot a város állíttatta fel.

Leírás: Magas talpazaton álló mellszobor.

Alkotó: Tóth András (Tóth Árpád költő édesapja, 1858–1929), debreceni szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1901, Baross park (ma Eminescu park).

Állapota: Az 1930-as években lerombolták, bekerült a Megyei Múzeum raktárába.

11. Arad. *Erzsébet királyné szobor és emlékmű*

*Történeti háttér:*⁴⁶ A királyné a 19. század legérdekesebb nőalakjai közé tartozik. Wittelsbach Erzsébet ugyanis egy modern nő volt, aki nem volt beskatulyázható – mégis sok érdeklődőnek tudott magáról meggyőző képet mutatni. I. Ferenc József Habsburg császárral és királlyal kötött házassága révén nagyon fiatalon és hirtelen vált Ausztria császárnéjává, majd néhány évvel később Magyarország királynéja lett. 1898. szeptember 10-ei tragikus halála megrendítette a Monarchia lakosságát. A magyar országgyűlés Erzsébet királyné emlékét törvénybe iktatta, és a dicsőült királyné emlékére számos helyen az országban emlékművet emeltek. Ez volt a kialakult kultusz egyik eredője.

Leírás: A 110 cm-es mellszobor, márvány talapzaton, Erzsébetet a magyar koronázáskor viselt ruhájában ábrázolja. Az igényesen kidolgozott arc hitelesen jeleníti meg Sissi gazdag érzelmvilágát.

Alkotók: Szobor – Zala György (sz. Mayer, 1858–1937) budapesti szobrász, emlékmű – Seidner Miklós.

Felállítás ideje és helye: 1901. szeptember 1., a Vármegyeház kertjében, az Astoria szálloda és a gépkocsi parkolója helyén létezett egykori parkban.

Állapota: A trianoni békeszerződés után az új román hatalom nem tartott rá igényt, 1926-ban lebontották, később a Csanád megyei levéltárba vitték. 1953-tól majdnem ötven évig a József Attila Múzeum raktárában porosodott, 1991. október 31-én állították fel újból a szobrot a múzeum kertjében, Habsburg Ottó jelenlétében.

12. Arad. *Fábián Gábor szobra*

Történeti háttér: Fábián Gábor (1795–1877) neves műfordító, képviselő, az MTA és a Kisfaludy Társaság rendes tagja. Jogi végzettséget szerzett, Arad megyébe költözött, a Bohus család ügyvédjeként dolgozott. 1848-ban az Aradon szervezett sajtóbíróság elnöke és a vészbizottság

⁴⁶ Az ismétlődő személyiségek esetében az általános információt csak első alkalommal adom meg, az eseti kiegészítéseket beillesztem.

tagja, majd a főtörvényszék bírása. Világos után menekülni kényszerült. A mellszobor állítását a Kölcsey Egyesület kezdeményezte.

Leírás: Magas talpazaton álló mellszobor.

Alkotó: Philipp István (1870–1935) székesfehérvári szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1912, az evangélikus templom előtti kis Kossuth parkban (ma bd. Revoluției 61).

Állapota: 1934. szeptember 4-én „ismeretlen tettesek” ledöntötték. A polgármesteri hivatal a sérült szobrot a lebontott Kossuth-szobor mellé a lovardába vitette – ahonnan eltűnt.

2008. május 26-án felavatták Fábián Gábor mellszobrát az aradi református templom előtt. A mellszobor Kocsis Rudolf aradi szobrász alkotása. A talapzatot Dóczi András csíkszeredai kőfaragó készítette.

13. Arad. Fábián Gábor emléktábla

Történeti háttér: Mint a Fábián-szobornál.

Alkotó: tervezte Zala György (sz. Mayer, 1858–1937) budapesti szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1885, Fábián Kazinczy (ma M. Georgescu) utcai lakóházán.

Állapota, utóélete: A tábla eltűnt, nyom nélkül. (Akárcsak az 1848-1849-es táblák vagy a Vásárhelyi tábla.) A Fábián-kultusz 1990 után folytatható, de a városi tanács nem engedélyezte, hogy 1995-ben, Fábián Gábor születésének évfordulóján a Kölcsey Egyesület új táblával jelölje meg a Ficzy Dénes által „a legirodalmibbnak” nevezett épületet, ám születésének 200. évfordulóján ez megtörtént a református templom előcsarnokában.

14. Arad. Ferenc József szobor

Történeti háttér: A császár (és király) uralkodásának 60. évfordulója tiszteletére állították.

Leírás: Magas talpazaton álló mellszobor.

Felállítás ideje és helye: 1908. december 2-án az aradi vár udvarán.

Állapota, utóélete: A szobrot az akkor is katonai objektumnak számító várban csak kevesen láthatták, az impériumváltás után azonnal, 1918-ban eltávolították. A szoborról nincs további adat. A márvány talapzat még az 1960-as években a helyén állt.

15. Arad. Honvédszobor

Történeti háttér: Hasonló, egyenruhába öltöztetett katonát ábrázoló szobrot felállítottak máshol is, ismerjük a temesvárit. Felállításuk célja az adománygyűjtés a háború áldozatainak részére. A temesvári szoborról meglévő fényképen a szobor mellett két rokkant katona áll, mankókkal.

Leírás: Gyalogos katona lábhoz tett fegyverrel.

Felavatás helye és ideje: A szobor állításának körülményeiről, annak elhelyezésének dátumáról írásbeli dokumentum nem létezik, Puskel Péter aradi helytörténész egyetlen képeslapról tud (Puskel 2005). Állítólag a Templom, utóbb Weitzer János (ma Lucian Blaga) utca egyik házának udvarán állt.

Mai helyzet: Nincs információ.

16. Arad. Iparosok Kultúrháza – emléktábla

Történeti háttér: Az 1928-ban közadakozásból felépített Aradi Iparosok Kultúrházának (ma Állami Bábszínház) előcsarnokában felavatott emléktáblán megörökítették a vezetőség tagjainak, illetve azon aradi iparosoknak a nevét, akik adományaikkal és munkájukkal hozzájárultak a szép kivitelű épület létrehozásához. A tábla előtt helyezték el az Iparos Otthon elnöke, Reinhart Gyula Rubleczky Géza által készített szobrát. A szobor ma az örökösök tulajdonában van.⁴⁷

Leírás: Egész falat betöltő, román és magyar feliratú márványtábla.

Felállítás helye és ideje: Iparosok Kultúrháza (ma Bábszínház), 1928.

Alkotók: Rózsa-testvérek.

Állapota: Az épület átalakításakor (1945 után) eltávolították.

⁴⁷ Ujj 2003, i.m.

17. Arad. Kossuth-szobor

Történeti háttér: Kossuth 1849 augusztusában tartózkodott Aradon. Már a 19. század végén megindult a gyűjtés egy Kossuth-szobor felállítására, Barabás Béla kezdeményezésére. A jeles aradi politikus és közéleti személyiség tagja volt annak a küldöttségnek, amely megtekintette az 1889-es párizsi világkiállítást, és Torinóban felkereste az agg államférfit. Barabás levelet vitt édesapjától, aki a Vesztóhelyen önerőből, saját kezdeményezéséből az első emlékművet felállíttatta. Borítékban egy kis anyaföldet is vitt Kossuthnak a mártírok kivégzési helyéről. Kossuth válaszlevelében megköszönte a figyelmet és ekkor írta le a máig emlékeztető sorokat: „[...] kihajlok ablakomból Arad felé, s megcsókolva a drága porokat, áldásért könyörgöm a magyar hazára”.⁴⁸

Leírás: Egészalakos bronzszobor, mellékalakokkal. Méreteit tekintve talán a legimpozánsabb Kossuth-szobor.

Alkotók: Margó Ede (sz. Morgenstern, 1872–1946) budapesti szobrász és Pongrácz Szigfrid (sz. Popper, 1872–1929) budapesti szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1909. szeptember 19. Az egykori főutca (Andrássy út) közepén, a városháza szomszédságában. Jelen volt Kossuth Ferenc, Kossuth Lajos fia is, kivonult az avatóra Pap I. Ioan, az aradi ortodox püspök teljes kíséretével.

Utóélete: 1919-ben a román hatóságok az szobor eltávolítását kezdeményezték, de a lakosság tiltakozására való tekintettel elálltak szándékuktól. 1921. március 9-ére virradóra ismeretlen tettesek az emlékmű mellékalakjait hatfogatú tűzér kocsihoz kötözve lerántották,⁴⁹ mire a hatóságok bedeszkázták a szobrot. 1925. július 27-én megkezdték a lebontását. Darabjait a Szabadság-szoborral együtt egy lovardába, majd később egy sportpálya melletti üres telekre szállították. Innen a Szabadság-szobrot az aradi vár kazamataiba szállították. Jóval később a Kossuth-szobor töredékeit szétdobálva az UTA téri autójavító közelében, a tér beépítése előtt az új nyomda építésekor látták. Sőt, a

⁴⁸ Puskel 2005, i.m.

⁴⁹ Olay 1930, i.m.

városligeti tó partján épített műterem mögött a talapzat egyes köveit is felismerték. Aztán nyomuk veszett.⁵⁰

18. Arad. *Kövér Gábor emlékmű*

Történeti háttér: Kövér Gábor (1836–1888) valóságos polihisztor volt. Kiválóan fuvolázott, a bécsi filharmonikus zenekarban is játszott. Hazatérte után esztergapadot tervezett, Aradon és a megyében több épületre órát kivitelezett, gyümölcsfát nemesített, de zeneszerzéssel is foglalkozott. Rövid időre Lippp képviselőjévé is megválasztották. Aradon ő tervezte az egykori mocsaras, mélyen fekvő terület helyén a városi és a Baross parkot. A városrendezésben végzett tevékenységéért emelték az emlékoszlopot.⁵¹

Leírás: Szecessziós stílusú emlékmű.

Alkotó: Jankó Gyula aradi állami szakiskolai tanár.

Felállítás helye: Baross park (ma Eminescu).

Utóélete: Eltűnt.

19. Arad. *Mikelakai temető bejáratánál emlékoszlopok és emlékmű*

Történeti háttér: A mikelakai katonai temető felszámolásakor az 1980-as években felrobbantották a temető bejáratának két oldalán felállított kőoszlopokat, valamint az emlékművet. A temetőben volt elhantolva Anton Howiger osztrák tábornok is, aki 1849-ben, a vészbíróság működése és a kivégzések idején az aradi vár parancsnoka volt.

Leírás: A tetején turulmadár a hősök nyugalma volt hivatott őrizni.

Mai állapot, utóélet: Nem maradt semmi.

20. Arad. *Nagy-Sándor József emléktábla*

Történeti háttér: Nagy-Sándor József mártír tábornok aradi főhadiszállását emléktáblával jelölték meg.

⁵⁰ Ujj 2003, i.m.

⁵¹ Uo.

Leírás: A tábla szövege: „E házban volt utolsó főhadiszállása NAGY SÁNDOR JÓZSEF honvéd tábornoknak 1849. augusztus 9-12-ig.”

Felállítás helye: Az egykori Óváros Halász, majd Thököly Imre (ma Cuza Voda) utca 3.

Mai állapot, utóélet: A táblát a hatóságok 1922-ben távolíttatták el a külső homlokzatról, de a háztulajdonos egy, a házba fúródott ágyúgolyóval egyetlenben becsomagolva megőrizte azt. Örököse 1989-ben adta el a több lakásból álló ingatlant különböző személyeknek. Az emléktáblát hordozó, utcai fronton álló épület 1996-ban gázrobbanás következtében összedőlt. Az egyik új tulajdonos hosszú időn keresztül emésztőgödör-fedőnek használta a kettétört emléktáblát.⁵²

21. Arad. Nepomuki Szent János szobor

Történeti háttér: Cseh vértanú, Csehország patrónusa, a hidak, a hajósok, a tutajosok, a gyónási titok, a haldoklók védőszentje. A prágai dóm papja, majd a prágai érsek általános helynöke. Ellentétbe került IV. Vencel (1378–1419) cseh királlyal. A hagyomány szerint Zsófia királyné gyóntatója volt, a gyónási titokhoz való ragaszkodása miatt elfogták, megkínózták és a Moldva folyóba dobták. Tisztelete azért terjedt el Magyarországon, mivel a néphit szerint elsősorban a folyókkal, patakokkal kapcsolatos kéréseket teljesítette.

Leírás: A Szent János-szobrokat legtöbbször egyszerű homokkőből durván faragták, számtalanszor átfestették, az aradi szobron már csak festéknyomok találhatók.

Felavatás helye és ideje: Az 1729-ben felszentelt szobor eredetileg a mai városháza környékén, a sóház mellett állt. A mai városháza építésének a megkezdésekor, 1870-ben költöztették át a jelenlegi helyére, a Batthyány és Révai (ma Püspökség és Desseanu) utcák keresztezéséhez.

Mai állapot, utóélet: 1995-ben egy szellemileg fogyatékosnak ítélt személy kalapáccsal megrongálta, 1999-ben fejét ismeretlen tettes letörte. A város jóváhagyta a helyreállítást, **már** amennyire lehetett, és a szobor bekerült a belvárosi római katolikus templom előcsarnokába, a

⁵² Uo.

keresztelő medence helyén látható. Takács Mihály szobrász homokkőből újat készített, kiválóan sikerült, ez áll a régi helyén a kis parkban.

22. *Arad. Szabadságszobor emlékmű*

Történeti háttér: Az Aradon kivégzett tábornokoknak, a forradalom hőseinek állít emléket. 1867-ben Arad városa létrehozta a szoborbizottságot. A szobor felállítására magánszemélyek és különböző egyesületek adakoztak. A Szabadság-szoborra rendezett gyűjtés alkalmával csak egy magyarországi főispán adakozott, Man József máramarosi főispán – dr. Maniu Gyula román miniszterelnök nagyapja.⁵³ 1877-ben pályázatot írtak ki az elkészítendő emlékműre. A zsűri Huszár Adolf tervének ítélte az első díjat. A város 1883-ban kötött szerződést a művésszel, az alkotásnak 1888-ra kellett elkészülnie. A terv nem valósult meg, mert a szobrász 1885-ben elhunyt. A következőkben Arad városa az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat javaslatára Zala György szobrásszal kötött szerződést.

Leírás: Huszár terve szerint a talapzatra került volna a tizenhárom vértanú arcképe. A szoborcsoport központi alakja a *Haza*, körülötte a *Szabadság*, *Áldozatkészség*, *Erő* és a *Küzdelem végkatasztrófája* allegóriái álltak volna. Zala az eredeti tervektől eltérve, saját művészi alkotásával formálta a szobrot. Először az *Ébredő szabadság* alakja készült el 1886 tavaszán, ezt a *Harckészség* és az *Áldozatkészség* követte 1887 nyarán, végül a *Haldokló harcos*, illetve a csoport főalakja, a *Hungária*. A talpazatra került a tizenhárom tábornok domborműve.

Alkotó: Zala György (sz. Mayer, 1858–1937) budapesti szobrász. A talpazatot Schickedanz Albert (1846–1915) budapesti építész tervezte.

Felavartatás helye és ideje: Arad központja, Szabadság (ma Avram Iancu) tér, 1890. október 6.

Utóélete, mai állapot: Arad Romániához csatolásakor szinte azonnal felmerült a szobor lebontásának gondolata. 1923-ban a rongálások megakadályozása céljából bedeszkázták az emlékművet. 1925-ben a Ion I. C. Brătianu vezette kormány rendeletére eltávolították, utána külön-

⁵³ Olay 1930, i.m.

böző helyeken tárolták, legutoljára az aradi vár árkában őrizték. 1999. október 6-án, a Magyarország és Románia között létrejött megegyezés alapján a Szabadság-szobrot a minorita rendház udvarára szállították. Megkezdődött a restaurálás folyamata. 2004-ban a román kormány (több országgyűlési képviselő tiltakozása ellenére) jóváhagyta, hogy a szobrot ismét felállítsák a román–magyar megbékélésnek szentelendő emlékparkban. A szobor másodszori felavatására az új helyen 2004. április 25-én került sor, román és magyar hivatalos személyek jelenlétében. Az új helyszínen, a Tűzoltó téren alakították ki a Megbékélés Parkját, itt a szoborral szemben egy kilenc méter magas győzelmi kaput állítottak, alatta Avram Iancu és más román felkelők állnak. A diadalív Ioan Bolboreanu bukaresti szobrász alkotása.

2011. április 13-án lelopták a szoborról a diadémot, a tört és egy kardot. A feltételezett tettest elfogták, ezután négy darab térfigyelő kamerát helyeztek el a téren. 2015. február 14-én a műalkotást újabb rongálás érte: a tizenhárom vértanút ábrázoló bronz domborművek közül hatot a szoborcsoport déli és keleti oldalán festékszóróval román nemzeti színekre – pirosra, sárgára és kékre – színezték, emellett a talapzatra fekete színű festékszóróval magyarokat gyalázó szöveget írtak.

23. Arad. Szentháromság emlékmű

Történeti háttér: Az első aradi Szentháromság-szobrot 1751-ben szentelték fel, majd 1853-ban újították meg. A homokkőből készült barokk stílusú műalkotás a 20. század elejére igen rossz állapotba került, ezért az új szobor állítására a város törvényhatósági bizottsága tagjaiból bizottságot alapítottak. A szoborbizottság a város közgyűlése elé terjesztette az ügyet, majd pályázatot hirdetett az új szoborra és annak kivitelezésére.

Leírás: Votiv-szobor, a 18. századi pestisjárványok emlékére. Az eredeti fogadalmi szobor helyett állították.

Alkotó: Róna József (sz. Rozner, 1861–1939) budapesti szobrász.

Felavatás helye és ideje: Arad, színház előtti tér, 1901, szentháromság napján.

Mai állapot, utóélet: A rendszerváltozás után, 1962-ben lebontották, a bronzalakoknak a közeli minorita templom előcsarnoka adott menedéket 2007-ig. Az eredeti konsz akrációs tábla nem került vissza az obeliszkre. Azt a lebontáskor egy Arad-közel i falu templomába menekítették és a miséző(oltár) asztalt alakították ki belőle. Ott szolgál ma is. A felújítást Kocsis Rudolf szobrászművész végezte el. 2007-ben az emlékmű visszakerült egykori helyére, a színház elé.

24. Arad. Szerdahelyi Kálmán szobra

Történeti háttér: Szerdahelyi a 19. század egyik meghatározó színésze gyénisége volt, egyaránt jól alakított jellem szerepeket, drámai hősöket és klasszikus operett bonvivánokat.

Leírás: Mellszobor.

Alkotó: Aradi Zsigmond (sz. Landshut, 1839–1899) aradi szobrász.

Felavatás helye és ideje: A színház előcsarnoka.

Mai állapot, utóélet: Az impériumváltást követő években távolították el.

25. Arad. Színészek emléktáblája

Történeti háttér: Aradon fellépett jeles román, magyar, német színészek (Déryné Széppataki Róza, Trauman, Pascaly és Matei Millo) emlékére állították.

Leírás: Márvány emléktábla, román nyelvű.

Felavatás helye és ideje: A régi színház falán, a kommunista időben.

Mai állapot, utóélet: Az épület felújításakor, az 1980-as években eltávolították.

26. Arad. Vásárhelyi László emléktáblája

Történeti háttér: Vásárhelyi László rövid ideig Arad országgyűlési képviselője volt. Tagja volt a Kölcsey Egyesület monográfia-bizottságának Arad megye részéről, s az elsők között adakozott a Szabadság-szoborra. Kezdet től fogva tagja volt az 1875–1877 között felépített Arad-Kö-

rösvölgyi Vasút igazgatóságának. Ahhoz a családhoz tartozott, amely 1873-ban minden jogfenntartás nélkül felajánlotta értékes könyvtárát az aradi líceumnak, s ez lett később a Kölcsey Könyvtár egyik alapgyűjteménye.⁵⁴

Felavatás ideje: 1904.

Mai állapot, utóélet: Nem létezik.

27. Arad. Vértanúk obeliszkje

Történeti háttér: Négy tábornokot 1849. október 6-án hajnalban lőttek agyon az aradi vár 6. számú kapujának közelében, kilencet pedig felakasztottak a vársáncon kívül. Az osztrák várparancsnok nem engedte a kivégzettek keresztényi módon történő elhantolását, mondván, hogy „a katona ott pihenjen, ahol elesett”. A vértanú tábornokok közül 11 földi maradványait 1974-ben, a kivégzés 125. évfordulóján helyezték el az obeliszk talpazatában kialakított kriptában. Akkor hozták Aradra Borosjenőből Leiningen Westerburg Károly, Mácsáról Damjanich János és Lahner György maradványait. Kiss Ernőt a délvidéki Eleméren, Dessewffy Arisztidet pedig a felvidéki Margonyán temették újra évtizedekkel korábban, családjaik kérésére. A többiek csontjait és a bitófák darabjait az 1930-as években folytatott ásatások során találták meg.

Az Aradi Honvédegylet 1871-ben felállított egy terméskőből készült emlékoszlopot a kivégzés vélt helyszínén. 1874-ben a vesztőhelyi emlékoszlopot megmagasították egy gúla alakú oszloppal. 1881-ben közadakozásból az emlékoszlopot egy obeliszkre cserélték ki. Az első felirat a lábazati részen, a lépcsővel szemben található, 1881-ben készült, magyar nyelven. Fölötte évszám: 1881. október 6-án. A vértanúk román és magyar nyelvű emléktábláját 1974. október 6-án, a kivégzések 125. évfordulóján leplezték le.

Leírás: Az emlékmű egy mesterséges domb tetején álló obeliszk. Egyik oldalán az 1849. október 6. dátum szerepel, a többi oldalon a tizenhárom aradi vértanú neve, kivégzésük sorrendjében. Az emlékmű a vár közelében van, a 13 Vértanú téren (Piața 13 Martiri), a közvetlen kö-

⁵⁴ Ujj 2003, i.m.

zelében méltatlan módon sportpályákat alakítottak ki, és a lépcsőket olykor lelátóként használják.

Felavató helye: Mai nevén: a 13 Vértanú téren. A fölállítást után ötven évvel a helyszín azonosítása korrekcióra szorult. Az 1932. évi ásatások során sikerült megtalálni azon főtisztek maradványait, akiket a bitófák tövébe temettek el. A kivégzés tényleges helye eszerint a Maros egyik hídjától 250 méterre, több száz méterrel közelebb volt, mint az obeliszk.

Mai állapot, utóélet: Az obeliszk többszöri átalakulás után kapta meg mai alakját.

28. Borossebes. Millenniumi emlékoszlop

Történelmi háttér: Magyarország fennállásának ezredik (millenniumi) évfordulója alkalmából ünnepségsorozatot tartottak országszerte. Az ünnepségek keretében rendezvények mellett emlékjeleket állítottak.

Felavató helye és ideje: Borossebes, Wenckheim tér, 1896.

Mai állapot: A helyi román hatóságok úgy oldották meg a számukra zavaró kérdést, hogy a millennium tiszteletére emelt magyar emlékművet elköltöztették eredeti helyéről, majd átalakították első világháborús emlékművé, román nyelvű felirattal.

29. Menyháza. Czárán Gyula emlékmű

Történelmi háttér: Czárán Gyulát a természetjárás apostolának nevezték, 1847-ben az Arad megyei Seprősön született, középiskolai tanulmányait Aradon és Pozsonyban végezte. Budapesten, majd Bécsben végzett jogi tanulmányokat, de betegség miatt hazaköltözött. Az 1880-as évektől kezdett ismerkedni a Codru Moma hegységgel, majd Menyházára költözött. Czárán Gyula jelölte ki a Nyugati Érchegységben a legvadregényesebb részeken áthaladó ösvények nyomvonalait. A barlangok, szurdokvölgyek, sziklaalakzatok, zsombolyok, vízesések, búvópatakok, vízkitörések mindig a legjobb szögből tűntek elő. 1895-től tagja lett az Erdélyi Kárpát Egyesületnek.⁵⁵

⁵⁵ Uo.

Leírás: Egyetlen hatalmas kőből készített emlékmű, az emlékmű márványtáblájára Czárán Gyula nevét vésték.

Felavatás ideje és helye: Menyháza, 1906. augusztus 19.

Mai állapot: Az emlékmű ma is áll, a táblát eltávolították a talapzatról.

30. Pécska. *Nepomuki Szent János szobor*

Történeti háttér: Az 1773-ra datált alkotás eleve köztéri szobornak készült.

Leírás: Festett homokkő szobor.

Felavatás ideje és helye: 1773, a pécskai Kaszinó előtti téren.

Mai helyzet: 1949-ben a községi hatóságok felszólítására távolították el a térről és helyezték át mai helyére, a katolikus templom szomszédságába.

31. Radna. *II. József emlékmű*

Történeti háttér: II. József 1768. április 25-én érkezett Radnára, a kolostor dombjáról háromnegyed órán keresztül gyönyörködött a Zaránd hegység és a Bánsági dombok közül a síkságra kilépő Maros völgyének látványában.

Felavatás ideje és helye: Az obeliszket 1776. július 30-án állították az úgynevezett Császár-halmon, az eseményre Schleichart Bernát radnai szerzetes alkalmi verset is írt.

Utóélete: Valamikor az impériumváltás után ledöntötték, darabjai ott hevernek ma is a dombon, a dús növényzetben.

32. Radna. *Kossuth-emléktábla*

Történeti háttér: Kossuth Lajos az orosz beavatkozást követő katonai fordulat után, 1848. augusztus 11-én, Aradon a polgári és katonai hatalmat átadta Görgey Artúrnak. Miután az Arad megyei Máriaradnán búcsút vett családjától, kíséretével együtt Törökországba menekült. A búcsúra Ternajgó József máriaradnai gyógyszerházának épületében

került sor, az eseményt az épület falán elhelyezett márvány emléktábla örökítette meg.

Leírás: A tábla szövege: „Ebben a házban búcsúzott el KOSSUTH LAJOS családjától 1849. augusztus havában.”

Felavatás helye és ideje: Máriaradna, 1902.

Mai állapot: Száz éven át senkit nem zavart a tábla, de 2019 februárjában román nemzeti lobogóval takarta el a ház mai tulajdonosa – amit később eltávolított.

33. Radna. Ferenc Ferdinánd emléktábla

Történeti háttér: Osztrák főherceg, 1896-ban édesapja, Károly Lajos főherceg halála után lett az Osztrák-magyar Monarchia trónörököse, majd Ferenc József császár katonai helyettesének is megtette. Elképzelései között szerepelt a dualista monarchia átszervezése, a magyar önállóság korlátozásával, a nemzetiségek jogainak kiszélesítésével. A délszlávok kérdésének megoldását csak a Monarchián belül képzelte el. 1914. június 28-án feleségével, Chotek Zsófiával együtt gyilkos merénylet áldozata lett Sarajevóban.

Leírás: A Ferenc Ferdinándot és feleségét, Chotek Zsófiát ábrázoló fém dombormű, közötté a márványtábla: „E házban szállt meg 1903.szept. 6-án FERENC FERDINÁND trónörökös és neje.”

Utóélete: A márványtábla eredetileg a ház utcai frontján volt, az 1990-es években tette át a ház gazdája a ház udvari falára.

34. Soborsin. Erzsébet királyné emlékmű

Történelmi háttér: Lásd az aradi Erzsébet-szobornál.

Leírás: Erzsébet királyné emlékoszlópa három méter magas márvány obeliszk, a közepén helyezték el üveg alatt R. Hirsch Nelli róla festett képét.

Felavatás helye és ideje: Soborsin központjában, 1899-ben Erzsébet-napon. Az ünnepség istentisztelettel kezdődött, majd magyarul és románul.

nul tartottak beszédeket, hangsúlyozva Erzsébet királyné emlékének fontosságát és az ünnep jelentőségét.

Mai állapot: Az emlékmű helyén ma a román hősök emlékoszlopa áll.

4.2 Krassó-Szörény megye

A mai Krassó-Szörény megyének nem része a Duna Kazán-szorosi szakasza és Orsova sem. Mivel ezek a részek is a történelmi Bánsághoz tartoztak, s mivel több fontos emlékjel létezett e helyeken – szerepelnek az összeállításban.

1. Boksánbánya (Németboksán). Honvédszobor

Történelmi háttér: A városvezetés 1907-ben elhatározta, hogy szobrot állítanak a szabadságért életüket áldozó helyi hősök emlékének.

Leírás: Három kötömbből kifaragott, kétalakos szobor, 2,5 m-es talapzaton, ezen az évszám: 1848-1849.

Alkotó: Füredi Richárd (sz. Führer, 1873–1947) budapesti szobrász.

Felállítás helye és ideje: A főtéren, 1910. nov. 13.

Utóélete: Az 1920-as években a hivatalosságok felkérték Bottlik Tibor (1884–1974) boksáni szobrászt, faragja át a szobrot a román katona emlékművévé. Erre nem volt hajlandó, a szobrot a talapzatról eltávolították, miután az 1930-as évek végén Bottlik Tibor elkészítette a kért emlékművet. A lebontott honvédszobor egy darabja 1999-ben előkerült egy kőfaragó műhelyéből, azóta a katolikus templom kertjében őrzik.

2. Boksánbánya (Németboksán). Forradalmárok obeliszkje

Történelmi háttér: Mivel a forradalmi kormány a dél-bánsági vasműveket utasította, hogy termelésüket állítsák a forradalom szolgálatába, a császári erők támadást indítottak Resicabánya, Németboksán, Szász-kabánya ellen. Ezeket a forradalmárok visszaverték. Németboksán közössége a hősei és elesettei előtt emlékoszlop állításával tisztelgett.

Felállítás helye és ideje: Az első emlékjelet 1875-ben állították, az obeliszket 1910-ben elvitték a főter Resicabánya felőli részére, hogy helyet kapjon az új honvédszobor.

Utóélete: 1923-ban a hatóságok utasítására az obeliszk a temető egyik sarkába került. 1995-ben a temetőben központi helyre vitték az obeliszket, felújították (az RMDSZ közreműködésével) és egy pótlap került rá, ezen négy évszám (1848, 1918, 1945, 1989) és egy szó: PAX.

3. Boksánbánya. I. G. Duca szobor

Történeti háttér: Ion. Gh. Duca (1879–1933) román liberális politikus, 1922 után több rendben miniszter, 1933-ban Románia miniszterelnöke. Fellépett az 1927-ben színre lépett Vasgárda, szélsőségesen nacionalista (zsidó- és magyarellenes) mozgalom ellen, ezért 1933. december 20-án Sinaia városban a mozgalom utasítására meggyilkolták. Az országban több városban emeltek szobrot a tiszteletére. Teodorescu idézett munkájának jegyzetanyagában szerepel a boksánbányai szobor is – más forrást nem találtam.

Leírás: 2,2 méter magas szobor. A talapzaton a szöveg: „*Acest bust s-a ridicat de către administrația plasei Bocșa Montană în amintirea marelui român I. G. DUCA.*” Magyar fordítás: „Ezt a büsztöt Boksa járás közigazgatása emelte I. G. DUCA nagy román [államférfi] emlékére.”

Felavatás ideje: 1934.

Utóélete: 1940-ben, a fasiszta Ion Antonescu miniszterelnökké történt kinevezése után a Duca-szobrokat mindenhol el kellett távolítani.

4. Herkulesfürdő. Erzsébet királyné szobor

Történeti háttér: Általános, lásd. Arad 18. pont. Erzsébet királyné viszonylag gyakori vendég volt Herkulesfürdön, kedvenc tartózkodási helye volt. Nevét villa is viselte, pontosabban a Tatártzy villát nevezték később Erzsébet villának. Ez lett 1948 után a fürdőváros kultúrháza és itt működött a könyvtár is.

Leírás: Egészalakos márványszobor, miként a karánsebesi, nem udvari díszöltözetben, hanem egyszerű ruhában ábrázolja a királynét. A talpazatra csak annyi került: ERZSÉBET.

Alkotó: Horvay János (sz. Hoppl, 1874 – 1944) budapesti szobrász.

Felavatás helye: Herkulesfürdő központi terén, a Tatártzy (Erzsébet) világa előtt.

Mai helyzete, utóélete: 1921-ban még megvolt, a világháborúk közötti időben tüntették el.

5. Herkulesfürdő. Királyok találkozásának emléktáblája

Történeti háttér: Az Al-Duna, a Kazán-szoros szabályozásával kialakított vízi utat 1896. szept. 27-én avatták fel, I. Ferenc József osztrák császár és magyar király, I. Károly román király és I. Sándor szerb király jelenlétében. Az avatást követően a hivatalosságok Herkulesfürdőre utaztak, itt szolgálták fel számukra a díszebédet. A diplomáciai és gazdaságtörténeti eseményt emléktáblával jelölték meg.

Leírás: Neoklasszicista keretbe helyezett gránit táblára a következő szöveget írták: „I. Ferencz József / dicsőséges uralkodó királyunk / ő cs. és k. felségének és felséges vendégeinek / I. Károly Románia királya / I. Sándor Szerbia királya / A Magyarország ezeréves fennállásának emlékére rendezett ünnepélyek során / a Dunai Vaskapu Csatorna megnyitása alkalmából / 1896 évi szeptember hó / 27-én Herkulesfürdőn tett legmagasabb látogatása emlékére.”

Felavatás helye: A Cserna völgye jobb oldalán, sziklafalon.

Mai helyzet, utóélete: Hosszú ideig átvészelte a történelem viharait. 1993-ban ismeretlen tettesek leszerelték és eltüntették. Egyes emlékezők szerint a magas sziklafalról daruval emelték le a súlyos táblát.⁵⁶ (Közismert, ugye, hogy ismeretlen tettesek daruval szoktak felszerelkezni, ha szikláról kerekedik kedvük ellopni egy gránittáblát.)

⁵⁶ Szekernyés 2013, i.m.

6. *Karánsebes. Erzsébet királyné szobor*

Történeti háttér: Általános szempontok – lásd Arad megye 9. tétel. A királyné kezelésre többször jött Herkules- meg a közeli Marillafürdőre, sokan találkoztak vele, népszerű volt.

Leírás: Fehér egészalakos márvány mellszobor. A szobor egyedi, nem a „megszokott” koronázási díszben ábrázolja a királynét. Rajta a felírás: ERZSÉBET.

Alkotó: Horvay János (sz. Hoppl, 1874 – 1944) budapesti szobrász.

Felavatás helye és ideje: Drăgălina tér 2. sz., 1901.

Mai állapot, utóélet: A szobrot előbb áthelyezték. A ledöntés és rongálás a szovjet hadsereg átvonulása alatt történt 1944-1945-ben, ekkor a szobortöredékeket ismeretlen helyen temették el.⁵⁷ Egy véletlen folytán 2000-ben előkerültek ezek a töredékek: a fatemplom közelében történt ásatáson egy tanár bukkant rá a márványdarabokra. A múzeum szándékában áll az emlékművet helyreállítani.⁵⁸

7. *Karánsebes. Ferenc József emlékműve*

Történelmi háttér: Az uralkodó általános elfogadását jelentő emlékjelek az 1900-as évek elején mind gyakoribbak voltak.

Leírás: Impozáns, egészalakos szobor, két fekvő oroszlán által közrefogott, magyar címerrel díszített oszlop előtt.

Alkotók: Tervező Fadrusz János (1858–1903) budapesti szobrász, kivitelező Rollinger Gaál Rezső szobrász.

Felavatás helye és ideje: Karánsebes, a mai Racovița utcában, 1906. okt. 7-én.

Utóélete: Az impériumváltás után a szobrot eltávolították, ez ellen a helyi román értelmiség tiltakozott. Az emlékmű többi részét megőrzi.

⁵⁷ Megjegyzés: a már idézett Teodorescu dolgozatában azt állítja, hogy a szobrot a helyi románság elutasító magatartása miatt kellett lebontani. Ha tájékozódik, 2006-ban készült dolgozatában meg kellett volna említenie, hogy a szobor részei előkerültek és hogy a helyi múzeum tervezi az újrafelállítást.

⁵⁸ Forrás: <https://www.kozterkep.hu/13404/erzsebet-kiralyne>, letöltés ideje: 2020.10.05.

1924-ben egy, a karánsebesi önkéntes tűzoltók raktárában végzett katonai ellenőrzés felfedezte az ott őrzött 2,75 m magas bronzszobrot. A hadsereg Bukarestbe akarta szállíttatni és beolvasztani, illetve később ebből a bronzból akarták felállítani I. Ferdinánd szobrát ugyanarra a talapzatra. A városvezetés ezt különböző módszerekkel elszabotálta. Időt húztak, majd 1930-ban az akkor működő ideiglenes bizottság határozatban mondta ki, hogy a város nem mond le a szoborról, ami különleges művészi érték, hiszen Fadrusz tervezte és Rollinger kivitelezte. 1931-ben még a tűzoltó raktárban volt. Talapzatán 1943 óta Ion Drăgălina tábornok szobra áll.

8. Oravicabánya. Erzsébet királyné emléktábla

Történelmi háttér: 1880-as években Erzsébet királyné több alkalommal jött kezelési céllal Herkulesfürdőre. Innen, nem hivatalosan, többször elutaztak, szűkebb kísérettel, az Oravica melletti Marillafürdőre, állandóan vele volt udvarhölgye, Sztáray Irma. Utóbbi nagybátyja, Hoffenreich Móric orvosként dolgozott Marillán, és a csodás levegőjű vidéken felügyelte a királyné egészségi állapotát.

Leírás: „Az Oravicabányáról Anina felé vezető régi út mentén, nem messze Marillától, a Lup erdészház mellett, sűrű fenyők közt, egy sziklát láthatunk, Marilla felől jövet, az út bal oldalán. A sziklán egy évszám: 1899, és egy kőtábla helye. [...] Emlékművet emeltek az erdő közepén, a sziklába erősített márványtáblára ez volt bevésve: ERZSÉBET KIRÁLYNÉ / hálás kegyeletének emlékére / hódolatteljes ragaszkodással, / ültette a Szabadalmazott Osztrák-Magyar Államvasúti Társaság erdészete. / 1899. Az ültetett szó a szikla körüli fenyvesre vonatkozott, melynek szép példányait ma is megcsodálhatjuk. A márványtáblát 1918 után leverték és ma már csak a szikla áll ott, elhagyva és elfeledve.”⁵⁹

Alkotó: Alexander Liuba (1875–1906) helyi szobrász.

Felavatás ideje: 1899.

⁵⁹ Gálfy Gyula: Magyar vonatkozású emlékek Oravicabányán és vidékén. *Művelődés* 1998/2., 19.

Utóélete: Az 1920-as években a feliratos emléktáblát összetörik. Krassó-Szörény megye prefektusa kezdeményezte az emlékmű kijavítását, behozatták a sziklát Oravicára, és 2004-ben felállították a római katolikus templom előtt. Újabb emléktábla került az idő által megkoptatott köre. Az új szöveg román és német nyelvű.

9. Oravicabánya, Ponyászkatelep. Ormós Zsigmond emléktábla

Történelmi háttér: A kultúrintézmények sorát alapító politikus, közhivatalnok, szépíró, műgyűjtő és művészettörténész, akadémikus csicséri Ormós Zsigmond (1813–1894) Bánság meghatározó személyisége, gyakran töltötte nyári szabadságát Ponyászkán, Oravicabányán.

Leírás: Nincs róla kép. Gálfy Gyula: az Oravicabánya melletti „Ponyászka a Stájerlak-Bozovics műüttől nem messze, egy festői völgyben helyezkedik el. A múlt század végén néhány szép nyaralóból, erdészlakból és vendéglőből állt, egy szépen gondozott parktól övezve. A Ponyászkához vezető kocsit mentén lévő forrást szépen kiépítették és Ormós forrásnak nevezték el, melyet Ormós Zsigmondnak egy 40x40 cm-es rézdomborműve díszített, ez alá pedig egy feliratos táblát helyeztek el.” Talán a „Délvidéki Kárpát-Egyesület készítette az emlékművet, tán a főispán látogatása alkalmával.”⁶⁰

Alkotó Kugler Pál Ferenc (1836–1875) budapesti szobrász.

Felavatás ideje: 1880 után.

Utóélet: A világháborúk között a táblát és emlékművet leverték. A dombormű Révai nevű erdészmérnökhöz került, családja őrizte, akinek fia Gálfy Gyulának adományozta. Gálfy nyugdíjasként Temesvárra költözött, és a domborművet átadta a temesvári Ormós Zsigmond Társaság vezetőjének, dr. Matekovits Györgynek, aki tovább adta a temesvári múzeumnak, azóta nincs hír róla – nincs kiállítva.

⁶⁰ Uo.

10. Orsova. Rákóczi-emléktábla

Történeti háttér: A Rákóczi-féle felkelés, a kuruc-labanc háború törökországi emigrációban elhunyt vezetőinek és kísérőinek hamvait 1906-ban hozták haza Rodostóból Kassára. Az Al-Duna menti Orsova volt az első hely, ahol a hamvakat szállító konvoj magyar földre lépett. Ennek emlékét örökítették meg a város vezetői és magyar fiataljai.⁶¹

Leírás: Gránitból készült feliratos obeliszk.

Alkotó: Gerenday Béla (1863–1936) budapesti szobrász.

Felavatás ideje: 1907.

Utóélete: Ismeretlen körülmények között tűnt el, feltehetően még azelőtt, hogy a Vaskapu I vízi erőmű megépítése miatt Orsova óvárosa 1971-ben víz alá került.

11. Orsova. Magyar korona kápolna

Történeti háttér: 1849. augusztus 17-én forradalmárokkal együtt elhagyta Magyarországot Kossuth Lajos. Kíséretéből Szemere Bertalan a Cserna torkolata alatt emelkedő Allion-hegy tövében, a Habsburg és az Ottomán Birodalom közötti senki földjén ásta el a magyar a koronát és a koronázási jelvényeket. Éveken át tartó kereséssel, 1853. szeptember 8-án megtalálták a kegytárgyakat tartalmazó ládát, benne Szent István király palástja alatt bársonytokban elrozsdásodva a koronázási kard. A láda jobb alsó sarkában volt a szent korona, bőrrel bevont tokban, mely széthullott a nedvességtől. A korona néhány letört követ nem számítva ép volt, bélése elrothadt, miként a többi kincs állaga is igen rossz volt. A koronázási ékszereket pompával Budára majd Bécsbe szállították. Végül Budára kerültek megőrzésre. A király hálából emlékkápolnát építtetett a megtalálás helyén.

Felavatás ideje: 1901.

Mai helyzet, utóélete: A vaskapui vízlépcső megépítésével Orsova régi része víz alá került, a kápolnát felrobbantották.

⁶¹ Murádin 2008, i.m.

12. Ruszkaánya. Maderspach Franciska emlékmű

Történeti háttér: Maderspach Károly kohómérnök, Maderspach Ferenc honvéd alezredes bátyja, feleségével Buchwald Franciskával együtt, lelkes híve volt az 48-as szabadságharcnak. Vasgyáruk fegyverekkel és ágyúgolyókkal látta el a magyar honvéd-sereget. Megfordult ott-honukban Bem József, Kmety György és Guyon Richárd is. A császári csapatok ezt nem hagyták megtorlás nélkül. Amikor 1849. augusztus 22-én bevonultak Ruszkaányára, koholt vád alapján Buchwald Franciskát a falu főterén, tárgyalás és ítélet nélkül, félmeztelenre vetkőztetve nyilvánosan megvesszőztették, majd börtönbe zárták. A férj, szégyenében, öngyilkos lett. A feleség 1880-ben halt meg.

Leírás: A két Maderspach-fiú emlékművet emeltek Maderspachné Buchwald Franciska tiszteletére a ruszkaányi Mozsár-hegyen, meggyőződésük szerint azon a helyen, ahol férje önkezevel vetett véget életének. A „görög oszlopok közé fogott baldachin formájú” emlékműre a következő szavakat vésték: „Vándor állj meg! És emelj kalapot! Mert ez a hely Maderspachné Golgotája!”

Alkotó: Az emlékmű életnagyságú büsztje egy eredetileg Ferenczy István (1792–1856) által megmintázott gipszszobor alapján készült, melyet a művész a családi hagyomány szerint 1840 táján készített hálából azért, amiért segítségükkel találta meg a kiváló ruszkicai márványt, amelyből később számos gyönyörű szobrot készített.

Felavatás ideje: 1909. okt. 10.

Utóélete: Az 1920-as években az emlékművet megrongálták, eltávolították róla a mellszobrot és a feliratot. Az emlékmű többi részét áthelyezték a falu központjába, a római katolikus templom mellé, ahol 1933-ban az első világháború hőseinek névsorát tartalmazó márványtáblát helyeztek rá. A névsort később a második világháborúban elesettek neveivel egészítették ki.

13. Ruszabánya. Maderspach-obelisk

Történelmi háttér: Közadakozásból emlékművet emeltek azon a helyen, ahol Maderspach Franciskát megvesszőzték.

Leírás: Termésköből épített emlékoszlop.

Felavatás helye és ideje: A Szabadságfa tisztáson, 1909. okt. 10.

Utóélete: Az impériumváltás követően azonnal ledöntötték az obeliszket, majd egy karakter nélküli emlékművet állítottak a helyébe.

14. Vaskapu. Széchenyi István emléktábla

Történelmi háttér: A Kazán-szoros egy több szakaszból álló, 134 kilométer hosszú szoros, szurdokvölgy része. Az Al-Duna e kritikus szakaszán a vízjárási viszonyok kritikusok voltak, a mederben számtalan szikla és zátony akadályozta a haladást. Az Al-Duna szabályozásának gondolatát Széchenyi István vetette fel, 1830-ban szakértők társaságában végig utazta a zátonyokban bővelkedő két Kazán-szorost és a Vaskaput. Vásárhelyi Pál tervei alapján 1834-ben megkezdődött a komplex építkezés. A folyószabályozás kérdése az 1870-es években került ismét napirendre némi diplomáciai huzavona után, mivel a hajóút megépítését főleg az Osztrák-Magyar Monarchia tartotta fontosnak, a földrajzilag érintett Románia és Szerbia nem. A munkát 1896-ban adták át, a Vaskapunál elkészült hajózóúttal a 152 napos hajózási időny 290 napra bővült. Széchenyi tiszteletére először 1885-ben állítottak emléket, de az a folyam vaskapui szabályozásával mélyen a víz alá került.

Leírás: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet a Nagy-Kazán-szorosban a sziklafal egy részét simára csiszoltatta és a következő szöveget vészték a falra: „SZÉCHENYI emlékének / A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet / MDCCCLXXXV.”

Tervező: Alpár Ignác (sz. Schöckl, 1855–1928) budapesti építész.

Felavatás ideje: 1885.

Utóélet: A szikla feliratozott része a Vaskapu I. vízerőműrendszer megépítésekor, a Duna több mint 30 méterrel történt felduzzasztása után víz alá került. A Duna szerbiai oldalán lévő Traianus tábla is víz alá

került, de ezt a szerb építők kiemelték és 40 méterrel magasabban újra rögzítették.

Az utóbbi években lelkes budapesti hajósok több ízben is (legutóbb 2005-ben a Gr. Széchenyi Ödön Magyar Hajózási és Yacht Egylet) kihelyezték az eredeti szöveggel megegyező táblát, azonban ezek mindannyiszor nyomtalanul eltűntek. 2018. május 26-án egyházi személyek, román, magyarországi és bánsági magyar hivatalosságok, továbbá támogatók jelenlétében került sor az új emléktábla felavatására, Az új táblát a Magyar Hajózásért Egyesület állította.

15. Vaskapu, Zajkány. Hunyadi-emlékoszlop

Történeti háttér: Az Erdélyi Vaskapunál, Hátszegtől keletre 1442-ben Hunyadi János fényes győzelmet aratott a sokszoros túlerőben támadó török sereg ellen. Ennek emlékére emelték a millenniumi ünnepségek idején a hágó nyílásánál fekvő Zajkány falu közelében az emlékoszlopot.

Leírás: Négyméteres öntöttvasból készült buzogány. Rajta Hunyadi címere és felirat: „Hunyadi János tizenötezer vitézével, az 1442-iki szeptember 6-án e szorosban verte szét Sehabeddin beglerbégnek Erdélybe nyomuló nyolcvanezer főnyi hadseregét. A dicső fegyvertény örök emlékéül állíttatá ez oszlopot Hunyadvármegye közönsége a honfoglalás ezredik évében.”

Alkotó: Tervezte Márkus (Markup) Ferenc, a vajdahunyadi vasgyár főmérnöke.

Felavatás helye és ideje: Vámoszajkány magaslat, 1896. szept. 6.

Mai helyzet, utóélet: A Déli-Kárpátok hágóiban ugyanebben az időben még öt hasonló emlékművet emeltek. Az impériumváltás után valamennyit elpusztították. Az utolsó előtti, a Vulkán város fölötti hágóban, az 1960-as évek közepén rombolták le.

1992. jún. 22-én „ismeretlen” tettesek nehéz erőgépek igénybevételével ledöntötték a Hunyadi-emlékművet, buzogányát eltüntették. Egy évre rá az osztrói tóból kihalászták a vasbuzogányt, és a várhelyi (Sarmizegetusa) múzeumba vitték. Innen 1994 novemberében a vasbuzogány

végleg eltűnt. 2003 áprilisában az emlékmű még a helyszínen megmaradt darabjai is eltűntek, az emlékmű talapzatát elbontották.⁶²

4.3 Temes megye

A mai Temes megye települései szerepelnek az összeállításban, annak ellenére, hogy a mai megye területe az idők során volt Temes, illetve Torontál megye is. A részletek elemzésünk vonatkozásában nem fontosak.

1. Básiás. Kossuth-emléktábla

Leírás: Fénykép bizonyítja, hogy a Básiás nevű kis faluban, a Duna romániai szakaszának első településén Kossuth-emléktáblát állítottak fel a magyar királyi államvasutak alkalmazottai. Más dokumentumot nem sikerült feltárni.

Felavatás ideje: 1912.

Mai állapot: Nem létezik, a lebontás körülményei ismeretlenek.

2. Buziásfürdő. Deák Ferenc pihenője

Történeti háttér: 1840-ben kezdték el a buzai ásványvíz palackozását, az 1850-es években szállodák és fürdők épültek, megkezdődött a hidrotérapiás kezelés. A kor sok jelentős politikusa felkereste a fürdőt, többek között Deák Ferenc, akin a kiegyezés után betegsége mindinkább elhatalmasodott. 1868-ban hat hónapot töltött el a fürdőhelyen, 1869-ben is kezeltette itt magát. Számára egy kőpadot (pihenőt) készítettek. *Leírás:* Enyhén félkörbe hajló díszes mészakőpad. Rajta felirat: „DEÁK FERENCZ pihenője MDCCCLXIX.”

Alkotó: Tervezte Kolbenheyer Ferenc (1841–1881) építész, kivitelezte Seenger Béla (?–1905) budapesti szobrász, kőfaragó.

⁶² Forrás: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Vaskapu-h%C3%A1g%C3%B3>, letöltés ideje: 2020.10.05.

Felavatás helye és ideje: Buziásfürdő díszparkjában, a József forrással szemben, 1869.

Mai állapot, utóélet: 1988-ban a román diktátor és felesége a fürdővárosban járt, a feleség felfigyelt a padra és a magyar felirat idegessé tette: tűntessék el – fakadt ki. Ez azonnal megtörtént. Sokáig nem tudták, merre lehet a kőpad, míg 2000-ben maradványai előkerültek a város személteléről. Ekkor már folytak a pad (túlméretezett) másának elkészítési munkálatai, ezt 2003. október 29-én avatták fel a református imaház udvarán, itt oldalt felállították az eredeti pad megmentett darabjait is. Napjainkban van, aki Nicolae Iorga (jeles román történész, politikus – aki valóban járt itt) padjaként említi.⁶³

3. Buziásfürdő. Trefort Ágoston szobor

Történeti háttér: A fürdő és a település fejlesztéséért sokat tett Trefort Ágoston előbb gazdasági ügyekért felelős, majd vallás- és közoktatási miniszter. A helyi közösség közadakozásból emelte a szobrot a hála jeléül, még életében.

Leírás: Magas talpazaton bronz mellszobor.

Alkotó: Huszár Adolf (1843–1885) budapesti szobrász.

Felavatás helye és ideje: A fürdőhely díszparkjában, szemben Deák Ferenc kőpadjával (pihenőjével), 1883 nyarán.

Utóélete: 1919 nyarán ledöntötték. 2001-ben civil kezdeményezésre új szobrot (készítette Jecza Péter) állítottak, a fürdőt átszelő főút mentén, a református imaház elé. Trefort eredeti szobra helyén ma egy Mihai Eminescu szobor áll.

4. Csákova. Erzsébet királyné szobor

Történeti háttér: A község Erzsébet-szobrot állított fel 1899-ben az Erzsébet királyné emlékére létesített ligetben, a főtér jobb oldalán van a

⁶³ Liana Păun: Istoria stațiunii Buziaș și a primului ștrand cu apă minerală din Europa. *PressAlert.ro*, letöltés helye: <https://www.pressalert.ro/2014/06/istoria-unei-comori-uitate/>, letöltés ideje: 2020.10.05.

községháza, előtte az Erzsébet-liget, (*Budapest Negyed* 2006. Nyár, 52. szám).

Mai helyzet: Nincs további információ.

5. Csákova. *Millenniumi-emlékoszlop*

Történeti háttér: A millenniumi megemlékezések ünnepségsorozatának a keretében emelték (Murádin 2008).

Felavatás: 1896. május.

Utóélete: 1919 után lerombolták, nincs további információ.

6. Detta. *Kratzer Antal szobra*

Történeti háttér: Kratzer Antal (1824–1899) községi bíró (és mészáros) helyben parkot alakított ki és ezt átadta a helyi közösségnek. Emlékére a parkban szobrot állítottak.

Leírás: Három méter magas emlékmű, mészkő talapzat, rajta a mellszobor.

Alkotó: Trampist Keresztély verseci szobrász.

Felavatás helye és ideje: A községi parkban, 1904. szeptember 25.

Mai állapot, utóélete: Egyes források szerint a szovjet csapatok 1945-ös bevonulásakor, mások szerint a Tito-ellenesség 1950-es éveiben a szobrot ledöntötték és parkon átfolyó patakba dobták. A meghagyott talapzatra egy halászfű (lány: Diána?) szobrát állították (Szekernyés 2013). Detta polgármesteri hivatala 2017-ben új Kratzer-szobrot állíttatott fel a parkban (Aurel Gh. Ardeleanu munkája), a szinte ugyanakkor felállított Ferdinand király-szoborral szemben.

7. Detta. *Millenniumi-emlékoszlop*

Történeti háttér: A Kratzer-féle park bejáratánál millenniumi emlékművet állított fel a helyi közösség.

Leírás: Magas obeliszk, a tetején turulmadárral.

Alkotó: Trampist Keresztély verseci szobrász.

Felavatás ideje: 1903.

Mai helyzet, utóélete: Az obeliszkről 1923-ban lecsiszolták a magyar nyelvű feliratot és helyette felírták az első világháború dettai áldozatainak a nevét. Egy idő után a turulmadár eltűnt az obeliszkről. 1990-es változásokat követően a turulmadár helyére ortodox kőkereszt került.⁶⁴

8. Erzsébetemlék

Történeti háttér: Létezett a múlt század elején Bánságban, a Temesvár-Szeged vasútvonal mentén, Berekszó és Szakálháza között egy megállóhely: Erzsébetemlék, románul Elisabeta. Ahogy a helynév is mutatja, itt Erzsébet királynénak valamilyen emlékhelye volt.⁶⁵ A megállóhely és a település sem létezik, további információt nem sikerült találni.

9. Gyertyámos. 1848-as kereszt

Történeti háttér: A gyertyámosi téglagyár főreszvényesének (Pető Ignác) kezdeményezésére és támogatásával keresztben végződő obeliszket állítottak annak az 1848. november 3-ai ütközetnek a helyszínén, ahol 19 magyar honvéd lelte halálát.

Felavatás helye és ideje: A falu határában, 1897.

Utóélete: Az idő múlásával az emlékmű tönkrement. Helyi összefogással (Ordódi Árpád kezdeményezésére) az emlékművet helyreállították és 2002. november 3-án újra felavatták.

10. Kiskomlós. Erzsébet-emlékkő

Történeti háttér: 1901-ben a község Erzsébet királyné emlékére emlékkövet állított fel.⁶⁶

Nincs további információ.

⁶⁴ Szekernyés 2013, *i.m.*

⁶⁵ Forrás: <http://erzsebetsisikiralyno.blogspot.com/p/emlekei.html>, letöltés ideje: 2020.10.08.

⁶⁶ Borovszky Samu (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország Vármegyéi sorozat.* Budapest: Országos Monográfiai Társaság. 1912.

11. Lugos. I. G. Duca szobor

Történeti háttér: Általános – lásd Krassó-Szörény megye 3. pont.

Leírás: Magas talpazaton mellszobor, az egész 4,8 méter.

Alkotó: Radu Moga Mânzat (1906–1950) tanár és szobrász.

Felavatás helye és ideje: Központ, 1936.

Utóélet, mai helyzet: Lebontották. Egy mai újságcikk⁶⁷ szerint a kommunisták tüntették el, amit cáfol az, hogy más Duca-szobrokat az 1940-es évek elején kellett eltüntetni, politikai okokból. A helyén állították fel a Szovjet Katona Emlékművét.

12. Lugos. Nepomuki Szent János szobor

Történeti háttér: Általános – lásd Arad 18. pontnál. „A híd mellé, a régi gimnázium akkor még üres terére Nepomuki Szent Jánosnak szobrot emeltek 1776-ban, a Temes mellé: kőszobrot kerítéssel. Ugyanezen helyre 1831-ben Patrubány János új szobrot állíttatott, mely május 10-én benedikáltatott. (Ez a szobor állítólag Daruvárra /Darova/ került.)”

Felállítás helye és ideje: „1866-ban Höcher József buzgó lugosi polgár a felső Temes partra új Nepomuki János kőszobrot állíttatott, mely Hain Miksa által május 21-én benedikáltatott.”⁶⁸

Mai állapot, utóélet: Az 1970-es években – akkor kezdték építeni a városi kultúrház épületét – a hivatalosságok meg akarták semmisíteni, megmentését jelentette, hogy áthelyezték a római katolikus temetőbe.

13. Nagyősz. Franz Touttenuit szobra

Történeti háttér: Franz Touttenuit (1844–1904) egész Bánságban ismert állatgyógyász volt. Halála után a helyi (sváb) közösség hálából szobrot emelt neki.

⁶⁷ Păun, Liana: Clădiri și statui care povestesc istoria orașului Lugoj. *Prof. Dr. Radu Moga Manzat honlapja*. 2016. máj. 23, letöltés helye: www.radumogamanzat.ro, letöltés ideje: 2020.11.18.

⁶⁸ Mindkét idézet: Iványi István: *Lugos rendezett tanácsú város története*. Szabadka: Szerző kiadása. 1907.

Leírás: Mellszobor.

Mai helyzet, utóélete: Egyes vélemények szerint a világháború során sérült meg és tüntették el, mások (W. Konschitzky) szerint a negyvenes évek közepén a faluba jelentős számban települtek be románok az ország minden részéről, akiket zavart a szobor és elpusztították.

14. Nagyszentmiklós. Erzsébet királyné emlékoszlopa

Történeti háttér: Általános: lásd Arad 18. pont. Az Aranka partján Nákó Sándor gróf támogatásával létrejött a díszes népkert. Ennek közepén egy halomra állították az Erzsébet-emlékművet.

Leírás: Az emlékmű sajátos formája egy képeslapon látható, de már borostyán veszi körül, a felirat nem olvasható.

Mai helyzet: Az 1950-es, 1960-as években összetörték, maradványait bedobták az Aranka medrébe.⁶⁹

15. Nagyszentmiklós. Révai Miklós emlékoszlop

Történelmi háttér: Révai Miklós (1750–1807) korának legnagyobb nyelvtudósa, egyetemi tanár Nagyszentmiklós szülötte. Állíttatta a Torontál-megyei Magyar Közművelődési Egyesület és a Délmagyarországi Tanító-Egyesület nemes lelkű adakozók hozzájárulásával.

Leírás: Az obeliszk szürke gránitból készült, az elején egy szép bronz dombormű a tudós profil arcképével és növényi díszítéssel. Alul vésett név, évszám és oldalain idézet olvasható. Az oszloptest két másik oldala szintén el van látva vésetekkel. Az egyiken Révai saját szavai: „Ha valaha a megújult haza tisztelni fogja nyelve fenntartásáért eleget szenvedett mártírjait, már előre vigasztalódom benne, hogy engem azoknak számba helyez.” A túlsó oldalon pedig ez a vers volt bevésve: „Kit nem segíté élni nemzedet,
S ki érte őt nyelvében élteted,
Magad szebb jövődre sírodból keléi:
Neved szívünkben mindörökre él!”

⁶⁹ Szekernyés 2013, i.m.

(Forrás: *Vasárnapi Újság*, 1893. szeptember 3.)

Alkotó: a Révai reliefet készítette Holló Barnabás (1865–1917) budapesti szobrász.

Felavatás helye és ideje: a főutcán (ma Republicii), az egykori piactér közepén, 1893. augusztus 25-án.

Utóélet: 1925-ben az emlékművet átalakították, levették a reliefet (nem tudni, hova került), a lecsiszolt oszlopra Mihai Eminescu szobra került. (Ennek avatásán jelen volt Octavian Goga volt miniszter, a Román Akadémia képviselőjeként.)

2007-ben a katolikus templom előcsarnokában táblát helyeztek ki tiszteletére. 2015-ben a város előjárósága szobrot állíttatott tiszteletére (készítette Aurel Gh. Ardeleanu). A talapzaton három nyelven (román, angol, német) ismertető tábla olvasható, magyar szöveg nincs.

16. Sándorháza. Szabadság-obeliszk

Történelmi háttér: A község sváb lakosai megalakították a „Március 15. Egyesület”-et, és hazafias érzelemből egy, az 1848–1849-es szabadságharc emlékét felidéző emlékmű felállításáról döntöttek.

Leírás: A három méter magas márványoszlopon széttárt szárnyú kerecsenysólyom hirdette a szabadságot.

Felavatás helye és ideje: A templom melletti ligetben, 1911. április 17.

Utóélete: A román hatóságok utasítására 1944 után lebontották.

17. Temesvár. I. G. Duca szobor

Történeti háttér: Általános – lásd Krassó-Szörény megye 3. pont.

Leírás: Magas talapzaton mellszobor (négy méter magas). Szöveg: „Omăgiu memoriei marelui președinte al Consiliului de Miniștri, căzut în slujba țării. Răpus de o mână criminală în 29 dec. MCMXXXIII, la Sinaia. Cetățenii urbei Timișoara.” Fordításban: „Tisztelges a Minisztertanács nagy elnöke előtt, ki az ország szolgálatában esett el. Gyilkos kéz vette életét MCMXXXIII dec. 29-én, Sinaia városban. Temesvár polgárai”.⁷⁰

⁷⁰ Teodorescu 2006, i.m.

Alkotó: Tervezte Cornel Liuba (1880–1953) építész, a szobor Aurel Pop (1879–1960) szatmári szobrász munkája, a talapzatot Kendloffer Károly temesvári kőfaragó készítette.

Felavató helye és ideje: Az I. G. Duca úton, a Piarista Gimnázium előtti téren, 1936. december 20.

Mai helyzet, utóélete: 1940 után a Vasgárda hatalomra kerülésével, politikai utasításra lebontották.

18. Temesvár. Ferenc József fogadása

Történeti háttér: Az 1872. május 4–10. közötti császárlátogatás emlékét örökíti meg a márvány dombormű, amelyet a Temes megyei törvényhozási testület kezdeményezésére állítottak fel a Vármegyeháza előcsarnokának falán.

Leírás: Nagyméretű, 58x158 cm-es márvány dombormű. Központi alakjai a díszmagyart viselő I. Ferenc József, jobbán Ormós Zsigmond főispán, balján Bonnáz Sándor katolikus püspök.

Alkotó: Kugler Pál Ferenc (1836–1875) budapesti szobrász.

Utóélete: 1920-ig a helyén állt, majd eltávolították. A dombormű a temesvári Szépművészeti Múzeum raktári állományába került.

19. Temesvár. Ferenc József szobor

Történeti háttér: „A király nevenapján szép katonai ünnepély folyt le Temesvárott: felavatták a közös hadsereg gyalogsági hadapródiskolájának új épületét s az intézet kertjében leleplezték a király álló szobrát.” (Vasárnapi Újság, 1902. 41. szám)

Leírás: A hadapródiskola kertjében, mesterséges dombon állt Ferenc József szobra. A szürke márványból emelt három és fél méter magas talapzaton állt a két és fél méter magas bronzszobor, magyar lovassági tábournoki díszben ábrázolta az uralkodót.

Alkotó: Edmund Hoffman von Aspernburg (1847–1930) bécsi akadémiai szobrász.

Felállítás helye és ideje: A Belvárosban, a Hadapródiskola kertjében, 1902. október 4.

Mai helyzet, utóélete: A szobor az uralkodóházzal kapcsolatos többi közteri alkotás sorsára jutott: eltüntették a világháborúk közötti időben.

20. Temesvár. Honvéd-obeliszk

Történeti háttér: A Temesvár-Gyárvárosi Társaskör emlékmű felállítását javasolta a szabadságharcban elesett honvédek emlékére, amelynek költségeit közadakozásból teremtették elő.

Leírás: Négy méter magas, feliratos obeliszk.

Felavatás helye és ideje: Temesvár Gyárváros városrészében a Girodai út 12. szám alatt, 1894. november 1-jén.

Utóélete: 1948-ben restaurálták, új márványtáblát készítettek, amelyet 1990-ben összetörttek, ezt az RMDSZ újjal helyettesítette, majd 1996-ban az obeliszket is restaurálták. Felszentelésére 1997. március 14-én került sor.

21. Temesvár. Honvédszobor

Történeti háttér: A szobrot más névvel is illették: hadi áldozatkészség szobra. A háború rég elkezdődött, a harcterekről egyre több beteg, sérülést szenvedett katona jött haza. Sok helyen állították fel a hadi áldozatkészség szobrát – a célt erősíti az is, ahogyan a szobrot lefényképezték. A temesvári szoborról ismert képen, a szobor két oldalán egy-egy rokkant katona áll, mindkettő mankókkal.⁷¹ Alighanem gyakran álltak rokkant katonák a szobor mellé az áldozatkészség, adományozási hajlandóság fokozására. A honvédszoborhoz kapcsolódó gyűjtés magyar kezdeményezés volt, a hasonló funkciójú vasvitézek révén történő gyűjtés német kezdeményezés.

Leírás: A temesvári szobor puszkájára támaszkodó katonát ábrázol, műkőből készült. A szobor háta mögött címeres oszlopon turulmadár széttárt szárnyakkal. A szobrot baldachin védte.

⁷¹ Ilieșiu, Nicolae: *Timișoara, monografie istorică*. Timișoara: Ed. Planetarium. 2003, 324.

Alkotó: Istók János (1873–1972) budapesti szobrász alkotását Sipos András helyi szobrász-tanár faragta ki márványból.

Felavatás helye és ideje: A színház mellett, a Rezső (ma Alba Iulia) utca elején, 1916 tavaszán.

Utóélet: A szobor 1917-ben a múzeumba került, onnan a világháború után eltűnt.⁷²

22. Temesvár. Képesy József emléktábla

Történeti háttér: Képesy József (1818–1876) vízépítő mérnök a kiegyezés utáni években jelentős vízszabályozási munkákat vezetett a térségben, igazgatói beosztásban. Munkássága kiemelkedően fontos az egykor mocsaras Bánságban.

Leírás: A Temes-Béga Vízszabályozási Társaság egykori székháza (ma is vízügyi épület, 1989. december 16. út 2. szám) falán gravírozott két táblán román és magyar nyelvű szöveg: „KÉPESSY JÓZSEFNEK / A Béga-szabályozás felügyelőjének / emlékére / halálának 120. évfordulóján.” És alul az állíttatók: Temesvár Polgármesteri Hivatala, a Magyar Hidrológiai Társaság, Meliorációs Tröszt temesvári kirendeltsége. *Felavatás ideje:* 1996. október 25.

Mai helyzet: A vízügyi palotát 2010-es években felújították. Bár az épület tatarozását régen befejezték, a táblák nem kerültek vissza korábbi helyükre.

23. Temesvár. Madonna Gyógyszertár szobrai

Történeti háttér: A valamikori Rezső (ma Alba Iulia) utcában 1922-ben megnyílt a Madonna Gyógyszertár. A bejárat felett ovális alakú koszorút képeztek ki és ide szobrokat helyeztek.

Leírás: A középső Szűz Mária szobor és a kisdéd Jézus, védő eresz alatt. Kétfelől ókori istenek – Esculapus és Hygenia – szobrait helyezték el.

Alkotó: Gallas Nándor szobrász.

⁷² Miklószik Ilona: XIX. századi temesvári szobrok – és ami belőlük megmaradt. In: Kiss Ferenc: *Mindenki Kalendáriuma*. Temesvár: Reflex Kft. 2004.

Felavatás ideje: 1922.

Mai helyzet, utóélete: A gyógyszerház államosításakor a szobrokat levették és átadták a Múzeumnak. A Madonna-szobor egy ideig látható volt a Hunyadi-kastély (múzeum) udvarán. Már hosszú ideje nincs ott, a másik két szoborról sincs információ.⁷³

24. Temesvár. Mária-emlékmű

Történeti háttér: A városban Szűz Máriának több emlékjelet szenteltek az idők során (1837: Mária faoszlop, 1865: kőszobor), majd 1877-ben a Miasszonyunk Szegény Iskolanővérek indítványára, közadakozással jött létre a ma is látható emlékmű.

Dózsa György 1513-ban seregével megostromolta Temesvárt – sikertelenül. A csatában Dózsa súlyosan megsérült. A győztesek semmiféle könyörületet nem gyakoroltak, Dózsa táborának embereit felkoncolták, a vezért tüzes vastrónra ültették, fejére izzó vaskoronát helyeztek, kezébe tüzes kormánypálcát nyomtak. A kivégzés helye bizonytalan. Amikor a kápolna a Mária-szoborral elkészült, azt írták a kápolnára, hogy azt a kivégzés helyén emelték. (Ma a történészek más véleményen vannak.)

Leírás: Neoromán stílusú, középkorias hangulatot árasztó kápolna három oldalról nyitott. Benne a másfél méteres Mária-szobor. Hátoldalán tábla, a következő szöveggel: „Isten Anyjának, a xxxxxxxx Védőasszonyának / Dózsa György (†1514) kegyetlen halála helyén, / melyet évszázadok hagyománya őriz, / kegyeletes engesztelésül ajánlják / ez emlékművet / Temesvár városa és lakossága / 1906.” A vésővel kitört szó: magyarok.

Alkotó: tervezte Székely László építész, Mária szobor: Kiss György szobrász, Budapest.

Felállítás helye és ideje: Mária tér, a belvárosi református bérháztemplom közvetlen közelében, 1906.

⁷³ Szekernyés 2013, i.m.

Mai helyzet: A hátsó tábla felirata hosszú ideig nem volt látható, 1990 után kitakarták és olvashatóvá lett – immár így, sérült formában. 2012-ben a szobrot megrongálták.

25. Temesvár. Alexandru Mocioni (Mocsonyi) szobra

Történeti háttér: Alexandru Mocioni vagy Mocsonyi (1841–1919, mindkét névalak előfordul, román szövegekben is) magyarországi román politikus, zeneszerző, író, mecénás. A magyar parlamentben előbb a végvári, majd a máriaradnai körzetet képviselte, a Román Nemzeti Párt elnöke. 1874-ben lemondott képviselői mandátumáról, de élete nagy részét továbbra is Budapesten töltötte. Felesége Somogyi Ilona.

Leírás: Mellszobor, alkotója nem ismeretes.

Felavatás helye és ideje: A mai ortodox katedrális helyén, ahonnan a templom építésének elkezdésekor áthelyezték a Scudier-parkba. 1936. szeptember 14.

Utóélete: 1949-ben a kommunista hatóságok elrendelték a szobor eltávolítását. 2009-ben a temesvári Személyiségek Sétányán új Mocioni-szobrot avattak fel, Aurel Gh. Ardeleanu munkáját.

26. Temesvár. Rukavina osztrák emlékmű

Történeti háttér: Az emlékművet Ferenc József császár ajándékozta hála jeléül Temesvárnak, mert a város védői 1849-ben 107 napig ellenálltak a magyar szabadságharcosok ostromának. A temesvári várat védő császári csapatok parancsnoka Georg Rukavina császári és királyi tábornoszernagy volt.

Leírás: Az emlékmű 18 méter magas, homokkőből készült. Az oszlop oldalain négy allegorikus alak, a Becsület, az Engedelmesség, az Éberség és az Önfeláldozás – az osztrák katona fő jellemvonásai. A gótikus stílusú emlékoszlop építményében egy, a Hűséget ábrázoló fiatal nő alakja látható a vár féltve őrzött kulcsaival. Vélemények: a fiatal nő Ausztriát vagy az ifjú Mária Teréziát ábrázolja. A talapzatról ször-

nyalakok acsarkodtak felfelé, amelyek a magyar honvédeket szimbolizálták.

Alkotók: Joseph C. Max (1804–1855) prágai szobrász és Josef Andreas Kranner (1810–1871) prágai német építész, kőfaragó.

Felavatás helye és ideje: Temesvár egyik központi terén, a Jenő Herceg (ma Szabadság) téren, a(z akkori) városházával szemben, 1853. január 17-én.

Utóélete: A város magyar lakossága az általuk szégyenszobornak nevezett alkotást többször megrongálta, ezért az emlékmű szörnyalakjait 1885-ben eltávolították. Az 1918-as impériumváltás után az emlékmű Hűséget ábrázoló központi szobrát lefejezték, a többi négy allegorikus alakot pedig eltávolították. 1936-ban a város polgármestere politikai okokból a Szabadság térről a Lippai úti temetőbe vitette át az emlékművet. A csonka főalak a temesvári Bánság Múzeumba került, és jelenleg is ott van a múzeum udvarán. 2013-ban román civil szervezet javaslatára a város polgármestere a felújítás alá kerülő Telekház /Lahovari (ma Bălcescu) térre, az Erzsébetvárosnak nevezett városrész főterére kívánta áttelepíteni az emlékművet, felújítása után. A magyar érdekképviselő és magyar civil szervezetek hosszú tárgyalássorozata a hivatalosságokkal eredményt hozott: a vitatott emlékmű a temetőben maradt.

27. Temesvár. Anton v. Scudier / Scudier Antal szobra

Történeti háttér: Scudier Antal (1818–1900) 1869-ben került Temesvárra, előbb a város parancsnoka, majd egész Bánság katonai parancsnoka. Jelentős érdemeket szerzett a város szépítésében. Az egykori belvárosi temető helyén általa létesített és a nevét viselő parkban még életében szobrot emeltek tiszteletére. Az egykori sajtó szerint a szoborállítás költségeihez maga Scudier is hozzájárult, halála után pedig özvegye adakozott a park és a szobor gondozási költségeire.

Leírás: Bronzszínű, egészalakos vasszobor, magas talapzattal. Erre táblát szereltek fel a következő szöveggel: „Dem Andenken des Feldzugmeisters Freiherren ANTON SCUDIER, gewesenem Militärkomman-

danten von Temesvár/, Dem begeisterten Förderer der Verkehrs und Verschönerungs Interessen dieser Stadt/, /Dem Initiator dieser Anlage/, Als Zeichen dankbarer Anerkennung errichtet von der Bürgerschaft der kön. Freistadt Temesvár im Jahre 1881/. Magyarul: „Temesvár egykori katonai parancsnoka, báró ANTON SCUDIER tábornok emlékére / a városi közlekedés és városszépítés lelkes támogatójának / jelen létesítmény kezdeményezője iránti / hálás elismerésünk jeléül / emelte Temesvár sz. k. város közössége 1881-ben.” A kortársak nem rajongtak a szoborért, „Kevés a művészi becsértéke” – hangoztatták.

Alkotó: Richard Kauffungen (1854–1942) bécsi szobrász.

Felavatás helye és ideje: Belváros, Scudier-park, 1881.

Utóélete: A szobrot 1918. október 26-án, mint a Habsburg elnyomás szimbólumát ledöntötték. Az üresen maradt talapzatra a húszas évek elején egy nagyméretű órát állítottak, majd a helyére 1962-ben a szovjet Felszabadulási emlékmű került. Ennek feliratát 1990 után módosították: ma a román hősök emlékműve.

28. Temesvár. Piarista főgimnázium és templom szobrai

Történeti háttér: A piarista rend számára iskola, rendház és templom hatalmas együttesét tervezte meg a temesvári Székely László, és építették fel 1908–1909-ben. Az épülettömb a magyar szecesszió egyik legjelentősebb alkotása. A főgimnázium épületének oromzatát a magyar korona, a rendház épületét a rend címere díszítették. Szobrok kerültek a főépületre (Szent István és Szent Imre), illetve a templomra (Szent Erzsébet és Szent László).

Leírás: Sósúti homokkőből kifaragott, nagyméretű, három méter magas szobrok.

Alkotó: Valamennyi szobor Kiss György (1852–1919) budapesti szobrász alkotása.

Mai helyzet, utóélet: A rend oromdíszét 1920. október 20-án távolították el, a magyar koronát 1921. március 22-én. A szobrokhoz akkor nem nyúltak. Onisifor Ghibu román politikus, teológus, egyetemi tanár (ő foglalta le a kolozsvári magyar színházat, diktatórikusan) lépett közbe,

ő váltotta ki a szoborelles hangulatot. A világháborúk között román „nemzetmentő”, magyar-ellenes perek és agresszív fellépések kötődnek a nevéhez. A temesvári Piarista Gimnázium ellen is pert indított. 1934-ben Temesvárt járt, és felháborította, hogy a magyar szentek szobrai az épületegyüttesen, a helyeiken vannak. Felhergelte a helyi román elitet, és elrendelték a szobrok levételét. A hatalmas szobrokat kb. 15 méteres magasságból igen bonyolult feladat volt levenni, egyben csak a Szent István szobor került le, a többi darabolni kellett. Ezért a levételt irányító szakembert (Götz Károly temesvári építőmestert) műtárgy-csonkítással vádolták meg utóbb. A szobrok profanizálása miatt Augustin Pacha megyéspüspök a bukaresti pápai nunciusnál tiltakozott. A szobrok további sorsáról nincs információ.⁷⁴

29. *Temesvár. Vasvitéz szobor*

Történeti háttér: A vasvitéz szobrok hadi segélyalapba történő támogatásoknak egy „Jószívű-bizottság” általi gyűjtését szolgálták. Közös bennük, hogy általában fából készültek, és az adományozók jótekonyságuk bizonyosságaként vasszőgeket verhettek a szoborba, apró fémlapocskákat szegezhettek fel – s a fémlapok mérete mutatta az adományok nagyságát. Így idővel a fából készült alkotásból vasvitéz, vashonvéd lett. A magyarországi szoborállítások bécsi mintára valósultak meg, Bécsben 1915-ben állították fel az első *Wehrmann in Eisen* (Vasvitéz) szobrot, Magyarországon Pozsonyban (1915). Több ilyen szobor volt Erdélyben (Nagyszeben, Kolozsvár, Temesvár, Udvarhely), de volt a Délvidéken (Versec) is.

Leírás: A temesvári vasvitéz mellszobor hasonlít a Bécsben felavatott *Wehrmann in Eisen* szoborhoz, bár az egészalakos. Mintha ugyanazt a páncélos vitézt látnánk, csak másképp fogja a kardot. A temesvári szobor felállításában a helyi németajkú lakosság játszott vezető szerepet, számukra a bécsi alkotás volt az etalon.

Alkotó: Nem ismert.

⁷⁴ Uo.

Felavatás helye is ideje: A szobrot vélhetően a színházépület mellett állították fel – a létező képről nem lehet egyértelműen megállapítani. Mivel alig van rajta szög, elképzelhető, hogy a háború vége felé, 1917-ben vagy 1918-ban került ki köztérre. Talán emiatt a szobor a vasvitéz-szobrok (Munzel-Everling) jegyzékében⁷⁵ nem szerepel.

Utóélet: A szobor rövid ideig állt a helyén – a háború végével szerepe már nem volt. Előbb a temesvári 61-es Gyalogezredhez került, innen vette át más katonai jellegű muzeális tárgyakkal a Bánság Múzeuma, ahol őrzik. A szobrot 2015-ben kiállították egy hadtörténeti kiállításon a Bánság Múzeumában.

30. Temesvár – Szabadfalu. Petőfi-emlékmű

Történeti háttér: A Temesvár melletti Szabadfalun volt 1849. május elején Bem József honvéd tábornagy főhadiszállása, itt léptette elő őrnaggyá Petőfi Sándort. Ez a hely a temesvári magyar közösség számára az 1848-as forradalmi megemlékezések kiemelt, hagyományos helyszíne. A Temesvári Honvédegylet, a Nemzeti Szövetség, a Temesvári Honvédszobor Bizottság kezdeményezte a hely megjelölését. Egy felmagasított földhányás egyik oldalába márványtáblát helyeztek a következő szöveggel: „E helyen állott 1849-ben / BEM JÓZSEF / honvéd altábornagy főhadiszállása / amelyben 1849 május hó 3-án / PETŐFI SÁNDOR / hazánk koszorús lantosa / honvéd őrnagyi kinevezését kapta / Ezen történeti tények örök emlékéül / a magyar szabadságharcz / félszázados évfordulója alkalmából / 1899 év július hó 30-án / Állíttatott fel ezen / emléktábla / közadakozásból.” 1912-ben méltóbb emlékjel létrehozásába kezdtek, felépült a jelenlegi.

Leírás: Az emlékmű középső, magasított részén van a Petőfi-relief és alatta az emléktábla, kétoldalt előreugró falak védik a középső részt, bensőséges teret alakítva ki. Az emlékművet vaskerítéssel vették körül. Az új tábla szövege: „E helyen állott 1849. évben / BEM JÓZSEF / honvéd altábornagy főhadiszállása / amelyben 1849. évi május hó

⁷⁵ Munzel-Everling, Dietlinde: *Kriegsnagelungen, Wehrmann in Eisen, Nagel-Roland, Eisernes Kreuz*. Wiesbaden: 2008.

3-án / PETŐFI SÁNDOR / hazánk koszorús lantosa honvéd / őrnagyi kinevezését kapta. Ezen történeti tények örök emlékéül / 1912. évi November 10 / állíttatott fel ezen emlékmű közadakozásból.” A régi táblát beépítették az emlékmű hátsó falába.

Alkotók: Tervezte Székely László (1877–1934) temesvári építész, Petőfi dombormű arcmását készítette Sipos András, a fémipari szakiskola tanára, a szöveget Tunner Kornél műhelyében vészték a táblára.

Felavatás ideje: 1913. május 25.

Utóélete: A világháborúk közötti években az emlékművet többször súlyosan megrongálták. 1949. július 31-én, Petőfi halálának centenáriumaán a Magyar Népi Szövetség táblát helyeztetett az emlékműre. 1990 után is több vandál támadás érte, meggyalázták. 1999-ben a Szórvány Alapítvány újította fel az emlékművet, majd 2016-ban jelentős erők mozgósításával a helyi RMDSZ javíttatta meg és ünnepélyesen újra felavatták.

31. Újszentes. Bem-emléktábla

Történeti háttér: Újszentesen a szabadságharc emlékművével egyidőben Bem József altábornagy tiszteletére emléktáblát avattak.

Leírás: Márvány emléktábla.

Felavatás helye és ideje: A községháza falán, 1900. július 29.

Utóélete: 1937. január 27-ére virradó éjjelen ismeretlen tettesek a táblát a falról levették, összetörték és a darabjait egy kútba dobták.⁷⁶

32. Újszentes. Szabadságharc- és Petőfi-emlékmű

Történeti háttér: A kincstári telepítésű község lakosai annak emlékeztére állítottak feliratos emlékművet közadakozásból, hogy 1849 májusában Bem altábornagy itt tartott szemlét csapatai felett, a honvédtisztek sorában ott volt Petőfi Sándor is.

Felavatás helye és ideje: Községközpont, a templom előtti téren, 1900. július 29.

⁷⁶ Murádin 2008, i.m.

Utóélete: Impériumváltás után eltűntették. A helyi közösség 1945. július 29-én a régi helyén új emlékművet állított.

33. Varjas. *Huber Károly emléktábla*

Történelmi háttér: Huber Károly (1879-től Hubay, 1828–1885) karmester, zeneszerző, hegedűművész, zenepedagógus, Hubay Jenő világhírű hegedűművész édesapja. 1852 és 1885 között hegedűtanár volt a Nemzeti Zenedében és a Zeneakadémián. 1880-ban Temesváron újra házasságot kötött. 1889-ben a helyi közösség emléktáblával jelölte meg Huber Károly szülőházát.

Leírás: Nem ismerjük az első magyar és német nyelvű emléktábla szövegét, mert eltűnt.

Felavatás helye és ideje: Varjasi szülőház, 1889.

Utóélete, mai állapot: Az 1920-as években helyettesítették az eredeti táblát egy újjal, ennek felirata román és német nyelvű. Szövege, magyar fordításban: „Ebben a házban született 1827. július 1-én Huber Károly zeneszerző. Elhunyt 1885. december 20-án. Csodálói.”

34. Zsadány. *Erzsébet-emlékoszlop*

Történelmi háttér: Általános – lásd Arad 18. pontnál.

Leírás: Szürke márvány emlékoszlop, előlapján Erzsébet királyné arcképe, alatta a felirat: „Erzsébet királyné Ő Felsége a királyné emlékére. 1898.”

Felavatás ideje: 1898.

Utóélet: Nincs információ.

35. Zsombolya. *Csekonics József szobor*

Történelmi háttér: Csekonics József (1757–1824) tábornok, a magyar lőte nyésztés történetének nagy alakja, a magyar állami ménestelepek (Mezőhegyes, Bábolna) megalapítója. Az 1790-es években vásárolta meg a Torontál vármegyében fekvő zsombolyai uradalmat, ahol családi mé-

nesbirtokot hozott létre. Unokája, Csekonics Endre az 1860-as években, Ybl Miklós tervei alapján, kastélyt építtetett a Zsombolyához tartozó Csitón. Ennek a kastélynak a belső kertjében állították fel Csekonics József tábornok mellszobrát.

A szobornak se alkotója, se felállítási ideje nem ismert, ráadásul nyomtalanul eltűnt. Maga a kastély sincs már meg, 1937-ben lebontották.⁷⁷

36. Zsombolya. Kossuth Lajos szobor

Történeti háttér: Kossuth Lajos alakja legendássá vált, kultusza már a világosi tragédiát követő emigráció évtizedei alatt kialakult, majd az 1867-es kiegyezés után politikai formát is öltött, különösen Erdélyben hódított teret a Függetlenségi Párt Habsburg-ellenességével. Az 1900-as évek elején Zsombolya nagy többségben német/sváb lakossága Kossuthnak szobrot állíttatott.

Leírás: Magas talapzaton mellszobor. A hozzáférhető képen nem látható, milyen szöveg volt rajta.

Alkotó: Kallós (Klein) Ede (1866–1950) budapesti szobrász.

Felavatás helye és ideje: Az állomás melletti parkban állott, 1905. június 29. Az avató ünnepségen Kossuth Ferenc is jelen volt.

Utóélete: A szerb bevonulás után a szobrot felrobbantották. (Zsombolya Trianon után a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság része lett, csak 1924-ben, településcsere keretében került Romániához.

5 Emlékjelek és a helyi közösség

Ebben az összeállításban összesen 85 ledöntött-levett-lecserélt, vagyis eltüntetett⁷⁸ történelmi emlékjele szerepel. Sok ez vagy kevés? Mihez képest? A történelmi Bánság romániai részére vonatkozó összeállítás-

⁷⁷ Borovszky 1912, *i.m.* 138.

⁷⁸ Mindegyre az újrahasznosítás kifejezés tolul előre, de mivel lejárt, szavatosságát veszített dolgokra vonatkozik, nem használom. Ha egy szóval kell kifejeznem a jelenségyüttést (mert erről van szó a módzatok sokszínűsége okán), akkor az eltüntetett melléknevet használom.

ról nincs tudomásom, de utalhat bizonyos „tartalékokra”, hogy az emlékjeles előadásom első változatának a bemutatásakor, 2018 decemberében még 23, a dolgozat írott változatában⁷⁹ 32 eltüntetett/átalakított emlékjel szerepelt, és az eltelt időben jutottam el a mostani számig. Abban biztos vagyok, hogy lesznek még felbukkanó újabb tételek. Nem annyira a nagyvárosokban (Arad, Temesvár) számítok erre, hanem azokon a kisebb településeken, ahol a helyi (magyar, német, szerb) elit (még) nem gyűjtötte be az idevágó információkat. Ismert, a valamikori sajtó sem tájékoztatott rendszeresen a „vidék” (a regionális központ-hoz és nagyvároshoz képest vidék) eseményeiről.

Kérdés: ennyi eset alapján lehet-e általánosítani? Mekkora esetszám szükséges ehhez? Mikor nevezhetünk valamit jelenségnek? Mivel a történeti régió nem egységes, mit jelentenek ebben a vonatkozásban a helyi társadalmi-gazdasági különbségek? Emlékjelek állításában és eltüntetésében, ha a szándékot vizsgáljuk, beszélhetünk-e általános jegyekről? Minden eset más, mégis az okok egyfajta konvergenciáját kell feltételeznünk. Még akkor is, ha létezett eleve nem feltételezett, de azért belátható rongálás.⁸⁰ Helyzetképet kapunk, amelynek mindenképpen vannak általános érvényű vonatkozásai.

A kutatás indító kérdése: ki és milyen emlékjeleket tüntetett el az első világháborút követő időkben. Függetlenül attól, hogy ki a felelős (a berendezkedő román hatalom mellett rombolt emlékművet a szerb hadsereg is 1918-as bevonulásakor, illetve több esetben a helyi emlékezet a szovjet katonai beavatkozást okolja), a fő kérdés megmarad: mi indokol(hat)ja a más korok és más közösségek emlékjelei iránti intoleranciát? Ha katonai akció során durvul el a helyzet, az más megítélés alá esik, illetve, ha a háború utáni, békés hatalmi berendezkedés idején lépnek fel emlékművek ellen – bizonyos politika jegyében. Menet közben derült ki számomra, hogy arra a kérdésre is választ kellene adni,

⁷⁹ A megjelent szöveg: *Istoria istoriei. Cum și de ce dispar monumente? /A történelem története. Hogyan és miért tűnnek el emlékművek?/ In: Bugarski, Stevan (ed.): *Темišварски зборник (Temišvarski Zbornik) vol. 11.* Novi Sad: Matica Srpska. 2019, 209–242.*

⁸⁰ A dunai vízi erőmű megépítésekor senki nem számolt eleve a Széchenyi tábla, az orsovai Korona kápolna veszélyeztetettségével, menet közben kellett (volna) dönteni – ami elmaradt. De: a nem-döntés is döntés közpolitikai vonatkozásban.

kik az emlékjelel-állítók, milyen helyzet, okok váltották ki az emlékjelek köztéri megjelenését.

További dilemma: lezárható-e egy ilyen kutatás? Kell-e a jövőben még a témával foglalkozni, van-e mit kutatni? Igen. Egyrészt van ma még ismeretlen emlékjelel-történet,⁸¹ vannak szobrokkal kapcsolatos fontos tisztázandó kérdések,⁸² de akár az adatgyűjtés is felvethet kutatói kérdéseket.⁸³ Kutatni lehetne/kellene, hogy a helyi emlékezet mit és miként őrzött meg a durva beavatkozásokkal kapcsolatosan, milyen nyomot hagyott a helyi közösségi emlékezetben a számukra kedves környezet hatalmi átalakítása? Létezhetnek erre vonatkozó írásos dokumentumok, ezek módszeres kutatásáról nem tudunk. És azt is vizsgálni volna érdemes: mi maradt meg? Abból, ami létezett, mit nem fogadott el az új hatalom, és mi maradt a tűréshatárán belül? Ilyen jellegű elemzésről sincs tudomásom.

Az első megválaszolandó kérdéscsoport az emlékjelek felállításának körülményeire vonatkozik. A központi kérdés – az ok, miért állították éppen azt az emlékjelet és éppen oda, ahova került – korabeli feljegyzések nélkül csak áttételesen válaszolható meg. Az alábbi elemzésnek a célja a válasz előkészítése azáltal, hogy a bemutatott esetek elemzésével fontos, de kiegészítő kérdésekre keresünk választ. Ezek:

⁸¹ A sok közül egy példa: Az Orsova melletti Rákóczi-tábla ismeretlen körülmények között tűnt el, a jelek szerint még azelőtt, hogy a Vaskapu I vízi erőmű megépült volna. Ki tette, mikor, miért?

⁸² A temesvári Mária- (más néven Dózsa-) emlékmű hátoldalán a tábláról valakik kiverték, kivésték a szövegből a „magyarok” kifejezést. Mivel hosszú ideig a tábla le volt takarva, nem volt látható, csak a legutóbbi általános felújításkor „szabadították ki” a rávitt vakolat alól, előttünk a kérdés: ki és mikor vésethette ki a számára zavaró kifejezést?

⁸³ Például a Vasvitéz-szobor kérdése. Létezik egy aradi képeslap Vasvitéz aláírással, s ezt a kutatók tudomásul vették. Mármint az információt, hogy a kép vasvitéz-szobrot ábrázol. Ha összevetjük ezt a szobrot a németországi, ausztriai *Wehrmann in Eisen* szobrokkal, azonnal kiderül, hogy az aradi nem lehet vasvitéz, mert a vasvitézek fából készültek, hadi alapba történő adománygyűjtést szolgálták: a faszoborba vasszeggel kis lapocskákat szegeztek – ezek idővel beborították, innen a vasvitéz kifejezés – és a lapocska mérete jelezte az adomány nagyságát is. Az aradi vasvitéznek tartott szobor nem faszobor, nincsenek szegek, nem is hasonlít a később Temesváron, a múzeum raktárában „felfedezett” valódi vasvitéhez, de szinte mása egy másik temesvári szobornak, amelynek talpazatán – a korabeli fotó tanúsága szerint – a felirat: Honvédszobor.

- a) milyen típusú emlékjeleket állítottak?
 - b) hova és mikor állították az emlékjeleket?
 - c) kik állították az emlékjeleket?
 - d) az emlékjelek „nyelve”, etnikai besorolása.
- A vizsgált emlékjelek tipológiája:

1. táblázat: Emlékjelek típusai

Megye/Jelleg	Szobor	Emléktábla	Emlékmű ⁸⁴	Más (pl. kút)	Összesen
Arad	10	11	12	1	34
Krassó-Szörény	4	5	5	1	15
Temes	16 (+5) ⁸⁵	4	13 ⁸⁶	3 ⁸⁷	36 (+5)
Összesen	30 (+5)	18	30	5	85 (+5)

(Saját szerkesztés – és minden további táblázat)

5.1 Kik állítottak emlékjeleket?

A helyi társadalom erejére enged következtetni az, hogy az emlékjelek közül hány utal országos személyiségre/eseményre, illetve hány idéz fel helyi személyiséget, illetve történet. Az is fontos jellemző, hogy milyen településen – régióközpont, kisváros, falu – történt az emlékjel-állítás, és a településen hol találták meg a helyét.

⁸⁴ Az emlékművekhez soroltam minden többalakos emlékjelet, és az olyat is, amikor a szobor háttere a művészi alkotás integráns része, továbbá az emlékoszlopokat.

⁸⁵ Itt nem 16 szoborról van szó, hiszen a Madonna Gyógyszertárról három, a Piarista Gimnáziumról négy szobrot vettek le. Ez összesen 21 szobor. A statisztikákban eset-szám és nem szoborszám szerepel.

⁸⁶ Ide soroltam egy emlékkövet is.

⁸⁷ Erzsébetemlék esetében nincs hír arról, hogy milyen emlékjelről lehet szó. Illetve ide soroltam azt a nagyméretű domborművet, amelyet a temesvári megyeháza elő-csarnokában helyeztek ki.

2. táblázat: Arad megyei emlékjelek településtípusok szerinti és az emlékjelek jellege szerinti bontásban

Arad megye	Nagyváros (Arad)	Kisváros	Falu	Összesen
Országos vonatkozású	9 ⁸⁸	5	1	15
Helyi vonatkozású	18 ⁸⁹		1	19
Összesen	25	5	2	34

3. táblázat: Krassó-Szörény megyei emlékjelek településtípusok szerinti és az emlékjelek jellege szerinti bontásban

Krassó-Szörény megye	Nagyváros (nincs)	Város	Falu	Összesen
Országos vonatkozású		10 ⁹⁰	2 ⁹¹	12
Helyi vonatkozású		1	2	3
Összesen		11	4	15

4. táblázat: Temes megyei emlékjelek településtípusok szerinti és az emlékjelek jellege szerinti bontásban

Temes megye	Nagyváros (Temesvár)	Város	Falu	Összesen
Országos vonatkozású	11	9	8	28
Helyi vonatkozású	3	3 ⁹²	2	8
Összesen	14	12	10	36

A 2–3–4. táblázatok mutatják, hogy megyénként milyen jelentős eltérés mutatkozik a településtípusok szerint az emlékjelek állítása terén: Arad és Krassó-Szörény megyében városi dominancia mutatkozik, Temes megyében a helyzet egészen más, kiegyensúlyozott. Utóbbi esetben a helyi közösségek aktivitása jelentősebb, bár Aradon az országos és a helyi vonatkozású emlékjelek között utóbbiak vannak többségben. A helyzetkép igazolni látszik azt a tételt, hogy a polgárosodottabb,

⁸⁸ Országos jelentőségűnek tekintem az egyházi szobrokat (Szentháromság, Nepomuki Szent János).

⁸⁹ Az országosan elismert író, pl. Csiky Gergely, ha a megyében született, itt járt iskolába – értelmezésem szerint helyi.

⁹⁰ A fürdőhelyeket városnak tekintem – ma közigazgatásilag is azok.

⁹¹ A Vaskaput és Zajkányt – bár nincs ott település, a falvakhoz sorolom be.

⁹² Révait, illetve Huber/Hubayt helyieknek tekintem, mert bár mindketten országos jelentőségűek, de az emlékjelek a helyi közösség tisztelete az ott született előtt.

fejlettebb vidék aktívabb a saját helyi értékeinek a megjelenítésében. Ezen az alapon indokolt feltételezni, hogy ebben a polgárosultabb közegeben felállított emlékjelekkel szemben kevesebb ideológiai kifogást fogalmaznak meg.

Fontos szempont az emlékjelek felállításának az időpontja. Bár a korszakolás sokszor szubjektív, az alábbi beosztás indokolt, szerintem az 1880 előtti emlékjelek egy csoportba vonhatók. Az utolsó időintervallum (1990 után) azért szükséges, mert egy 1990 után kihelyezett tábla lekerült a falról.

5. táblázat: Az emlékjelek felállításának korszakolása

Megye/idősáv	1880 előtt	1880– 1900	1900– 1918	1920– 1940	1945– 1990	1990 után	Össz.
Arad	10	6	16	1	1		34
Krassó-Szörény	1	5	8	1			15
Temes	4	10	17	4		1	36
Összesen	15	21	41	6	1	1	85

Az emlékjel-állítási kedv igazodik a társadalom általános állapotához, válságban szünetel. Nem csoda, ha a bánásgyi emlékjel-állításban legaktívabb időszak az 1890 és 1914 közötti, amikor a magyar gazdaság és kultúra siker-éveket élt meg. A világháborúk közötti időszak alacsony esetszáma egyrészt azt jelenti, hogy kevés emlékjelet állítottak, továbbá azt, hogy ezeket nem veszélyeztette újabb főhatalomváltás – bár a kommunista diktatúra berendezkedése is sok áldozattal járt.

Az emlékjelek etnikai besorolása segít annak megválaszolásában, hogy „kié” az emlékmű, ki az állító. Pontosabb képet kapnánk, ha minden esetben létezne felirat, mely mutatná, kié a kezdeményezés, illetve ez ma hozzáférhető volna – a válasz sajnos negatív. Bánásgról lévén szó, ahol sajátos modernizációs folyamat zajlott, itt az egyes közösségek nem elzárkóztak egymástól, hanem versenyeztek egymással, nehezebb az etnikai besorolás, mint máshol. Ugyanis ebben a térségben nem ritka, hogy valaki két, akár három helyi etnikai közösséghez is

kötődik.⁹³ Magyar (német, román stb.) egy emlékjelel akkor, ha a megidézett személy vagy történet magyar, de ha egy iparos egyletről van szó, amelynek vannak nem magyar tagjai is, akkor a besorolást a felirat nyelve alapján végeztem. A 6. táblázat oszlopai a jelzett átfedéseket, átmeneteket nem jeleníthetik meg. Ami a kettős – román-magyar – kategóriát illeti, ez kétnyelvű táblákat jelent, a magyar-német egy kettős kötődésű (dettai) polgármestert.

6. táblázat: Az emlékjelek etnikai besorolása

Megye/ Jelleg ⁹⁴	Ma- gyar	Német	Ro- mán	Román- magyar	Magyar- német	Ural- kodó	Egyhá- zi	Össz.
Arad	24 ⁹⁵			2		5	3	34
Krassó- Szörény	10		1			4		15
Temes	19 ⁹⁶	3	3		1 ⁹⁷	8 ⁹⁸	2 ⁹⁹	36
	53	3	4	2	1	17	5	85

Az emlékjelek eszmei besorolása, az üzenet komoly szempont lehet az ellene fellépők szempontjából. Nézzük meg, az emlékjelek milyen

⁹³ A német Franz Herzog nagy magyar író lett Herczeg Ferenc néven. A német családban született Klapka György magyarsága vitathatatlan, Hans Mokka német és magyar író is volt, Reiter Róbert ezen a néven magyar, Franz Liebhard néven német író volt.

⁹⁴ Szerb emlékjelel nem volt, ezt a szerb történészek is így tudják, ez a kategória nem szerepel.

⁹⁵ Ide soroltam a magyar nyelvű rabbi szobrát is.

⁹⁶ Huber Károly emléktábláját a magyar emlékjelek közé sorolom, ugyanis négy évvel halála előtt a nevét Hubayra változtatja, és a fia Hubay Jenőként lett világhírű hegedűművész.

⁹⁷ Kratzer Antal/Anton biztosan kétnyelvű volt, de Dettán az ő idejében jelentős volt a német többség, és a neve is német. Ugyanakkor a feljegyzések szerint a szobrán a neve magyarul szerepelt.

⁹⁸ A Rukavina emlékmű az uralkodó adományaként készült el, ezért az uralkodóházhoz soroltam be.

⁹⁹ A Madonna Gyógyszertárról eltüntetett három szobor egyike egyházi, a másik kettő ókori istent ábrázolt.

témát milyen tartalommal képviselnek.¹⁰⁰ A 7. táblázatban visszatérnek az előző bizonyos elemei, de fontos új információkkal is szolgál.

7. táblázat: Az emlékjelek tematikai besorolása

Megye/ téma	Uralkodóház	Magyar közélet	Román közélet	Egyházi	Katonai	Helyi személyiség	Össz.
Arad	5	12		3	2	12	34
Krassó-Szörény	4	8 ¹⁰¹	1			2	15
Temes	8 ¹⁰²	13	3	2	2	8	36
Összesen	17	33	4	5	4	22	85

A 6. és 7. táblázat összehasonlításából kiderül, hogy helyi szinten milyen szereplők kaptak közösségi visszaigazolást. A magyar közéletre vonatkozó emlékjelek közül húsz helyi személyiséget idéz fel, a románok esetében ez a szám egy, a németek esetében három. Ez meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy kistelepülések magyar emlékjelet állítanak,¹⁰³ vagyis országos folyamatba bekapcsolódnak, de helyi értékek megjelenítésére nem vagy alig gondolnak.

Azt is mutatják a feldolgozott esetek, hogy létezett emlékjel-állítási kultusz. Erzsébet királynét halála után roppant nagy szimpátiával övezték, és Kossuth-kultusról is lehet beszélni. Az uralkodóház 17 emlékjele közül tizet Erzsébetnek szenteltek, Kossuthnak a térségben négy emlékjelet állítottak.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Egy példa, miért gubancos a kérdés: az 1848–1849-es forradalomnak a vizsgált térségben két jelentős emlékművet szenteltek: az aradi Szabadság-szobrot és a temesvári Rukavina-szobrot. Az egyik a forradalom hősi mártírjait idézi meg, a másik a forradalmi sereget visszaverő osztrák katonákat dicsőíti.

¹⁰¹ A Herkulesfürdőn megtartott osztrák-magyar, román és szerb uralkodók találkozóját megörökítő táblát a magyar közélethez soroltam, mivel a tábla felirata magyar volt.

¹⁰² Ide soroltam be a Rukavina-szobrot, a császár ajándékát Temesvárnak.

¹⁰³ Az akkor német többségű Detta, Szakálháza és Csákova milleniumi emlékoszlopot állított, a német többségű Gyertyámos forradalmi keresztet, szintén forradalmi obeliszket az akkor román többségű Boksánbánya.

¹⁰⁴ A zombolyai Kossuth-szobor a leginkább „meglepő”, hiszen egy 80%-ban német városkában állították fel. Ennek a magyarázata: országos kultuszhoz való igazodás.

Mivel szempontként utaltam a helyi közösség demográfiai súlyára, ami politikai szempontból is megnyilvánul(hat), érdemes megnézni a megyék etnikai helyzetét, az egyes helyi etnikumok egymáshoz viszonyított jelenlétét. Az 1900-as adatsorokat mutatom be, ezeket a vizsgált időszávr (1867-től az első világháborúig) jellemzőnek tekintem.

8. táblázat: A megyék lakossága etnikai bontásban 1900-ban

Megye	Románok (fő,%)	Magyarok (fő,%)	Németek (fő,%)	Más (fő)
Arad	277 420 (57,8%)	116 981 (24,4%)	62 983 (13,1%)	22 778
Krassó-Szörény	247 203 (74,9%)	8 318 (2,5%)	41 787 (12,7%)	32 441
Temes	211 748 (42,1%)	45 998 (9,1%)	195 588 (38,9%)	49 248
Arad város	13 810 (19,9%)	40 413 (58,3%)	12 843 (18,5%)	2 241
Temesvár	6 312 (10,4%)	19 162 (31,6%)	30 892 (51%)	4 185

Adatok forrása: Varga E. Árpád számításai alapján létrehozott adatbázis.¹⁰⁵

Annak ellenére, hogy a helyi román közösség Krassó-Szörény megyében nagy többséget, Aradban többséget és Temesben relatív többséget alkotott, az emlékjelállításból az első világháború előtt éppen annyira kimaradtak, mint a helyi szerbek. Ha figyelembe vesszük, hogy a történelmileg sokkal jobban álló, hiszen a 18. században, a forradalom és a kiegyezés közötti időben politikai értelemben domináns helyzetben lévő helyi németiség is igen kevés emlékjelet állított fel, akkor ezt jelenségnek kell tekinteni. Láttuk, hogy az emlékjelek döntő hányadát (kb. 80%-át) 1880 után állították fel. Ez a korszak a magyar történelem legsikeresebb időszakainak egyike, ekkor volt a Millennium, továbbá a forradalom eseményeit már szabadon lehetett felidézni, helyszíneit megjelölni. Magyarország és a magyar társadalom olyan sikeres volt, hogy ebből a kisebbségek sem akartak kimaradni. A kiegyezést követő időben országosan komoly magyar nemzetépítő politika folyt, és ez egy irányba ösztönözte a helyi közösséget, egyféle

¹⁰⁵ Forrás: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/csetn02.pdf> /, letöltés ideje: 2020.10.10.

mintát jelentett.¹⁰⁶ Ezzel magyarázható, hogy sváb (többségű) települések magyar emlékjelet állítottak, a németet nem, pedig történelmi apropót találhattak volna.¹⁰⁷ És olyan településeken, ahol a németek (Sándorháza, Gyertyámos) vagy a románok (Boksánbánya) alkották a helyi domináns többséget, sorra születtek magyar üzenetet hordozó emlékjelek. Ebből az következik, hogy hiába erős egy helyi közösség, ha nem érez központi támogatást, ösztönzést, nem vág bele emlékjelek állításába. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a románság csak a világháborúk közötti időben állította fel első emlékjeleit (Duca-szobrok meg Mocioni-szobor), de ezek közül a Ducát megidéző szobrok egy országos nekibuzdulás keretében kerültek köztérre, miután a román miniszterelnököt a Vasgárda egyik híve megölte. Mindösszesen egy román emlékjel született helyi kezdeményezésre. Viszonyítsuk ezt a (demográfiaiilag sokkal kisebb) magyar közösség 22 emlékjeléhez.

Következtetésként megfogalmazható: az emlékjelállítás ritkán szerveződik a helyi közösség felől, a példa a központi, az országos politika, a nemzeti programok és prioritások hatása meghatározó, az ehhez történő igazodás önkéntelen ott, ahol fontosak az országos folyamatok. A helyi értékek publikussá tételét illetően impulzusra van szükség, kivéve akkor, ha egy akkora városról van szó, ahol a helyi elit és az anyagi forrás megléte képes eltérő gyakorlat kialakítására: Aradon és részben Temesváron ez volt a helyzet.

5.2 Kik tüntettek el emlékjeleket?

Minden állam szuverén az emlékezetpolitika alakításában – de léteznek elvárások, léteznek íratlan szabályok. Ha valamivel nem értek egyet, ezt kinyilváníthatom a másik iránti tisztelet jegyében is, illetve

¹⁰⁶ Feltehető a kérdés: létezett-e valamilyen kényszer ilyen esetekben? Ez kizárható, az akkori közigazgatás másként működött.

¹⁰⁷ Például a svábok bánsági kolonizációja, a három nagy sváb bevándorlási hullám közül a második (1744–1762), de főleg a harmadik (1763–1772) a kiegyezést követő időben lehetőséget adott volna a megemlékezésre, (a 150, illetve 100 éves) évfordulók megünneplésére. Akkor ez teljesen elmaradt.

támadásként egy másik közösség (értékei) ellen. Ha a bánsági emlékjelek „sorsát” nézzük, akkor úgy tűnik, a főhatalomváltás után a román fél számára semmilyen szabály nem létezett.

Az 1918-as impériumváltás után Bánság – az addig Magyarországhoz tartozó országrész – román fennhatóság alá került,¹⁰⁸ ekként ennek a területnek egy másik, a román történelem részévé kellett válnia. Az új hatalom új történelemszemléletet és ezzel együtt új, eltérő emlékezetet követelt. A román hatalom az előző rendszerre utaló, a nyilvánosságban felépített reprezentációk jelentős részét eltüntette. Az új hatalomnak legitimálnia kellett magát, fel kellett építenie a maga nyilvánosságát.

Az eltávolítás általános oka a múltértelmezés főhatalomváltás utáni megváltozása. Az új hatalom a társadalmi tér újraalkotására törekedett, minek során úgymond vissza kívánta szerezni az elvesztett terület,¹⁰⁹ illetve meg kívánja szerezni azt, hogy az emlékezet egyes tartományait újraalkothassa. Tette ezt a fennhangoztatott „történeti igazság” korábbi megsértése miatt, mert az „idegen” fennhatóság kiiktatta őt a helyi, közösségépítési folyamatokból. Tehát az új hatalom saját szemszögéből helyrehoz, korábbi téves irányt és helyzetet korrigál. Ennek az általános folyamatnak több összetevője van (utcanévek lecserélése, az egyház társadalmi szerepének megbontása, korábbi elit lecserélése), témánk a régi szimbólumok eltávolítása.

Az emlékjelek ellen fellépő számára fontos kérdések:¹¹⁰

- a) Veszélyeztették-e az új hatalmat az emlékjelek?
- b) Olyan közösséget, eszmét vagy személyt képviseltek a nem kívánatos emlékjelek, hogy kimutatható a történelmi (történelem-értelmezési) ellentét az emlékjel eszmeisége és a román hatalom céljai között?

¹⁰⁸ Minden igyekezete ellenére Románia nem tudta a teljes történelmi Bánságot megszerezni, annak kb. 30%-a Szerbiához került, és alig 5%-a Magyarországé maradt.

¹⁰⁹ Bánság korábban nem volt az övé, de közéleti diskurzusait úgy építette fel, mintha az övé lett volna.

¹¹⁰ Fontos kérdések kell, hogy legyenek, amennyiben a folyamatot a kétoldalú normális kapcsolatok keretében kívánja tartani.

- c) A szimbolikus térfoglalás szempontjából mennyire volt eltüntetendő az új hatalom számára a létező emlékjelek?
- d) Mikor történt meg az emlékjelek eltávolítása?
- e) Történt-e utólagos helyreigazítási, történelmi reparációs kísérlet a hatalom részéről, s ha igen, az miként valósult meg?

A fenti kérdések indokoltak, bár több esetben a válasz egyszavas is lehet. Egyetlen emlékjelek sem veszélyeztethette az új hatalmat, mivel az eltüntetett 85 emlékjelek közül egy sincs olyan, amely közösség vagy személy elleni üzenetet fogalmazott (volna) meg. Áttételesen, de felvethető kérdés, hogy a kisebbségi közösségépítés hatalmi oldalról nem kívánatos, ami a magyar közösséget építi, ezt a román hatalom le kívánja állítani. Hogy az emlékjelek kiválasztása miként történt, azt – már jeleztem – egy párhuzamos kutatással lehetne kimutatni: megnézni, mi maradt meg. Barabás Béla írta le, hogy Arad 1918 utáni első polgármestere (Ioan Robu) módszeresen kezdte el a folyamatot.¹¹¹ Előbb összeíratta az összes magyar vonatkozású szobrot-emlékművet-emléktáblát, majd a következő évtizedben valamennyit eltüntettek, a Munkácsy-emléktábla kivételével.¹¹²

Nézzük meg, az eltüntetett emlékjelek milyen eszméket képviseltek, milyen üzenetet hordoztak. Vizsgáljuk meg, a 6. táblázat első oszlopában szereplő magyar emlékjelek milyen témát, eszmét vagy személyiséget jelenítenek meg.

¹¹¹ Idézi Ujj 2003, *i.m.*

¹¹² Cinikus kérdés: egy jeles magyar festő mennyivel elfogadhatóbb, mint egy kiváló író? Csiky Gergely szobrát miért nem lehetett a helyén hagyni? Talán azért, mert központi helyen volt, miközben a tábla nem.

9. táblázat: Az eltüntetett magyar emlékjelek tematikai besorolása

Megye/ téma	1849– 49	Mil- lenni- um	Magyar történe- lem	Kato- nai	Író, művész	Politikus országos	Helyi szemé- lyiség	Össz.
Arad	10	1		2	5 ¹¹³	1	7	26
Krassó- Szörény	2		4		1	1	2	10
Temes	8	2	2 ¹¹⁴	1	3	2	3 ¹¹⁵	21
	20	3	6	3	9	4	12	57 ¹¹⁶

Ha az új hatalom hozzáállását kívánjuk megérteni, akkor az 1848–1849-es forradalom, a magyar történelem, a Millennium emlékjeleinek az eltüntetése megmagyarázható – most nem foglalkozunk a módszerrel, hogy ez miként történt meg. Vagyis 29 emlékjel esetében kijelenthető, hogy ezek az emlékjelek zavarták az új hatalmat. A forradalom és szabadságharc alatti magyar-román ellentét ezt külön erősíti, annak ellenére, hogy a forradalmat minden országban a történelem pozitív eseményeként szokás értékelni. Még a katonai jellegű emlékjelekkel szembeni elutasítás is megmagyarázható, de a többi semmiképpen. Egy országos politikus, akit a helyi közösségnek nyújtott segítség okán tiszteltek meg szoborral vagy más emlékjellel, az miért nem elfogadható?¹¹⁷ Az alkotók (írók, zenészek, tudósok) mindenütt és mindenkor csak elismerést érdemelnek – ahogyan Munkácsy táblája Aradon a helyén maradhatott, valamennyinek eredeti állapotában ma is léteznie kellene.

A szimbolikus térfoglalás kérdése. A köztéri szobrok felállítása és általában a társadalmi nyilvánosság eseményei a Bánságban is az állandó román-magyar rivalizáció, szimbolikus térbeélés, térhasználat,

¹¹³ Az író, zenészt, nyelvészt ide sorolom akkor is, ha születési helyén állították az emléket.

¹¹⁴ A Mária-emlékművet nevezik Dózsa-emlékműnek is, ezért ide soroltam.

¹¹⁵ Ide soroltam a kettős (magyar, német) kötődésű Kratzer Antalt.

¹¹⁶ A 6. táblázatban 53 magyar emlékjel szerepel, itt 57. A különbség oka az átsorolások (Kratzer, Dózsa-emlékmű, az aradi magyar-román nyelvű emléktáblákat számítottam ide).

¹¹⁷ A legtöbb esetben a helyi közösség köszönetét, elismerését jelentették meg.

térfoglalás eljárásainak számítanak. Mivel a román elit úgy gondolta, hogy valaki elfoglalja azokat a tereket, amelyek nemzetépítési szándékai megvalósítására elsődlegesen fontosak, térfoglalási szándékai jegyében egyszerűen rátelepedett a magyar etnikum által előzetesen megjelölt terekre. A múltért indított csatában a domináns elit felülírni, szimbolikusan gyengíteni igyekezett a másik etnikum által megjelölt vagy sajátjának tekintett tereket. A román térszervezéseknek három stratégiája létezett: 1. intenzív térfoglalás (az emlékezet kihelyezése a központot foglalja le), 2. extenzív térfoglalás (a múlt megjelenítése az egész városi teret igyekszik birtokba venni), illetve 3. a rivalizáló vagy kombatív térfoglalás (a román emlékezet rátelepítése a magyar terekre).¹¹⁸ Ezek a stratégiák sokszor egymásba épültek, amikor például a központban létező magyar emlékjelet a román hatalom eltávolítja és román emlékjelet helyez oda.

A következő kérdés tehát: hol álltak az eltüntetett magyar emlékjelek?

10. táblázat: A felállított emlékjelek helyszíne/helye

Megye/Helyszín	Központi	Park, liget	Egykori helyszín	Település határa, más	Össz.
Arad	10	3	15	6	34
Krassó-Szörény	7	1	7		15
Temes	15	9	9	3	36
Összesen	32	13	31	9	85

A 10. táblázatból látni, a központi helyen felállított emlékjelek vannak hatalomváltáskor leginkább veszélyben, a legtöbb eltüntetett emlékjelet központi helyen állt. Arra is van példa, hogy „csak” a hely kell, az emlékjelet elviszik és félreeső helyen állítják fel.¹¹⁹ Meglepő a valamikori esemény helyszínén felállított, utóbb eltüntetett magyar emlékjelek¹²⁰ magas száma, bár Arad megyében több egykori helyszín az 1848–1949-es forradalommal, Krassó-Szörény esetében pedig az itt

¹¹⁸ Halbwachs, *i.m.* 203.

¹¹⁹ Boksánbánya Forradalmi obelisz, több egyházi szobor.

¹²⁰ Az alacsony esetszám miatt a német emlékjelekről idevágóan nem fogalmazható meg releváns megállapítás.

tárgyalt 1849-es meneküléssel kapcsolatos. Egyik esetben a történelem vihara, a másikban a víz és az egykori értékeket nem tisztelő viszonyulás „vitte el” az emlékjeleket. Az 1848–1949-es emlékjelek voltak a legnagyobb veszélyben, a központi helyre felállított forradalmi emlékjeleket kivétel nélkül érte valamilyen bántalmazás. A parkokban, ligetben elhelyezett emlékjelek megmaradási esélye viszonylag nagyobb.

Az emlékjelek elleni fellépések időpontja fontos utalás lehet arra vonatkozóan, hogy a román emlékezetpolitika időben miként változott.

11. táblázat: Az emlékjelek eltüntetésének korszakolása

Megye/ időpont	1918– 1920	1920– 1940	1940– 1945	1945– 1990	1990 után	Nem tudjuk	Áthe- lyezés	Össz.
Arad	1	10		5	4	12 ¹²¹	2	34
Krassó- Szörény	1	7	2 ¹²²	3 ¹²³	2			15
Temes	6	11	2 ¹²⁴	8	3	5	1 ¹²⁵	36
Összesen	8	28	4	16	9	17	3	85

A beosztás történelmi korszakokhoz igazodik. Látható, hogy a legtöbb emlékjelet a világháborúk közötti időben érte támadás, az 1918–1920 közötti zűrzavaros időkben nagyobb kártételre számítottam. Teljesen meglepő, hogy a bécsi döntést (1940 augusztusa) követő feszült időkben (Méliusz József *Sors és jelkép* című történelmi utazása a legérzékletesebb dokumentuma a kornak) egyetlen magyar emlékjelet sem esett a hatalmi intolerancia áldozatául. Ami pedig a nem ismert eseteket illeti, ezek közül több az Erzsébet-emlékjelekre vonatkozik.

¹²¹ Több 1848–1849-es emlékjelet soroltam ide: ezek jelentős része 1918–1920 között tűnhetett el.

¹²² Az egyik Duca-szobor, a másik az Erzsébet-szobor szovjet hadseregnek tulajdonított ledöntése.

¹²³ Mindhárom a vízi erőmű építése miatt tűnt el.

¹²⁴ Mindkettő Duca-szobor.

¹²⁵ A gyertyámosi 48-as keresztet hagyták tönkremenni. Kérdés: a gondatlanság mennyire volt tudatos.

Arra nem számítottam, hogy az 1990 utáni normalitás leple alatt ilyen sok emlékjelet elleni támadásra kerül sor. Az 1990 utáni adatok azt mutatják, hogy a román emlékezetpolitika új változatával állunk szemben, amikor a hatalom nyíltan nem lép fel, de elnéző, olykor egyenesen segíti az emlékjelek elleni fellépéseket. Ilyen esetek az uralkodók találkozóját megörökítő herculesfürdői tábla (1993-ban ismeretlen tettesek leszerelték és eltüntették, emlékezők szerint a magas sziklafalról daruval emelték le a súlyos táblát, „egyszerű tolvajról” szó sem lehet, komoly műszaki háttérre volt szükség); a zajkányi Hunyadi-buzogány (1992-ben a Vámoszajkány hegy csúcsán, 669 méter magasságban „ismeretlen” tettesek nehéz erőgépek igénybe vételével ledöntötték a Hunyadi-emlékművet, buzogányát eltüntették; 1993-ban az osztrói tóból kihalászták a vasbuzogányt, és a várhelyi /Sarmizegetusa/ múzeumba vitték, ahonnan 1994-ben a vasbuzogány végleg eltűnt, 2003 áprilisában az emlékműnek a helyszínen még meglévő darabjai eltűntek, a talapzatot elbontották). Chorin Áron egykori aradi rabbi szobrát 1997-ben lopták el, ez is kivizsgálatlan maradt. 1999-ben az aradi Nepomuki Szent János szobrot lefejezte valaki, a tettes ismeretlen. Korábbi, 1921-es történés, amikor az aradi Kossuth-szobor mellékalakjait hatlovas fogattal éjjel lerántották – és a tettest nem azonosítják. Kérdés: keresték-e egyáltalán? Ennyi eset ismeretében a következtetés egy lehet: a hatalom hallgatólagosan, olykor tevőlegesen is együttműködik a rombolókkal.

Kérdés, az eltávolított emlékjeleket hol lehetne átmenetileg vagy végleg tárolni? Budapesten civilizált megoldásnak számít a Memento Park, ahol láthatóak a szocializmus éveinek lebontott, eszmeileg napjainkban nem elfogadott szobrai. Ilyen Romániában nincs. Viszont több esetben múzeumba vitték a lebontásra ítélt szobrokat (Aradon a Búsuló Aradot, Csiky Gergely, Darányi János szobrai, Temesváron a Ferenc József fogadása domborművet, a Madonna Gyógyszertár szobrai, a Rukavina emlékmű központi szobrát, a Vasvitézt, Ormós Zsigmond domborművét), és egyetlen esetben került sor a szobor utólagos kiállítására: a Vasvitézt mutatták be 2015-ben egy hadtörténeti kiállításon. Ami rosszabb, több szobor a múzeum udvarán az időjárás viszontag-

ságainak kitéve porladozik. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a lovardába vitt Fábián Gábor szobor (Arad) utólag eltűnt, vagy a vár kazamatáiba szállított Kossuth-emlékmű darabjait építkezések helyszínén fedezték fel évekkel később. Vagyis teljes a felelőtlenség. Ezzel kapcsolatosan mond sokat II. József radnai emlékműve (1775-ből, alighanem a legrégibb a megyéből), amely ledöntve ott áll a domb dús növényzetében, senkit nem érdekel. Felelőtlenségre utal az is, ha épületrenováláskor „eltűnik” egy szobor (Szerdahelyi Kálmán színész szobra az aradi színház előcsarnokából) vagy egy emléktábla (az aradi Iparos Kultúrházból). A polgár felelőssége viszont szép példákkal illusztrálható: annak a háznak a tulajdonosa, ahol Nagy-Sándor József tábornok Aradon megszállt, 1922–1989 között őrizte az eseményt felidéző emléktáblát, igaz, miután a ház tulajdonost cserél, az új lakó kidobja a táblát; illetve a radnai Ferenc Ferdinánd emléktáblát a tulajdonos az utcai falról beviszi az udvarra, hogy biztonságban tudja. Jelzés értékű, hogy miközben a dunai vízi erőmű felépítésekor a Széchenyi-tábla víz alá került és eltűnt, a Duna szerbiai oldalán a Traianus-táblát úgy mentették meg, hogy negyven méterrel magasabbra helyezték.

Az emlékjelekkel szembeni legdurvább támadás nem ezek megsemmisítése, hanem bizonyos részek felhasználása egy újabb (román) emlékjel kialakítása során. Augustin Pacha temesvári katolikus püspök tiltakozásképpen értesítette a bukaresti nunciatúrát a Piarista Gimnázium szobrainak levételekor bekövetkezett darabolásról, szoborgyalázásról, profanizálásról. Az emlékjelek lerombolása és „újrafelhasználása” etikai szempontból szinte minősíthetetlen: jelen van a rombolás, az alattomos lopás, amikor az eltulajdonított tárgyat egyszerűen saját alkotásba építik bele. Több ilyen esetről van szó: a nagyszentmiklósi Révai-emlékoszlop (ma Eminescu), a boksánbányai Honvédszobor (ma Román katonai emlékmű). A dettai millenniumi emlékmű magyar feliratát 1923-ban lecsiszolták, s felírták az emlékműre a háború helyi áldozatainak a neveit, majd az 1990-es változásokat követően a turulmadár helyére ortodox kőkereszt került. Scudier temesvári tábornok 1918-ban ledöntött szobrának a talapzatára a húszas évek elején nagy-

méretű órát állítottak, majd a helyére 1962-ben a szovjet Felszabadulási emlékmű került, ennek feliratát 1990 után módosították: ma a román hősök emlékműve.

A két legdurvább esetről hosszabban fogok szólni.

A fiai által kegyeletből, apjuknak az édesanya nyilvános osztrák megvesszőztetése miatti öngyilkossága helyén állított Maderspach Franciska emlékművet az 1920-as években megrongálták, eltávolították róla a mellszobrot és a feliratot. Az emlékmű többi részét áthelyezték a falu központjába, ahol 1933-ban az első világháború hőseinek névsorát tartalmazó márványtáblát helyeztek rá. A névsort később a második világháborúban elesettek neveivel egészítették ki. Milyen kegyeleti emlékmű az, amelyet a fiúi kegyelet csodás példájának a lerombolásával alakítanak ki? Karánsebesen Ferenc József uralkodó emlékművéből impériumváltás után a szobrot eltávolították, ami ellen a helyi román értelmiség tiltakozott. Az emlékmű többi részét megőrizték. 1924-ben a karánsebesi önkéntes tűzoltók raktárában felfedezték az ott őrzött 2,75 méter magas bronzszobrot. A hadsereg Bukarestbe akarta szállíttatni és beolvasztani, illetve ebből a bronzból akarták felállítani I. Ferdinánd szobrát ugyanarra a talapzatra. A városvezetés ezt különböző módszerekkel elszabotálta, időt húztak, majd 1930-ban megszületett a döntés, hogy a város nem mond le a szoborról, ami különleges művészi érték, hiszen Fadrusz tervét Rollinger vitelezte ki. 1931-ben a szobor még a helyi tűzoltó raktárban volt. Az emlékmű talapzatán 1943 óta Ion Drăgălina tábornok szobra áll. Itt két körülmény fontos: a helyi politika ellenszegült a központnak egy osztrák uralkodóházzal kapcsolatos kérdésben. A központ érvényesíti akaratát, a szobrot eltávolítják, s akkor a helyi román elit beleegyezik az emlékműgyalázásba, vagyis Drăgălina román tábornok szobrát feltehetik Ferenc József helyébe.

A következő, képzeletet próbára tevő eset Deák Ferenc buziásfürdői pihenőjére, a központi parkban felállított padra vonatkozik. A múlt behelyettesítéses ellopását jelenti L. Păun román újságíró (már idézett) cikke, amelyben azt állítja, hogy a pad Nicolae Iorga román történész és politikus pihenője volt.

Több esetben a beavatkozásban az emlékjel nyelve játszik fontos szerepet. Huber Károly Varjason felállított tábláját az 1920-as években levették, és a magyar szöveget román és német nyelvű szöveggel helyettesítették. Ezzel az emlékjel datálását is megváltoztatták, hiszen az egyszerű logika szerint, ha a kettős monarchia idején állították volna, szerepelnie kellene a magyar nyelvnek is. Erzsébet királyné Marillán felállított emlékművének a tábláját helyettesítették (az eredeti helyett román és német szövegű táblát helyeztek a kőre) és behozták a városba.

Létezik egykori szobor visszaállításának a szándéka: a karánsebesi megrongált Erzsébet-szobor márványdarabjai egy véletlen folytán (ásatás során) 2000-ben előkerültek. A helyi múzeum egyik vezetője azt nyilatkozta: szándékukban áll az emlékművet helyreállítani. Ami jó, de nem elég. Ugyanis több példa hozható fel a felirat megváltoztatására – az újra felállított emlékjelnek utalnia kell az eredeti felállítóra is.

Meg kell említeni, hogy igen sok emlékjelet, főleg a kultúra jeleseinél a szobraikat és tábláikat 1990 után a helyi magyar közösség – gyakran magyarországi támogatással – pótolta. Igen kevés az egykori helyszínen visszaállított emlékjel, mivel bizonyos terek végérvényesen átalakultak. Nem csoda, hiszen a nemzeti identitás emlékezetkonstruálás általi megerősítése mindmáig politikai program.

6 Összegzés helyett

Ebben a dolgozatban egy nagyobb (történeti) régió a történelem fordulatai során eltüntetett emlékjeleit vizsgáltam, nem valamennyit, hanem (pár eset kivételével) a köztérre kihelyezetteket. Nem foglalkoztam a templomkertek és a templombelső emlékjeleivel, a temetőekben felállítottakkal, a közintézményekben létesítettekkel. A történelmi Bánság romániai része nem feleltethető meg pontosan a megyebeosztásnak (csak Újarad volt a Bánság része, Arad nem, a Duna Kazán-szorosai része meg Orsova ide tartozott, a mai megyerendszer szerint nem esik ide). A mai Arad megye, és a Temesköz között létező történelmi konvergenciák okán el lehet fogadni az itt alkalmazott területi beha-

tárolást, és akkor még nem beszéltünk arról, hogy napjainkban a helyi elitek (a román is) elfogadó érdeklődéssel fordulnak a történelmi Bánság felé.

A 85 vizsgált eset közül magyar 53, ha a kettős kötődésű táblákat is ide veszem 55 (közel 65%), román négy, német három, szerb nincs egy sem. Az emlékjelek döntő hányadát (kb. 80%-át) 1880 után állították fel. Ez a korszak a magyar történelem legsikeresebb időszakainak egyike, ekkor volt a Millennium, továbbá a forradalom eseményeit már szabadon lehetett felidézni, megjelölni. Magyarország és a magyar társadalom olyan sikeres volt, hogy ebből a kisebbségek sem akartak kimaradni – miközben a saját közösségük értékeit, történelmi eseményeit nem jelenítették meg. Az elemzés azt mutatja: az emlékjelállítás ritkán szerveződik a helyi közösség felől, a példa a központi, az országos politika, a nemzeti programokhoz és prioritásokhoz történő igazodás lehet nem programszerű, de létezik. A helyi értékek emlékjelek révén történő publikussá tételét illetően impulzusra van szükség, kivéve akkor, ha egy akkora városról van szó, ahol a helyi elit és az anyagi forrás megléte képes pozitív gyakorlat kialakítására: Aradon és részben Temesváron ez volt a helyzet.

Az 1918-as impériumváltás után a Bánságnak (a román fennhatóság alá került részének) egy új terület, egy másik, a román történelemnek kellett részévé válnia. Az új hatalom új történelemszemléletet és ezzel együtt új, eltérő emlékezetet követelt. A román hatalom az előző rendszerre utaló, a nyilvánosságban felépített reprezentációk jelentős részét eltüntette. Az új hatalomnak legitimálnia kellett magát, fel kellett építenie a maga nyilvánosságát. Az új hatalom a társadalmi tér újraalkotására törekedett, minek során meg kívánta szerezni a köztereket, hogy az emlékezet saját tárgyi elemeivel rendezhesse be ezeket. A beindított folyamat, a létező emlékjelek elleni támadás felveti a kérdést, milyen üzenetet fogalmaztak meg az eltüntetett emlékjelek. A válasz egyértelmű, egyetlen emlékjel sem veszélyeztethette az új hatalmat, mivel az eltüntetett 85 emlékjel közül egy sem volt olyan, amely közösség vagy személy elleni üzenetet fogalmazott (volna) meg. A tá-

madások bizonyos esetekben a társadalmi tér újraalkotási törekvéssel magyarázhatók, sok esetben semmilyen magyarázat nem létezik.

Az emlékjelekkel szembeni legdurvább támadás nem ezek megsemmisítése, hanem bizonyos részek felhasználása egy újabb (román) emlékjel kialakítása során. Erre is láttunk szomorú példákat (Mader-spach-emlékmű, Ferenc József karánsebesi emlékműve, Révai nagyszentmiklósi emlékműve). Az „újralkotott” emlékművek (ruszkbányai elesett hősök emlékezete, karánsebesi Drágáлина tábornok szobor) kapcsán felmerülő kérdés: milyen kegyeleti emlékmű az, amelyet korábbi kegyeleti emlékművek részeinek alattomos ellopásával, alkotások profanizálásával alakítanak ki?

Több esetben az emlékjelek eltüntetése komoly logisztika meglétét feltételezte, minek okán kikerülhetetlen a kérdés: a hivatalosságok ilyenkor milyen szerepet játszottak?

Fontos kérdés továbbá, az eltávolított emlékjeleket hol lehetne átmenetileg vagy véglegesen tárolni. Romániában erre megoldási kísérlet sem történt, a múzeumokba került tízegynéhány emlékjel(rész) tárolása nincs megoldva, kiállításokon nem szerepelnek (egy kivételről van tudomásom).

Bár az eltüntetett emlékjelek ügyében történelmi bocsánatkérésre volna szükség, az 1990 utáni történések azt mutatják, a domináns román emlékezetkonstruálás folytatódik, az emlékjelek elleni támadások ideje nem múlt el, senki sem fog semmilyen tévedést beismerni, korrekciós kísérletre ne számítsunk.

Felhasznált irodalom

- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban*. Budapest: Atlantisz Kiadó. 1999.
- Balázs Károly (összeáll.): *Elpusztított emlékműveink: az utódállamokban elpusztított vagy megrongált emlékműveink és szobraink képeslapokon*. Budapest: Notesz+ Kft. 1997.
- Borovszky Samu (szerk.): *Torontál vármegye*. Magyarország Vármegyéi sorozat. Budapest: Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. 1912.
- Böttcher, Bernhard: *Gefallen für Volk und Heimat: Kriegerdenkmäler deutscher Mindenheden in Ostmitteleuropa während der Zwischenkriegszeit – Studia Transylvanica, Band 39*. Köln: Böhlau Verlag. 2009.
- Corduneanu, Isabela: Identitate, memorie și multiculturalism: reconsiderări metodologice. In: *Alter* 1999/12.
- Csallóközi Zoltán: *Koszorú. Lakitelek: Antológia Kiadó*. 2020.
- Dávid Gyula – Veress Zoltán (szerk.): *Jelképes jelenléteink. Emlékhelyek – extra Hungariam. Határtalan Hazában 5*. Budapest–Kolozsvár–Stockholm: Erdélyi Könyv Egylet. 2007.
- Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1978.
- Foucault, Michel: A hatalom mikrofizikája. In uő.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen: Latin Betűk Alapítvány Kiadó. 2000 [1976].
- Gálfy Gyula: Magyar vonatkozású emlékek Oravicabányán és vidékén. In: *Művelődés* 1998/2.
- Gyáni Gábor: *A történelem, mint emlék(mű)* Budapest: Kalligram Kiadó. 2016.
- Halbwachs, Maurice: A kollektív emlékezet. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejétől*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. 2002.
- Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. 1983.
- Homár Zoltán: *Első világháborús emlékművek Szabolcs és Szatmár vármegyékben a két világháború között (1918–1938)*. Doktori értekezés. Debrecen: 2019.
- Iliesiu, Nicolae: *Timișoara, monografie istorică*. Timișoara: Ed. Planetarium. 2003.
- Iványi István: *Lugos rendezett tanácsú város története*. Szabadka: Szerző kiadása. 1907.

- Jakab Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 2012.
- Lefebvre, Henri: *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell. 1991. [francia eredeti 1974].
- Makkay Botond: A boksánbányai honvédszobor. *Művelődés* 2009/12.
- Miklósik Ilona: XIX. századi temesvári szobrok – és ami belőlük megmaradt. In: Kiss Ferenc: *Mindenki Kalendárium*. Temesvár: Reflex Kft. 2004.
- Miklósik Ilona: Temesvár régi szobrai. In: *Régi(j)óvilág* 2009/9.
- Munzel-Everling, Dietlinde: *Kriegsnagelungen, Wehrmann in Eisen, Nagel-Roland, Eiser-nes Kreuz*. Wiesbaden: 2008.
- Murádin Jenő: *A megsebzett szobor*. Kolozsvár: Kriterion Kiadó. 2008.
- Nora, Pierre: A politikától veszélyeztetett történelem. In: Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány. 2014.
- Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó. 2009.
- Oláh Ilona: *Emlékek és szobrok*. Szatmárnémeti: Profundis. 2006.
- Olay Ferenc: A magyar emlékművek sorsa az elszakított területeken, *Budapesti Szemle* (626–628) 1930.
- Pótó János: *Az emlékeztetés helyei – Emlékművek és politika*. Budapest: Osiris Kiadó. 2003.
- Pótó János: *Emlékművek, politika, közgondolkodás: Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949. Így épült a Sztálin-szobor, 1949–1953*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. 1989.
- Puskel Péter: *Emléklapok a régi Aradról (1885–1945)*. Arad: Irodalmi Jelen Kft. 2005.
- Puskel Péter: Az egykori Kossuth szobor évfordulóján. In: *Nyugati Jelen* 2019. szeptember 18.
- Szekernyés János: *A magyarság emlékjelei a Bánságban – Semne evocatoare ale maghiarimii în Banat – Evidence of Hungarian Presence in the Banat*. Temesvár: HangArt könyvek. 2013.
- Teodorescu, Virgiliu Z.: Monumentul de for public, carte de vizită a identității unui popor. In: Șerbu, Miliana – Gheorghe, Constantin (eds.): *Globalizare și identitate națională*. București: Editura MAI. 2006.
- Truță, Horia – Demșea, Dan: *Monumente de for public, însemne memoriale, construcții decorative și parcuri din județul Arad /Arad megyei köztéri emlékművek, emlékjelek, díszépítmények és parkok/*. Arad: 2007.

Ujj János: *Emlékhelyek és emlékművek Arad megyében*. Arad: Alma Mater Alapítvány. 2003.

Ujj János: *Első világháborús emlékművek Aradon és Arad megyében*. Arad: Szabadság-szobor Egyesület. 2014.

Vicze Károly (összeáll.): *Temesközi emlékhelyek*. Temesvár: Szórvány Alapítvány –Marineasa Kiadó. 2008.

IV. fejezet

Kisebbségi jogok akkor és most

1. **Kardos Gábor:** Trianon és a nemzetközi jog: érvek a magyar nemzetközi jogtudományban a trianoni békeszerződéssel szemben
2. **Gyeney Laura – Korom Ágoston:** Ingatlanok kárpótlása: Benes-dekrétumok az uniós jog szemszögéből – az 1948 előtti kisajátítás érintettjeinek jogi helyzete a lex specialis elve alapján

TRIANON ÉS A NEMZETKÖZI JOG: ÉRVEK A MAGYAR NEMZETKÖZI JOGTUDOMÁNYBAN A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉSSEL SZEMBEN

1 Bevezető¹

Magyarország a 20. század három világháborúját a vesztes oldalon fejezte be, és ez mind az első és a második világháború, mind a hidegháború² esetében rendkívül súlyos károkkal járt. A hidegháborúval szemben az első két esetben – mivel azok igazi államközi háborúk voltak – a lezárásuk békeszerződéssel történt. Míg a valódi világháborúk kapcsán a súlyos károkat a fegyveres pusztítás és a békeszerződések rendelkezései eredményezték, a hidegháború esetében a szovjet típusú kényszerrend emberi és gazdasági következményei okozták.

A 2020-ban százéves trianoni békeszerződés – hasonlóan a többi Párizs környéki palotákban aláírt dokumentumhoz – valójában az első világháború folytatása volt más, ugyancsak brutális eszközökkel.

A két világháború közötti magyar nemzetközi jogi szakirodalom nagy figyelmet szentelt a trianoni szerződéssel szemben felhozható érveknek. Az évforduló kapcsán ez a rövid írás néhány kiemelkedő hazai nemzetközi jogász érveire hívja fel a figyelmet, anélkül, hogy teljes képre törekedne a magyar szakirodalom bemutatásában. Az alábbiak-

* Egyetemi tanár, a tudományok kandidátusa ELTE-ÁJK, Nemzetközi Jogi Tanszék, kardos@ajk.elte.hu.

¹ A szerző ezúton köszöni az anonim lektorok értékes megjegyzéseit.

² A hidegháborúnak harmadik világháborúként való értelmezése a szerző ötlete volt. Amint azonban ez a társadalomtudományok esetében gyakran történni szokott, egy gyors internetes kutatás kiderítette, hogy ez már másnak is eszébe jutott. Robert Kagan amerikai politológus ilyen értelemben fogalmazott egy cikke címében, amikor a nagyhatalmak közötti feszültségeket úgy jellemezte, hogy visszatérés a harmadik világháborúba. Kagan, Robert: Backing into World War III. In: *Foreign Policy* 2017/02/06, <https://foreignpolicy.com/2017/02/06/backing-into-world-war-iii-russia-china-trump-obama/>, letöltés ideje: 2020.12.08.

ban – a békeszerződések és a békeállapot néhány általános kérdésének áttekintése után – ezekről az argumentumokról lesz szó.

Az írás nemzetközi jogi esszének tekinthető – ha lenne ilyesmi – és csupán legfőbb állításait, illetve az idézett megállapítások forrásait dokumentálja. A szerző igyekezett vegyíteni a leíró és elemző megközelítést.

2 A beszerződések főbb tartalmi és formai kérdései

A békeszerződések preambuluma (bevezetője) rögzíti a szerződő felek céljait és a múltban gyakran kölcsönös megbocsátást is hirdetett. A szerződés szövege általában egyértelmű nyilatkozatot tartalmaz a háború lezárásáról és a baráti kapcsolatok helyreállításáról. Emellett a szöveg részletes politikai és területi rendelkezéseket is magában foglal, amelyeket a pénzügyi, gazdasági és jogi kérdések szabályozása követ. A békeszerződés fontos része a biztosítékok és a végrehajtás ellenőrzésének rendezése.

A fegyverszünet a békekötést megelőzően a hadműveletek közös megegyezéssel történő megszüntetése. (Egyes fegyverszüneti megállapodások tulajdonképpen előzetes békeszerződések, mivel nem csupán katonai, hanem politikai, gazdasági és egyéb rendelkezéseket is tartalmaznak. Ilyen például az 1945 januárjában, Moszkvában aláírt magyar fegyverszüneti egyezmény.)

A békeszerződések preambulumaiba foglalt célok között a régebben használt örök béke helyére a modern szövegekben a tartós és stabil béke került. A politikai rendezés általában behatárolja a vesztes állam cselekvőképességét, elsősorban a fegyverkezés korlátozásával, illetve a más állammal kötendő szövetség vagy egyesülés megtiltásával. Az utóbbira példa az első világháborút követően Ausztriával kötött Saint-Germain-en-Laye-i békeszerződés (1919), amely kimondta, hogy Ausztriának tartózkodnia kell a Németországgal létrehozandó gazdasági és politikai uniótól. Az első világháborút követő trianoni békeszerződés (1920), csakúgy, mint a második világháborút követően a

párizsi békeszerződés (1947) is korlátozta a magyar haderő létszámát és haditechnikáját.

A területi rendezés egyrészt az államterület felhasználásának korlátozását, másrészt egyes részeinek átengedését jelenti. A területi főhatalom ilyen korlátozása béke idejére a demilitarizálás, háború idejére pedig a hadműveletek folytatásának tilalma, amit semlegesítésnek neveznek. A terület átengedése valójában erőszak hatására történik, a békeszerződés gyakran csupán szentesíti a győztesek fegyveres területfoglalásait. Így Magyarország területe a trianoni szerződéssel $282\,870\text{ km}^2$ -ről $92\,963\text{ km}^2$ -re csökkent, amelyet három községgel (pozsonyi hídfő) tovább apasztott a második világháború után a párizsi békeszerződés.

A gazdasági, pénzügyi rendelkezések célja elvileg a helyreállítás, amely a háborús károk kompenzálását követeli meg a vesztestől. E koncepció jegyében szereltek le és szállítottak el ipari berendezéseket, fizettettek jóvátételt, likvidáltak külföldön lévő tulajdont az első és a második világháború után. Súlyos hatása volt a párizsi békeszerződés rendelkezéseinek, amelyek Csehszlovákia számára is jóvátételt állapítottak meg, noha Magyarország nem viselt háborút ezzel az állammal szemben, továbbá arra kötelezte a magyar államot, hogy mondjon le a Németországgal szembeni igen jelentős gazdasági követeléséről.

A békeszerződések olyan kérdéseket is rendezhetnek, mint a háborús bűnösök megbüntetése, avagy ebben a tekintetben is a kölcsönös megbocsátás kimondása, a hadifoglyok cseréje, a magánszemélyek közötti szerződések sorsának rendezése, illetve a háború miatt felfüggesztett államközi szerződések hatályának helyreállítása.

A békeszerződés biztosítékait a középkorban az eskü, a tűszok, egyes területek zálogba adása jelentették. A huszadik században a demilitarizálás, a semlegesítés, békefenntartók állomásoztatása, illetve egy vagy több nagyhatalom garanciái – például az Egyesült Államoké az izraeli–egyiptomi béke (1978) esetében – látják el ezt a feladatot.

A békeszerződések számos esetben módosították vagy megújították az államok együttélésének általános rendjét is. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a békeszerződések gyakran alapvető politikai rendezőelve-

ket mondanak ki. Ilyen a például a hatalmi egyensúly elve az utrechti békében (1713). Másrészt a békeszerződések a nemzetközi rend intézményeibe való betagozódást is előírhatják. Az első világháborút lezáró Párizs környéki békék magukban foglalták a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányát, s a legyőzöttek ily módon váltak a szervezet tagállamaivá. A békeszerződésekben az új nemzetközi rendet szolgálják az általános nemzetközi jog alapvető normáinak megerősítései is. Így került sor a Bécsi Kongresszus Záró-aktájában a nemzetközi folyókon történő hajózás szabadságának rögzítésére.

3 Háború és béke

A nemzetközi jog hosszú időn keresztül természetesnek tekintette háborút. Az államok vagy háborúban álltak, vagy békében éltek egymással. A nemzetközi jog tehát mindkét állapotra nézve tartalmazott szabályokat. Ezért is adta Hugo Grotius nagy műve címének, hogy *A háború és béke jogáról*. Sőt, az előbbiektől nyilvánvalóan nem függetlenül a nyugati kultúrkörben a háború a civilizáció egyik domináns módjaként tűnt fel.³

A történelem és a nemzetközi jog történetének iróniája, hogy az 1899. és az 1907. évi hágai békekonferenciák harmadik fordulóját 1915-ben tervezték megtartani. Ettől az első világháború kitörése miatt kellett eltekinteni.⁴

A háborús állapot lezárása – tekintettel az általa felvetett számos problémára – általában békeszerződéssel történik. Azért csupán általában, mert az államok gyakorlata szerint egy háború lezárása történhet oly módon is, hogy az ellenségeskedések felfüggesztésével egyidőben vagy azt követően olyan lépésre kerül sor a felek között, amely egyértelműen kölcsönös békés szándékokra utal. Ilyen lépés lehet nemzetközi szerződések kötése vagy a diplomáciai kapcsolatok létrehozása.

³ Gittings, John: *The Glorious Art of Peace: From Iliad to Iraq*. New York: Oxford University Press. 2012, 15.

⁴ Ld. <https://www.britannica.com/event/Hague-Conventions>, letöltés ideje: 2020.12.08.

Békeszerződés nélkül ért véget például a svéd-lengyel (1716), a spanyol-francia (1721), a francia-mexikói (1867) háború. A háború lezárásáról tett egyoldalú nyilatkozat joghatálya a másik oldalról érkező hasonló tartalmú vagy legalábbis elfogadó jellegű nyilatkozattól függ. Ilyen egyoldalú nyilatkozatot tett 1918. február 10-én Oroszország, ezt azonban Németország nem fogadta el. A békeállapot helyreállítása történhet együttes nyilatkozattal is. A második világháború vége óta nem jött létre békeszerződés Japán és a Szovjetunió, illetve utódállama Oroszország között, a háború lezárása 1956-ban, egy közös nyilatkozattal történt. A deklaráció kimondta, hogy a háborús állapot Japán és Szovjetunió között a nyilatkozat hatályba lépése kapcsán megszűnik, és helyreállnak a békés kapcsolatok.⁵ Az államok közötti negatív béke, azaz a nyílt erőszak hiánya lényegében egyenlő a *status quo* stabilizálásával. Ha pozitív békében gondolkozunk, akkor meg kell teremteni a *békés változások és a stabilitás kényes egyensúlyát*.⁶ Amint a későbbiekben látni fogjuk, az első világháború után a „békecsinálók” kísérletet tettek az ilyen változás nemzetközi jogi alapjának a megteremtésre, de azt aligha gondolták komolyan.

Európa mai térképe lényegében a modern kori békeszerződések következménye. Ennek voltak eszközei a területi változások, az államhatárok kijelölése, birodalmak megszüntetése, új államok létrehozása. A békeszerződések átalakították a politikai környezetet, összekapcsolva területi rendelkezéseket az államközi viszonyok általános stabilitásával. Amint a napóleoni háborúk lezárása kapcsán Lord Castlereagh megállapította, a határok valódi védelmét az jelenti, hogy azok megváltoztatása általában nem lehetséges anélkül,⁷ hogy a fennálló viszo-

⁵ Joint Declaration by the Union of Soviet Socialist Republics and Japan, October 19, 1956, <https://worldjpn.grips.ac.jp/documents/texts/docs/19561019.D1E.html>, letöltés ideje: 2020.12.08.

⁶ Rumpf, Helmut: The Concepts of Peace and War in International Relations. In: *German Yearbook of International Law* 1984, 437. (a szerző kiemelése).

⁷ Nos, az angol politikus nem látta előre azt, ami az 1930-as években történt. Az Egyesült Királyság és Franciaország, mint a fennálló viszonyokban érdekelt nagyhatalmak megengedték Hitlernek a német határok megváltoztatását, és Lengyelország megtámadása utáni hadba lépésüket is „hosszan tartó, nyomasztó csend,” (Churchill, Winston: *A második világháború. I. kötet*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 1989, 154.) azaz

nyokban érdekeltekkel az azt kezdeményező ne lépjen háborúba.⁸ Így a békés területi változások igen ritkák, csupán azért is, mert az államok nagyságuk és dicsőségük forrásának tekintik területüket.

Az első világháborút lezáró békeszerződések fordulatot jelentettek⁹ az ilyen megállapodások történetében. A változás, amely már a 19. század második felében elkezdődött, így elsősorban az 1871. évi német-francia megállapodás nyomán,¹⁰ jellemzője a *szigorodás* volt. Ez egészült ki az első világháború győzteseinek meggyőződésével, amely szerint küzdelmük során *erkölcsileg felsőbbrendű cél*, a nemzetközi jog érvényesítése érdekében harcoltak.¹¹ Ez a meggyőződés főként két eseménnyel függött össze. Egyrészt azzal, hogy Németország 1914-ben megtámadta a nemzetközi jogilag elismert állandóan semleges státuszt élvező Belgiumot, másrészt egy esztendővel később, 1915-ben – noha általános előzetes figyelmeztetés mellett – elsüllyesztette a Lusitania polgári hajót.

A szigorodás és a biztosnak érzett morális fölény vezetett az 1919–1920-ban, a Párizs környéki palotákban aláírt békeszerződések erőteljes diktátum jellegéhez: a korábbi háború utáni rendezésekhez képest sokkal nagyobb mérvű volt a területszerzési, gazdasági és biztonsági igények kielégítése. Ezért nem csoda, ha Németországban általánossá vált a *Versailles-Diktat* kifejezés, miként Magyarországon a trianoni diktátum.¹² Az ezekben a szerződésekben megjelenő és a vesztesekre

a csalóka vagy furcsa háború követte. Az más kérdés, hogy ez a passzivitás alighanem az első világháborút lezáró békeszerződés miatti rossz lelkiismerettel is összefüggött.

⁸ Cohen, Raymond: *International Politics. The Rules of the Game*. London – New York: Longman, 1981, 86.

⁹ Steiger, Heinhard: Peace treaties from Paris to Versailles. In: Randall Lesaffer (ed.): *Peace Treaties and International Law in European History. From Late Middle Ages to World War One*. Cambridge: Cambridge University Press. 2004, 59–99.

¹⁰ Ld. erre: Tomuschat, Christian: The 1871 Peace Treaty between France and Germany, and the 1919 Peace Treaty of Versailles. In: Lesaffer 2004, *i.m.* 382–396.

¹¹ Payk, Marcus M.: „What we seek is the reign of law”: the legalism of the Paris Peace Settlement after the Great War. In: *European Journal of International Law* 28(3) 2018, 809–824.

¹² Amint Daniel Schwartz helyesen megjegyzi, Brian Orend szóhasználatát, amely mind a diktált, mind a tárgyalásos úton elért békeszerződéseket békerendezésnek

egyoldalúan kirótt súlyos kötelezettségek valóban indokolhatják az előbbi elnevezéseket. Akárhogyan is értékeljük azonban a tartalmi kérdéseket, formailag szerződési alakban jelentek meg.

4 A magyar nemzetközi jogászok érvei

Trianon sokkolta a magyar társadalmat, ez alól a jogászság sem volt kivétel. A magyar nemzetközi jogászok számára természetes feladat volt, hogy a trianoni békeszerződés ellen felhozható érveket tudományosan feldolgozzák és a magyar diplomácia rendelkezésére bocsássák. Tisztában voltak azzal, hogy egy elszigetelt, nemzetközi erőforrásokat súlyosan nélkülöző állam számára a jogi érvek fontosak lehetnek. Emellett érzékelhették helyzetük sajátos jellegét. A nemzetközi jogi vitában érvelőnek ugyanis szembe kell néznie a nemzetközi jogi forrásokban megjelenő szabályok bizonytalan tartalmával és saját pozíciója ambivalenciájával, amely onnan ered, hogyha vállalja a partikuláris, az egy állam szemszögének képviselését, akkor azt univerzális normák értelmezésével kell elvégeznie.¹³

A magyar nemzetközi jogtudomány érveinek ismertetése előtt érdemes röviden tisztázni azt a kérdést, *amire nem hivatkozhattak*, és ami-re ma sem lehet hivatkozni: a szerződéskötésre irányuló állami akarat hiányát.

Egy békeszerződés kapcsán felvetődik a kérdés, hogy az mennyiben kell, hogy tükrözze a legyőzött fél szerződéskötési akaratát.¹⁴ Nyil-

(*peace settlement*) nevezi, nyilvánvalóan ellentmondásos. Ld. Schwartz, Daniel: The Justice of Peace Treaties. In: *The Journal of Political Philosophy* 20(3) 2012, 274, illetve Orend, Brian: Just post bellum: the perspective of a just-war theorist. In: *Leiden Journal of International Law* 20(3) 2007, 575–576.

¹³ Koskenniemi, Martti: Foreword. Martti Koskenniemi: Foreword. In: Jones, Fleur – Joyce, Richard – Pahuja, Sundhia (eds.): *Events: The Force of International Law*. Abingdon: Routledge – Milton Park. 2011, XIX.

¹⁴ Az esetek túlnyomó többségében egyértelműen van győztes és vesztes egy békekötés kapcsán. Ugyanakkor megtörténhet, hogy ez egyes esetekben nem egyértelmű. Ez volt a helyzet – amint egyik anonim lektorom erre rámutatott – például az 1664. évi vaskvári béke esetében. Valóban, a vaskvári béke esetében sem, bár a magyar rendek később megalapozottan értékelték úgy a szerződés aláírását, hogy a Porta még

vánvaló ugyanis, hogy az ilyen nemzetközi egyezmény diktált jellegű, a győztes fél által meghatározott feltételeket tartalmazza. A nemzetközi szerződések – ahogyan minden egyéb szerződés is – a részes felek valódi szerződéskötési akaratán kellene, hogy alapuljon. A szuverenitásból következően, akarata ellenére a nemzetközi jog nem kötelezhetne egy államot, sőt, a korlátozás nem is vélelmezhető.¹⁵ Az államok szuverenitásának integráns követelménye lenne, hogy a nemzetközi jogi döntéshozatalban kivétel nélkül érvényesüljön a konszenzus.¹⁶

A mai nemzetközi jogi szabályozás alapját az ENSZ Alapokmány és a nemzetközi szerződések jogáról szóló, Bécsben, 1969. évi május hó 23. napján kelt egyezmény jelenti.

Az ENSZ Alapokmánya általános érvénnyel tiltja az államközi kapcsolatokban az erőszak alkalmazást és az azzal történő fenyegetést. Az 1969. évi bécsi egyezmény 52. cikke pedig, amely a „Valamely állam kényszerítése erőszakkal való fenyegetés erőszak fenyegetés erőszak fenyegetéssel vagy annak alkalmazásával” címet viseli, a következőket állapítja meg:

„Semmis az a szerződés, amelyet az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt nemzetközi jogi alapelvek megsértésével fenyegetés vagy erőszak hatására kötöttek.”

A nevezett egyezmény idézett cikkét a bécsi konferencián a részes államok nagy többséggel fogadták el, amelyről a 44. és 45. cikkét is figyelembe véve megállapítható, hogy mint egy nemzetközi szerződés érvénytelenségének a jogalapja, a részes felek egyetértési szabadságának őre és egyfajta szankciója az erőszak vagy az azzal történő fenyegetés útján történő szerződéskötés kikényszerítésének.¹⁷ Az 52. cikk

győzelem esetén sem számíthatott volna kedvezőbb feltételekre. Tarján M. Tamás: A vasvári béke. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1664_augusztus_10_a_vasvari_beke/, letöltés ideje: 2020.12.08.

¹⁵ *S.S.Lotus Case* (France v. Turkey) Judgment P.C.I.J. Ser. A, No. 10, (1927) 4.

¹⁶ Az általános szokásjog érvényességéhez, a nemzetközi *jus cogens* és a nemzetközi *erga omnes* szabályainak érvényességéhez sem kell minden állam egyetértése.

¹⁷ Forlati, Serena: *Coercion as a Ground Affecting the Validity of Peace Treaties*.

azonban nem alkalmazható a békeszerződések esetére, noha a vesztes felet annak elfogadására erőszak alkalmazásával vagy az azzal való fenyegetéssel kényszerítették, minden esetleges ellenkezése dacára. Az államok gyakorlata nem vonja kétségbe a békeszerződések érvényességét.¹⁸ Az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságában, bár megállapították, hogy az ENSZ Alapokmány hatályba lépése utáni valamennyi szerződésre alkalmazni lehet az 52. cikket, hozzátették: „nem kérdés” hogy ez a nincs így a békeszerződések esetében.¹⁹ Ezzel kifejezetten megerősítve a nemzetközi szerződések esetén egyébként általános visszaható hatály tilalmát, amely ebben az esetben azért vetődhetett fel, mert az egyezmény jelentős mértékben a már létező szokásjogot foglalta össze.

Az ok, amiért az érvénytelenségnek ezt a szabályát nem lehet alkalmazni, a békeszerződések kivételes jellegével függ össze, amelynek lényege, hogy az ilyen nemzetközi egyezmények érvényességéhez egyszerűen nem szükséges a háborúban vesztes fél valódi szerződési akarata. Ez egyrészt a békeszerződések potenciális destabilizálásának az elkerülésére vezethető vissza.²⁰ Emellett az 52. cikk szövegezése egyértelművé teszi, hogy csupán a jogtalan erőszak alkalmazása vagy az azzal való fenyegetés teheti érvénytelenné a békeszerződést, azaz az agresszor állammal szemben az agresszió áldozata által rákényszerített békeszerződés érvényesnek tekinthető, és ugyancsak ez a helyzet, ha az ENSZ Alapokmány VII. fejezete alapján a Biztonsági Tanács jár el.²¹

A békeszerződések tehát a mai nemzetközi jogi helyzetben sem kívánják meg a konszenzust a győztesek és a vesztesek között.

Egyébként már *korábban, a támadó háború indításának nemzetközi jogi tilalma előtt* is az volt a helyzet, hogy a békeszerződések érvényességéhez nem volt szükség a vesztes fél valódi szerződési akaratára. Így az

In: Cannizzaro, Enzo: *The Law of the Treaties Beyond the Vienna Convention*. Oxford: Oxford University Press. 2011, 321.

¹⁸ Uo. 324.

¹⁹ YILC 1966, Vol. I 247, para 7.

²⁰ Forlati 2011, *i.m.* 321.

²¹ Aust, Anthony: *Modern Treaty Law and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. 2007, 256–257.

első világháború idején is, noha még nem létezett az államközi erőszak alkalmazásának általános tilalma. Azaz, a nemzetközi jog lehetővé tette a vitás kérdések „kölcsonösen alkalmazott erőhatalom útján történő eldöntését”.²² Következésképpen, bár az államoknak lehetőség szerint meg kellett kísérelniük nemzetközi jogvitáik békés megoldását, nemzetközi jogszerűen alkalmaztak fegyveres erőszakot konfliktusaik rendezése érdekében. A háborúban elszenvedett vereség nem jelentett olyan kényszert, amely a békeszerződés semmisségét vonja maga után.²³ A nemzetközi szerződésekre vonatkozó nemzetközi jogi szabályokat 1969-ig a szokásjog szabályozta. Tekintettel a több ezer éves gyakorlatra és az aligha megkérdőjelezhető *opinio iuris*ra – amelyet megerősít, hogy az államok hol győztes, hol vesztes pozícióba kerültek – szokásjogi úton elfogadottnak tekinthető, hogy a békeszerződések esetén a valódi szerződéskötési akarat az utóbbiak részéről hiányzik.

Sem a nemzetközi jog akkori, sem a mai állapota alapján nem lehet hivatkozni arra, hogy a trianoni békeszerződés fegyveres *kényszer hatására jött létre*.

Így ezt a kérdést értelemszerűen a korszak magyar nemzetközi jogászai nem vetették fel. Ez azonban *nem jelentette azt, hogy a fegyveres erőszak minden formájában jogszerű lett volna*. Így nyilvánvalóan nemzetközi jogsértő volt, ha az egyik állam fegyveres támadást indított a másik ellen, amelynek örök időkre szóló semlegességének tiszteletben tartására nemzetközi jogi kötelezettséget vállalt, illetve, ha a hadviselés jogának durva megsértésével lemészárolta az ellenség sebesült katonáit. Ide tartozik az is, amikor a hadviselés nemzetközi szabályainak megsértésével a győztes fél az általa elfogadott fegyverszüneti egyezményt megsértve katonailag benyomul az abban kijelölt ideiglenes, a békeszerződés ezzel kapcsolatos rendelkezésig hatályos határt kijelölő vonalak mögé.

A két világháború közötti magyar jogtudomány egyes szerzőinek érvei *túlterjeszkedtek* az akkori (pozitív) nemzetközi jogon. Ezek alap-

²² Buza László: *A revízió nemzetközi jogi alapjai*. Budapest: Politzer Zsigmond és fia kiadása. 1933, 13.

²³ Flachbarth Ernő: *A területi revízió jogi alapjai*. Budapest: Erdélyi Férfiak Egyesülete. 1933, 8.

vetően kétfélék voltak. Egyrészt a nemzetközi jogi erővel nem rendelkező olyan politikai normákra hivatkoztak, azok morális erejében is bízva, amelyek szerint az első világháború utáni rendezés során az antant a népek jogait, különösen az önrendelkezési jogot kívánta volna érvényesíteni.²⁴ Ennek a kérdéskörnek nagy teret szentel Ullein-Reviczky Antal diplomata, a debreceni egyetem nemzetközi jogi előadója, Párizsban megjelent könyvében. A szerző célja az elcsatolt területek feletti népszavazás igényének a nemzetközi jogi megalapozása volt.²⁵

Másrészt felhívták a figyelmet a trianoni békeszerződés rendelkezéseinek észszerűtlen jellegére. A Kuncz Ödön, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem egyetemi tanára és dékánja által készített emlékirat – amelyet a díszdoktorrá avatott Sir Robert Gower brit politikusnak, annak kérésre készítettek – rámutatott: a nemzetiségi szempontok érvényesítése nemzeti szempontból is kevertebb és igazságatlanabb állapotot hozott létre, továbbá életképtelen államokat teremtett, lehetetlenné téve az érdemi együttműködést közöttük, megakadályozva egy fogyasztóképes nagy gazdasági térség létét. Az emlékirat a nemzeti önrendelkezés elvének érvényesítésében bízva fogalmaz meg minimálisnak tekintett területi revíziós célokat.²⁶

Az érvek másik része az *akkori nemzetközi jogon belül* maradt. Ezek az érvek a trianoni szerződés érvényességének problémakörét állítják középpontba.

Amint erről már volt szó, nem lehetett arra hivatkozni, hogy a trianoni békeszerződés általában nemzetközi jogellenes kényszer hatására jött létre. Ugyanakkor az első világháború során jogszerű fegyveres kényszer mellett az *antant erők jogellenes kényszert alkalmaztak Magyarországgal szemben, átlépve a fegyverszüneti egyezmény által kijelölt demar-*

²⁴ A népek önrendelkezése csupán az ENSZ Alapokmányába foglalásával vált a nemzetközi jogban kötelezővé, annak alapelveként.

²⁵ Ullein-Reviczky, Antal: *La Nature Juridique des Clauses Territoriales du Traité de Trianon*. Paris: Editions S. Pedone. 1936, 5–44.

²⁶ Kuncz Ödön: *A Trianoni békeszerződés revíziójának szükségessége. Emlékirat, amelyet a budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudomány Karának Dékánja intézett Sir Robert Gower angol képviselőhöz*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1934, 9–11.

kációs vonalakon.²⁷ Egy fegyverszüneti egyezmény ugyanis véget vet a harcoknak, a kijelölt demarkációs vonal pedig a csapatok elválasztására szolgál. Az antant erők nem csupán az 1918. november 3-i padovai fegyverszünet – amelyet a Monarchiával kötöttek –, hanem a már Magyarországgal tíz nappal később Belgrádban kötött ilyen megállapodás által megállapított demarkációs vonalakat is átlépték, folytatva a benyomulást a magyar állam területére. Az utóbbi szerint meg kellett volna állniuk a Nagy-Szamos felső folyásától, Besztercétől, a Marostól, a Maros torkolatától, Szabadkától, Bajától, Pécstől a Drávától délre.²⁸

A kérdés most már az, hogy e jogellenes erőszaknak az alkalmazása olyan súlyú volt-e, hogy a trianoni békeszerződés érvénytelenségét eredményezze. Flachbart Ernő pécsi egyetemi tanár²⁹ és Buza László szegedi professzor a trianoni békeszerződés egészére nem látott érvénytelenségi okot³⁰ a határokat szabályozó rendelkezéseket illetően – amint ezt látni fogjuk – viszont igen. Az előbbi szerző ilyennek tekintette a jogellenes erőszak alkalmazását is, míg az utóbbi nem.

Az akkori nemzetközi szerződési szokásjog – hasonlóan a mai jogi helyzetet meghatározó 1969. évi bécsi egyezményhez a nemzetközi szerződések jogáról – egy államközi megállapodás egyik megtámadási érvénytelenségi okának tekinti a lényeges körülményre vonatkozó megtévesztést. Az azóta hozzáférhetővé vált és feltárt diplomácia iratok kapcsán világossá vált, hogy a területi gyarapodás érdekében az érintett államok, amelynek képviselői szabadon részt vehettek a béke előkészítésében, meghamisított nemzetiségi statisztikákkal támasztották alá igényeiket.³¹ Erre nem csupán azért nem hivatkozhattak, mert az erre vonatkozó dokumentumokat aligha ismerhették, hanem azért

²⁷ Buza 1933, *i.m.* 13–14.

²⁸ Flachbart 1933, *i.m.* 9–10. (a szerző kiemelése).

²⁹ *Uo.* 9–10.

³⁰ Buza 1933, *i.m.* 12.

³¹ Makkai Béla: Trianon – „hol nemzet süllyed el...” In: *Polgári Szemle* 2019/1–3, 344–363. Letöltés helye: <https://polgariszemle.hu/archivum/166-2019-augusztus-15-evfolyam-1-3-szam/magyar-tortenelem/1036-trianon-hol-nemzet-sullyed-el>, letöltés ideje: 2020.10.10.

sem, mert erre csupán a valójában megtévesztettnek tekinthető antant nagyhatalmak hivatkozhattak volna.

A megtévesztés kapcsán a két világháború közötti magyar nemzetközi jogtudomány Alexandre Millerand francia miniszterelnök 1920. május 6-ai levelére hivatkozott,³² mint amely megtévesztette a magyar kormányt, és aminek a hatására aláírta a trianoni békeszerződést. Ez a levél a trianoni békeszerződés kíséző levele volt, és annak aláírására szólította fel a magyar kormányt. A megtévesztésre történő utalás tekinthető a legfontosabb érvnek Trianon ellen.³³ Érdeemes idézni a hivatkozott levél legfontosabb, idevágó szakaszát.

„A Szövetséges és Társult Hatalmak azonban nem feledkeztek meg arról a gondolatról, amely őket a határok kiszabásakor vezette, és foglalkoztak azzal a lehetőséggel is, hogy az így megállapított határ esetleg nem felel meg mindenütt teljesen a néprajzi vagy a gazdasági kívánságoknak. A helyszínen megejtett vizsgálat esetleg szükségessé fogja tenni, hogy egyes helyeken a Szerződésben megállapított határt áthelyezzék. Ilyen vizsgálatot azonban nem lehet ma lefolytatni, mert ez bizonytalan időre kitolná a béke megkötését, pedig ezt egész Európa sóvárogja. De, majd ha a Határbizottságok megkezdték munkájukat, ha úgy vélik, hogy a Szerződés intézkedései, mint fentebb mondtuk, valahol igazságtalanok, s hogy ennek az igazságtalanságnak orvoslása közérdek, módjukban lesz erről jelentést tenni a Nemzetek Szövetsége Tanácsának. Ebben az esetben a Szövetséges és Társult Hatalmak hozzájárulnak ahhoz, hogy ha az egyik fél kéri, a Szövetség Tanácsa felajánlhassa jó szolgálatait abból a célból, hogy az eredeti határt, ugyanazon feltételek mellett, békés úton megváltoztassa ott, ahol annak megváltoztatását valamilyen Határbizottság kívánatosnak mondja.”³⁴

³² A levél hivatalos magyar fordítást közli: Az „Ordo” Törvénytára 4. A Magyar Békeszerződés és a becikkelyező törvény magyarázata. *Ordo Törvénytára 4.* Budapest: Ordo. 1921, 2–5.

³³ Ullein-Reviczky 1936, *i.m.* 133; Buza 1933, *i.m.* 23; Flachbart 1933, *i.m.* 11.

³⁴ Az „Ordo” Törvénytára 4. *i.m.* 3–4.

A magyar kormány 1920. május 17-ei jegyzékében kifejezetten hivatkozott az előbb idézettekre, és ez alapján írta alá a békeszerződést, abban a feltevésben, hogy az ígéretet a győztesek tiszteletben fogják tartani. A levél nem csupán megtévesztette a magyar kormányt, de a levéllel és a jegyzékkel kiegészítő szerződés jött létre, és az abból eredő kötelezettségüket a győztesek nem teljesítették.³⁵

A magyar nemzetközi jogászok hivatkoztak a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának 19. cikkére is, amely szerint a szervezet Közgyűlése időnként felhívhatta a tagállamokat az olyan szerződések felülvizsgálatára, amelyek fennmaradása a békét veszélyeztetné. A tényleges változtatásról azonban a feleknek maguktól kellett volna dönteniük, amint ezt egy 1904. évi szerződés kapcsán – amelyet Bolívia szeretett volna felülvizsgáztatni – a Nemzetek Szövetsége Jogászbizottsága ki is mondta.³⁶

A békés változásoknak elvileg utat nyitó rendelkezés tehát igen gyenge volt, és a békeszerződésekben megállapított határok kérdésében, a lényegét illetően papíron maradt. Ez annak ellenére igaz, hogy például Magyarország esetében az 1921. október 13-i velencei jegyzőkönyv a trianoni békeszerződéssel szemben Sopron és vidéke hovatartozását illetően népszavazást rendelt el. Az érdemi változás példája Törökországot kötelező sévres-i békeszerződés felváltása volt a lausanne-i egyezményvel. Ehhez azonban Törökország fegyveres ellenállása vezetett el.

A nemzetközi jogi érvek nem légüres térben kerülnek megfogalmazásra és fejtenek ki hatást, vagy éppen ellenkezőleg, nem vezetnek eredményre. Ez a trianoni békeszerződés kapcsán kifejtett magyar nemzetközi jogi érvek esetében is így volt.

A trianoni békeszerződés tragikus jellege magyar szempontból nehezen vitatható. Bár felvethető, hogy a trianoni békeszerződés olyan

³⁵ Flachbart 1933, *i.m.* 11.

³⁶ *Uo.* 23.

előnnel járt volna, hogy Magyarország megszabadult a nemzetiségi kérdéstől. Egyrészt ez aligha tekinthető megalapozottnak – gondolkunk a német kisebbség ügyére a náci izgatás időszakában –, másrészt pedig sokkal szerencsésebb lett volna, ha a kisebbségek tekintetében egy jobban kiegyenlített helyzet jött volna létre a szomszédos államokkal. Arról nem is szólva, hogy a változtatás igénye külpolitikai kényszerpályán indította el a magyar államot.

1927 után, amikor Magyarország külpolitikai elszigeteltsége csökkent, és ezzel a változás lehetősége megerősödni látszott, a magyar nemzetközi jogászok kifejtették érveiket. Noha ezek hatására nem született meg a várt revízió, azért ezek több mindent bebizonyítottak:

Egyrészt, hogy a trianoni békeszerződés kapcsán a nemzetközi jogellenes erőszak és a megtévesztés miatt alapos indokkal vethetők fel nemzetközi jogi kétségek.

Másrészt a Millerand-levélre hivatkozás aláhúzta, hogy az antant nagyhatalmai nem teljesen lezártként prezentálták a területi kérdést. Sőt, a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmánya 19. cikkének beillesztésével a változás valamiféle intézményes útját – legalább is elvileg – biztosítani látszottak.

Elméletileg tehát lehetséges lett volna a revíziós igény nemzetközi jogi vitaként való kezelése. Ez benne volt a korszakban, nem véletlenül ebben az időszakban jött létre és működött az Állandó Nemzetközi Bíróság.

Felhasznált irodalom

- Aust, Anthony: *Modern Treaty Law and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. 2007.
- Buza László: *A revízió nemzetközi jogi alapjai*. Budapest: Politzer Zsigmond és fia kiadása. 1933.
- Cohen, Raymond: *International Politics. The Rules of the Game*. London – New York: Longman. 1981.
- Flachbarth Ernő: *A területi revízió jogi alapjai*. Budapest: Erdélyi Férfiak Egyesülete. 1933.
- Forlati, Serena: Coercion as a Ground Affecting the Validity of Peace Treaties. In: Cannizaro, Enzo: *The Law of the Treaties Beyond the Vienna Convention*. Oxford: Oxford University Press. 2011.
- Gittings, John: *The Glorious Art of Peace: From Iliad to Iraq*. New York: Oxford University Press. 2012.
- Kagan, Robert: Backing into World War III. In: *Foreign Policy* 2017/02/06, <https://foreignpolicy.com/2017/02/06/backing-into-world-war-iii-russia-china-trump-obama/>, letöltés ideje: 2020.12.08.
- Koskenniemi, Martti: Foreword. Martti Koskenniemi: Foreword. In: Jones, Fleur – Joyce, Richard – Pahuja, Sundhia (eds.): *Events: The Force of International Law*. Abingdon: Routledge – Milton Park. 2011.
- Kuncz Ödön: *A Trianoni békeszerződés revíziójának szükségessége. Emlékirat, amelyet a budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudomány Karának Dékánja intézett Sir Robert Gower angol képviselőhöz*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1934.
- Makkai Béla: Trianon – „hol nemzet süllyed el...” In: *Polgári Szemle* 2019/1–3. Letöltés helye:
<https://polgariszemle.hu/archivum/166-2019-augusztus-15-evfolyam-1-3-szam/magyar-tortenelem/1036-trianon-hol-nemzet-sullyed-el>, letöltés ideje: 2020.10.10.
- Orend, Brian: Just post bellum: the perspective of a just-war theorist. In: *Leiden Journal of International Law* 20(3) 2007.
- Payk, Marcus M.: „What we seek is the reign of law”: the legalism of the Paris Peace Settlement after the Great War. In: *European Journal of International Law* 28(3) 2018.
- Rumpf, Helmut: The Concepts of Peace and War in International Relations. In: *German Yearbook of International Law* 1984.

Schwartz, Daniel: The Justice of Peace Treaties. In: *The Journal of Political Philosophy* 20(3) 2012.

Steiger, Heinhard: Peace treaties from Paris to Versailles. In: Randall Lesaffer (ed.): *Peace Treaties and International Law in European History. From Late Middle Ages to World War One*. Cambridge: Cambridge University Press. 2004.

Tarján M. Tamás: A vasvári béke. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1664_augusztus_10_a_vasvari_beke/, letöltés ideje: 2020.12.08.

Tomuschat, Christian: The 1871 Peace Treaty between France and Germany, and the 1919 Peace Treaty of Versailles. In: Randall Lesaffer (ed.): *Peace Treaties and International Law in European History. From Late Middle Ages to World War One*. Cambridge: Cambridge University Press. 2004.

Ullein-Reviczky, Antal: *La Nature Juridique des Clauses Territoriales du Traité de Trianon*. Paris: Editions S. Pedone. 1936.

INGATLANOK KÁRPÓTLÁSA: BENES-DEKRÉTUMOK AZ UNIÓS JOG SZEMSZÖGÉBŐL – AZ 1948 ELŐTTI KISAJÁTÍTÁS ÉRINTETTJEINEK JOGI HELYZETE A LEX SPECIALIS ELVE ALAPJÁN

1 Bevezetés

Jelen tanulmány tárgyául az 503/2003. évi szlovák mezőgazdasági ingatlanokra vonatkozó kárpótlási törvény¹ (a továbbiakban kárpótlási törvény) és az azt értelmező – nézetünk szerint, az uniós jog követelményeivel nem összeegyeztethető – szlovák közigazgatási és bírósági gyakorlat szolgál, amely – a kérdéses törvény generális rendelkezéseit előtérbe helyezve – lényegében figyelmen kívül hagyja annak speciális rendelkezéseit. Amíg ugyanis a fent nevezett törvény – főszabályként – csak az úgynevezett döntő időszakban, azaz az 1948. február 25. és 1990. január 1. közötti időszakban elkobzott ingatlanok kárpótlását tette lehetővé, addig a jogszabály értelmező rendelkezésében foglaltak – kivételesen, a speciális eljárások keretei között – lehetőséget kínáltak az 1945. évi dekrétumok által elkobzott mezőgazdasági földek visszaigénylésére is. Ez utóbbi lehetőség azonban csak olyan személyekre vonatkozott, akiket a bíróság korábban nem ítélt el fasiszta bűnök miatt.

A későbbiek során még részletesen kifejtésre kerül, hogy a fent jelzett 2003. évi mezőgazdasági ingatlanok kárpótlására vonatkozó jogszabály miért is tartozik az uniós jog *ratione materiae* és *ratione temporis* alkalmazási körébe. Előzetesen csak annyit jegyeznénk meg, hogy a visszaszolgáltatásra vonatkozó kérelmeket a Szlovák Köztársaság

* Gyenyey Laura: egyetemi docens – PPKE-JÁK, Európai jogi Tanszék, gyenyey.laura@jak.ppke.hu; Korom Ágoston: Kutató – Kisebbségi Jogvédő Intézet, Megbízott oktató – KRE-AJK, korom.agoston@uni-nke.hu.

¹ Az 503/2003. évi szlovák mezőgazdasági ingatlanokra vonatkozó kárpótlási törvény.

uniós csatlakozását követően még további nyolc hónapig, azaz a 2004. május 1-jétől 2004. december 31-éig terjedő időszakban lehetett benyújtani, ami ily módon nem hagy kételet az uniós jog alkalmazhatósága vonatkozásában.

A jogszabály mi több, uniós jogot sértő, az állampolgárságára és lakóhelyre vonatkozó közvetlenül diszkriminatív feltételeket tartalmazott, tekintve hogy csakis szlovák állampolgárságú és szlovákiai lakóhellyel rendelkező személyek nyújthattak be kárpótlási kérelemeket.

Az elmúlt közel másfél évtized során a szlovák közigazgatási szervek, illetve bíróságok – ideértve a szlovák legfelsőbb bíróságot is – eltérő álláspontot alakítottak ki a tekintetben, hogy az érintett jogszabály alanyi hatálya kiterjed-e azon személyekre, akiktől az úgynevezett döntő időszakot, azaz 1948. február 25-ét megelőzően kobozták el mezőgazdasági ingatlanukat.² Aggasztó fejlemény ugyanakkor, hogy a szlovák legfelsőbb bíróság legutolsó – és nézetünk szerint erősen megkérdőjelezhető – döntései nyomán immár konszolidálódni látszik az alsóbb fokú bíróságok, valamint a közigazgatási szervek gyakorlata. E gyakorlat értelmében a szlovák jog alapján – eltekintve az alkotmánybíróságnál esetlegesen tett lépésektől – nem lehet a döntő időszak, azaz az 1948. február 25. előtt elkobzott mezőgazdasági földterületeket visszaigényelni.

Jelen írás célja elsősorban annak vizsgálata, vajon az uniós jog megköveteli-e a szóban forgó jogszabály magyarázó rendelkezésének oly módon történő értelmezését, amely – a szlovák legfelsőbb bíróság által kialakított gyakorlattal szemben – igenis lehetővé teszi a fent említett, „döntő időszakot” megelőzően elkobzott mezőgazdasági területek visszaigénylését. Első látásra a fenti értelmezés igen kétségesnek tűnik, mivel az uniós jog nem követeli meg, hogy egy tagállam kárpótlást nyújtson az uniós csatlakozását megelőzően elkobzott ingatlano-

² A jogszabály szóban forgó rendelkezéseivel kapcsolatban két eltérő értelmezés alakult ki: az első álláspont szerint kivételesen mégis kérhetik ingatlanjaik visszaadását azok a személyek is, akiktől 1948-at megelőzően vették el azokat. A második értelmezés szerint a törvény értelmező rendelkezésében szereplő kivétel alatt azon személyek értendők, akiktől az 1945-ös jogszabályok alapján, de 1948 után vették el ingatlanjaikat.

kért, ahogy azt sem határozza meg, hogy a tagállam mely időszakban elkobzott ingatlanokért nyújtson kárpótlást. Ugyanakkor látnunk kell, hogy amennyiben egy tagállam az uniós csatlakozását követően mégis a kárpótlás mellett dönt, akkor a kárpótlásra az uniós jog szabályai nyerne alkalmazást. Ekképp a mezőgazdasági ingatlanok esetében kifejezetten a tőke szabad mozgására vonatkozó speciális, belső piaci szabályanyagok lesznek irányadóak.³

Nézetünk szerint – ahogy az fent már említésre került – ugyanis vitán felül áll, hogy a vizsgált jogszabály az uniós jog *ratione materiae*,⁴ valamint *ratione temporis* alkalmazási körébe tartozik, tekintve, hogy az uniós csatlakozást követő nyolc hónappal is be lehetett adni a kérelmeket, azonban csak a fent leírt diszkriminatív megkötéssel. Mindezt megerősíti az Európai Bizottság álláspontja is, amely számos alkalommal nyert kifejezést annak írásbeli választ igénylő kérdésekre adott válaszaiban.

A következőkben – egy, a Benes-dekrétumokkal kapcsolatos rövid, történeti bevezetőt, illetve a kérdéses jogszabály megszületésével kapcsolatos körülmények bemutatását követően – vizsgálódásunk során mindenekelőtt azt vesszük górcső alá, hogy a tőke szabad mozgására vonatkozó joganyag, illetve az uniós jog általános elvei milyen kritériumokat támaszthatnak a földterületek visszaigénylését illetően. Ennek során mélyrehatóan elemezzük majd a kárpótlás jogintézménye és az

³ Az EUB ítélezési gyakorlata értelmében az ingatlanokkal kapcsolatos tagállami intézkedéseket elsősorban a tőke szabad mozgásával kapcsolatban kell megvizsgálni. A Bíróság értelmezésében a tőkemozgás szabadságába tartozó műveleteket példálózó jelleggel felsoroló 88/361/EGK irányelv megtartotta irányadó szerepét, annak ellenére, hogy azt az Amszterdami Szerződés hatályon kívül helyezte. Az irányelv I. számú melléklete ugyan kifejezetten nem említi a felsorolásban a kárpótlás intézményét, azonban mint említettük, az abban foglaltak nem képeznek olyan taxatív listát, amely kimerítő módon határozná meg a tőkemozgás fajtáit. Ld. Európai Unió Bírósága, C-370/05, Uwe Kay Festersen ítélet, ECLI:EU:C:2006:635; C-452/01, Margarethe Ospelt and Schlössle Weissenberg Familienstiftung ítélet, ECLI:EU:C:2003:493.

⁴ Írásbeli választ igénylő kérdés: E-011857/2013. 2014. január 20-án, Viviane Reding, az Európai Bizottság nevében kifejtette, miszerint a tagállamok szabadon eldönthetik, hogy kárpótlást szeretnének-e nyújtani azokért a javakért, amelyeket uniós csatlakozásukat megelőzően koboztak el. Abban az esetben azonban, ha a restitúciós intézkedések az uniós jog időbeli hatálya alá tartoznak, a tagállamnak az alkalmazás során figyelembe kell vennie a tőke szabad mozgásának rendelkezéseit.

uniós jog közti viszonyrendszert, kitérünk továbbá a Bizottság kérdéses jogszabállyal kapcsolatos álláspontjainak analizésére, végül pedig az uniós jog általános elveinek – azon belül is a *lex specialis* elvének – konkrét ügyben való alkalmazhatóságát vizsgáljuk meg közelebbről.

2 Történeti előzmények: a Benes-dekrétumok és azok jogi utóélete

Eduard Benes csehszlovák köztársasági elnök a két világháború közötti, „túlzottan engedékeny” nemzetiségi politikát okolta Csehszlovákia felbomlásáért.⁵ A megoldást a nemzetállam megteremtésében és a nemzeti kisebbségek egyoldalú kitelepítésében látta. Az emigráns kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács így önhatalmúlag hozzálátott a magyarok kitelepítésének előkészítéséhez a fegyverszüneti egyezmény 1945. januári aláírása után. 1945. április 4-én Kassán hirdették meg az úgynevezett kassai kormányprogramot, amely különösen súlyos intézkedéseket helyezett kilátásba a háborús bűnösnek tartott magyar és német kisebbséggel szemben.⁶ E program következményeként rövidesen feloszlatták egyesületeiket, elrendelték a tulajdonukban lévő ingatlanok elkobzását, a magyar iskolák bezárását, illetve a magyar nyelv közéletből való kitiltását. Májusban sor került az első tömeges kitelepítésre, augusztusban pedig kollektíven megfosztották a magyarokat állampolgárságuktól. A kassai kormányprogram megvalósulását az azt követően kiadott elnöki rendeletek és a Szlovák Nemzeti Tanács (a továbbiakban: SZNT) által kiadott törvények biztosították. Eduard Benes mint a köztársaság elnöke 1945. május 14. és október 27. között 143 dekrétumot adott ki, amely közül körülbelül tizenhárom közvetlenül és húsz közvetetten érintette hátrányosan a kollektíve bűnösnek minősített magyarokat és németeket.⁷ Vizsgálatunk tekintetében a legfonto-

⁵ A Csehszlovák Köztársaság első szétesése.

⁶ Horváth Attila: A Benes-dekrétumok és a hozzá kapcsolódó diszkriminatív intézkedések Csehszlovákiában 1945 és 1948 között. In: Horváth Attila – Korom Ágoston (szerk.): *A Benes-dekrétumok az Európai Parlamentben*. Budapest: NKE. 2014, 20–23.

⁷ Uo.

sabb az a 104/1945. sz. rendelet, amely – többek között – a magyarok és németek mezőgazdasági vagyonának elkobzásáról rendelkezett.

A Benes-dekrétumok ügye már az Európai Unió 2004-es bővítését megelőzően terítékre került. Szlovákia és a Cseh Köztársaság uniós csatlakozását megelőzően a szudétanémetek nyitották meg a dekrétumokkal kapcsolatos vitákat, elsősorban a Cseh Köztársaság csatlakozásával összefüggésben.⁸ A dekrétumviták lezárásaként készült el az Európai Bizottság által kiadott jogi vélemény a „Frowein-jelentés” formájában, amelyben egyértelmű megfogalmazást nyert, hogy a dekrétumok nem képezik akadályát Csehország csatlakozásának,⁹ és amelyre az Európai Bizottság a dekrétumokkal kapcsolatosan kiadott jogi állásfoglalásaiban mindmáig hivatkozik. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a jelentés kizárólag a Cseh Köztársaság viszonyaira szorítkozott, és abból vont le következtetéseket a szlovák jogrend vonatkozásában, azaz Szlovákia helyzetét a dekrétumok tekintetében egyáltalán nem vizsgálta, csupán „feltételezéseket fogalmazott meg” a tekintetben, hogy azok nem képezik akadályát Szlovákia uniós csatlakozásának.¹⁰

E ponton fontosnak tartjuk leszögezni, hogy élesen el kell választani egymástól azokat a követelményeket, amelyek egy tagjelölt állam uniós csatlakozásával kapcsolatban politikai vagy jogi elvárásként támaszthatók, illetve azokat a szigorú értelemben vett uniós jogi követelményeket, amelyeket a csatlakozási folyamat lezárását követően minden tagállamnak érvényesíteni kell saját jogrendjében a szerződésekben megfogalmazott lojalitás elvére figyelemmel.¹¹ Önmagában

⁸ Mészáros Anikó – Korom Ágoston: A Benes-dekrétumok tegnap és ma az Európai Parlamentben. In: *Uo.*, 29–34.

⁹ Ez a vélemény többek között azon a feltételezésen alapul, miszerint a csatlakozás pillanatától kezdve minden uniós polgár egyenlő jogokat élvez majd a Cseh Köztársaság területén.

¹⁰ Jelen írás a dekrétumokkal kapcsolatos II. Juhász petíciótól eltérő uniós jogi megközelítést alkalmaz.

¹¹ Az EUSZ 4. cikk (3) bekezdése értelmében az Unió és a tagállamok a lojális együttműködés elvének megfelelően kölcsönösen tiszteletben tartják és segítik egymást a Szerződésekből eredő feladatok végrehajtásában. A tagállamoknak a lojalitás elvéből fakadóan egyfelől egyedi és általános intézkedési kötelezettségük van az uniós kötelezettségeik végrehajtására, ugyanakkor tartózkodniuk is kell minden magatartástól, amely szembemegy az uniós célokkal és szabályokkal. Blutman László: Az

ugyanis az a tény, hogy egy tagállam jogrendjében már annak csatlakozásakor hatályban volt egy az uniós jogot sértő jogszabály, semmiképpen nem igazolhatja magát a jogsértést.¹²

Mindemellett hangsúlyozni szükséges, hogy a dekrétumok, avagy más – a kérdéses tagállam uniós csatlakozását megelőzően született – jogszabályok, amennyiben a csatlakozást követő alkalmazásuk során uniós jogot sértő döntések nem születnek¹³ – az Európai Unió Bírósága (a továbbiakban EUB) *ratione temporis* elveinek alkalmazásában –, nem ellentétesek az uniós joggal.¹⁴ Jelen írás tárgyául szolgáló jogszabályok, így a fent említett magyarok és németek mezőgazdasági vagyónának elkobzásáról szóló 104/1945. sz. rendelet, illetve a szlovák mezőgazdasági ingatlanokra vonatkozó 503/2003. évi kárpótlási törvény ugyanakkor sajnálatos módon épp azon jogszabályok körébe sorolható, amelyeknek elismerten uniós jogot sértő következményei vannak, és amelyek mind a mai napig nem kerültek orvoslásra. Az alábbiakban célszerű megvizsgálnunk, miben is állnak ezek az uniós jogi szempontból sérelmes jogkövetkezmények.

Mint ismeretes, egy állam uniós csatlakozása – amennyiben maguk a csatlakozási kritériumok erre nem kötelezik – az uniós jog értelmében nem követeli meg, hogy az kárpótlást nyújtson a csatlakozást megelőzően elvett ingatlanokért. Mi több, az uniós jogrend nem támaszt kritériumokat a tekintetben sem, hogy a kárpótlási folyamat – ha arra mégis sor kerül – mely időszakokban elkobzott ingatlanokra vagy egyéb vagyontárgyakra vonatkozzon. Előbbi álláspont megerősítést is nyert az Európai Bizottság egy 2014-es írásbeli választ igénylő kérdésre adott válaszában.¹⁵ A Bizottság fenti válaszában¹⁶ hangsúlyozta to-

Európai Unió joga a gyakorlatban – a Brexit után. Budapest: HVG-ORAC Kiadó. 2020, 50.

¹² Európai Unió Bírósága, 6/64, Flaminio Costa v E.N.E.L. ítélet, ECLI:EU:C:1964:34.

¹³ Ez abban az esetben igaz, ha a jogszabály önmagában nem akadályozza a belső piac működését, azaz nem tánorítja el más tagállam polgárait az ingatlan befektetésektől.

¹⁴ A kollektív bűnösséget deklaráló jogszabályok kiszűrésére – amelyek tehát az uniós jog értelmében már nem járnának hátrányos jogkövetkezményekkel – leginkább a tagállamok csatlakozását megelőző politikai döntés lett volna alkalmas.

¹⁵ Írásbeli választ igénylő kérdés: E-011857/2013. Ld. 4. lábjegyzet.

¹⁶ Uo.

vábbá, hogy amennyiben egy tagállam – uniós csatlakozását követően – mégis a kárpótlás mellett dönt, az az uniós jog, így különösen a tőke szabad mozgásának gazdasági szabadsága alá tartozik, amelynek – az állampolgárság szerint történő hátrányos megkülönböztetésre vonatkozó – tilalmi kritériumait be kell tartani.

Az általunk vizsgált 2003. évi szlovák kárpótlási törvény a Szlovák Köztársaság uniós csatlakozását követően, így a 2004. május 1-jétől december 31-éig terjedő időszakban, jogvesztő határidő kikötése mellett tette lehetővé a kárpótlási kérelmek benyújtását – többek között – az azal kikötéssel, hogy az érintetteknek szlovák állampolgársággal és állandó lakóhellyel kell rendelkezniük.

E ponton szükséges kitérnünk az uniós jog fenti szabállyal kapcsolatos alkalmazhatóságára. A 2003. évi mezőgazdasági ingatlanok kárpótlására vonatkozó törvénnyel kapcsolatosan az uniós jog alkalmazhatóságát lényegében két tényező alapozta meg:¹⁷ egyfelől, mint azt hangsúlyoztuk, a Szlovák Köztársaság 2004. május 1-jén csatlakozott az Európai Unióhoz, míg a jogszabály 2004. december 31-éig adott lehetőséget a kárpótlási kérelem benyújtására. Ez a kérdéses nyolc hónap teremti meg tehát az uniós jog alkalmazhatóságának időbeli hatályát.¹⁸ Másfelől, mint ismeretes, a gazdasági alapszabadságok, így

¹⁷ A tőke szabad mozgásának ingatlanokkal kapcsolatos uniós jogi követelményeiről bővebben: Szilágyi János Ede: *Agricultural Land Law – Soft law in soft law*. In: *Hungarian Yearbook of International Law and European Law* 2018, 189-211.; Szilágyi János Ede: *Az Egyesült Államok és szövetségi államainak mezőgazdasági földtulajdon szabályozása a határon átnyúló földszerzések viszonylatában*. In: *Miskolci Jogi Szemle* 2017/2. különszám; Szilágyi János Ede – Raisz Anikó – Kocsis Enikő Bianka: *New dimensions of the Hungarian agricultural law in respect of food sovereignty*. In: *Journal of Agricultural and Environmental Law* 22/2017. Kurucz Mihály: *Gondolatok a magyar földforgalmi törvény uniós feszültségpontjainak kérdéseiről*. In: Szalma József (szerk.): *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken*. Újvidék: Vajdasági Magyar Tudományos Társaság. 2015, 120-173. Kurucz Mihály: *A mezőgazdasági ingatlanok agrárjogi szabályozása*. Budapest: Mobil Kiadó. 2001, 240. Kurucz Mihály: *Az Európai agrárjog alapjai*. Budapest: Mobil Kiadó. 2004, 304.

¹⁸ A Bíróság több előzetes döntéshozatalra vonatkozó kérelem kapcsán is foglalkozott az uniós jog időbeli hatályának kérdésével az uniós jog alkalmazhatósága kapcsán, kifejezetten a később csatlakozott tagállamok vonatkozásában. Ezek közül az Ynos-ügyet érdemes megemlíteni, amelyben a Bíróság szóhasználatát az uniós jog alkalmazhatósága kapcsán visszautalt a Csatlakozási Okmány 2. cikkére, miszerint az eredeti szerződések rendelkezései és a csatlakozást megelőzően elfogadott közösségi

a tőke szabad áramlása vonatkozásában az uniós jogrendből eredő jogosultságok érvényre juttatásához minden esetben szükséges egy határon átnyúló elem. Ez mindazon személyek esetében biztosított, akik a kérdéses időpontban egy más tagállam állampolgárságával rendelkeztek. Ez utóbbi – az eltérő tagállami állampolgárság közvetítésével létező határon átnyúló elem – szintén megalapozza tehát az uniós jog alkalmazhatóságát.

Noha az Európai Bizottság válaszában elismerte¹⁹ az uniós jog kárpótlási törvényre való alkalmazhatóságát, illetve azt, hogy a fent említett rendelkezések minden kétséget kizáróan uniós jogot sértenek, mindennek ellenére több mint ezer panaszos kérelmére sem kívánt hivatalból (*ex officio*) kötelezettségszegési eljárást indítani. Döntését – többek között – azzal indokolta,²⁰ hogy az érintettek a szlovák bíróságok előtt érvényesíthetik az uniós jogrendből eredő jogosultságaikat. Ezen elismerés azonban kizárólag a 2003. évi kárpótlási törvény által meghatározott döntő időszakban, azaz az 1948 után elvett ingatlanokra vonatkozott.

A következőkben a szlovák jogszabályok, a közigazgatási gyakorlat, valamint az uniós jog általános elveinek vizsgálata során arra a kérdésre kívánunk választ kapni, vajon az uniós jogból eredő jogorvoslati lehetőség vonatkoztatható-e az úgynevezett döntő időszakon kívüli személyekre, azaz a dekrétumok alkalmazásában történt államosítások kárvallottjaira.

jogi aktusok az új tagállamok számára kötelezőek, és a megállapított feltételekkel, a csatlakozás időpontjától alkalmazandóak az új tagállamokban. Itt megjegyezzük, hogy az Ynos-ügyben – a jelen ügytől eltérően – az alapügy tényállása az újonnan csatlakozott tagállam, nevezetesen Magyarország Európai Unióhoz történt csatlakozása előtti. Ld. Európai Unió Bírósága, C-302/04, Ynos-ítélet, ECLI:EU:C:2006:9.

¹⁹ Európai Bizottság válasza: CHAP(2017)02055. Az Európai Bizottság Kisebbségi Jogvédő Intézet (KJI) által benyújtott panaszra adott válasza.

²⁰ Európai Bizottság válasza: Ref.Ares(2019)5420001-27/08/2019. Az Európai Bizottság a KJI által benyújtott panaszra adott válasza, amelyben előbbi azt sérelmezte, hogy miért nem indít az Európai Bizottság hivatalból eljárást, amely elősegítené többszáz érintett uniós jogból eredő jogosultságainak érvényre juttatását.

3 A vonatkozó szlovák jogszabály

Amint az fent már említésre került, az 503/2003. évi mezőgazdasági földterületek kárpótlásával kapcsolatos jogszabály 2. cikkének (1) bekezdése²¹ – az uniós jogot egyértelműen sértő szlovák állampolgárságra és állandó lakóhelyre vonatkozó feltételeken túlmenően – további kritériumokat támaszt az igénylők vonatkozásában. Így főszabályként azon személyek számára teszi lehetővé a földterületek visszaadását, akik tulajdonát 1948. február 25. és 1990. január 1. között, azaz a jogszabály megfogalmazása szerint a döntő időszakban államosították.

A 2003. évi törvény 3. cikkének (2) bekezdése ugyanakkor tovább bővíti a visszaigénylésre jogosultak körét, amikor úgy rendelkezik, hogy „[...] azokat a személyeket is jogosultnak kell tekinteni a földterületek vagyonekobjásból való kivételre külön előírások szerint [...]”²² akik megfelelnek az állampolgársági és az állandó lakóhelyre vonatkozó kritériumoknak. Következésképp – az állampolgársági és az állandó lakóhelyre vonatkozó kritérium fenntartása mellett, a jogszabály értelmező rendelkezésében foglaltak szerint – azokra is kiterjed a törvény hatálya és ily módon az elkobzott vagyon visszaigénylésének jogosultsága, akiktől az SZNT „a németek, magyarok, valamint a szlovák nemzet ellenségeinek mezőgazdasági vagyonának elkobzásáról és gyorsított szétosztásáról” szóló 104/1945. számú rendelete, illetve a köztársasági elnök „az ellenség vagyonának elkobzásáról szóló” 108/1945. számú dekrétuma alapján került a földterület elkobzásra. Ez a jogosultság azonban csak abban az esetben áll fenn, amennyiben a fent említett személyeket nem ítélték el „háborús bűntett” elkövetése miatt.

A fentiekből megállapítható tehát, hogy a kérdéses jogszabály egyazon ingatlanokra vonatkozóan, tartalmában látszólag egymással ellentétes rendelkezéseket fogalmaz meg a visszaigénylésre jogosultak körét kijelölő feltételek tekintetében.

Így nézetünk szerint, egyfelől meghatároz egy a döntő időszakra vonatkozó általános rendelkezést, valamint a 104/1945. és a 108/1945.

²¹ Ld. Kárpótlási törvény 2. cikk (1) bekezdés.

²² Ld. *uo.* 3. cikk (2) bekezdés.

számú dekrétumok alapján elvett ingatlanokra vonatkozó speciális rendelkezést is rögzít.

4 Az uniós jogrend alkalmazandó elvei

Amint az köztudott, a tagállamoknak – amennyiben uniós jogot hajtanak végre²³ – tekintettel kell lenniük az uniós jog általános elveire.²⁴ Mi több, Blutman László szavaival élve:

„Az a tény, hogy az uniós jogban elismert általános jogelvek mércét jelentenek a közösségi jogot végrehajtó tagállami intézkedések megítélésénél, e jogelveket kikényszeríthetővé teszi a tagállamok bíróságain is.”²⁵

Felmerül a kérdés, hogy az általunk vizsgált jogszabály uniós jogot hajt-e végre. Az Európai Bizottság elvi álláspontja e tekintetben világos. Az E-004016/2020. számú írásbeli válaszában egyértelműen fogalmazott, amikor is rögzítette:

„amennyiben egy tagállam az uniós jog alkalmazási körében ingatlanok restitúciójával kapcsolatos intézkedéseket hoz, minden vonatkozó rendelkezést figyelembe kell vennie, egyebek mellett az uniós jog általános elveit is”.

²³ Írásbeli választ igénylő kérdés, E-004016/2020. Az Európai Bizottság, Vladis Dombrovskis ügyvezető alelnök nevében 2020. szeptember 4-én rögzítette a fentieket.

²⁴ Európai Unió Bírósága, C-135/13, Szatmári Malom Kft. ítélet, ECLI:EU:C:2014:327 65. pont.

²⁵ Blutman 2020, *i.m.* 446.; Ld. még Európai Unió Bírósága, C-2/92, Bostock-ítélet, ECLI:EU:C:1994:116, 16. pont.

Noha az Európai Bizottság fenti álláspontja a jelenlegi ítélkezési gyakorlat fényében²⁶ nem tűnik egyértelműen igazolhatónak,²⁷ számos érv sorakoztatható fel annak alátámasztására.²⁸ E kérdés részletes

²⁶ A jogirodalomban jelenleg is komoly vita tárgyát képezi, hogy mely esetekben hajt végre a tagállam uniós jogot. Mivel az uniós jog és a nemzeti jog közti kapcsolat sokféle lehet, és nem lehetséges éles határok húzása, így a Bíróság kiegészítő elvként felállította a „közlőn közeli kapcsolat” tesztet, amely a jogirodalom körében is egyre támogatottabb. Jól érzékelteti ezt Ludovic Pailler álláspontja, aki a Charta korlátozott tárgyi hatályának vizsgálata körében arra jutott, miszerint alapvetően két értelmezés áll szemben egymással: az első a Charta 51. cikke alapján történő nyelvtani értelmezés, amely a Charta hatályát kizárólag azokra az esetekre kívánja korlátozni, amikor is a tagállam szigorúan uniós jogot hajt végre vagy ültet át. Ezzel szemben a második, kiterjesztő értelmezés minden olyan helyzetben alkalmazni rendeli a Chartát, ha az értékelendő joghelyzet és az uniós jog közti kapcsolat közlőn közeli. Pallier szerint a francia jogirodalom túlnyomó többsége e második, kiterjesztő értelmezést támogatja. Egyben hangsúlyozza, hogy az EUB jelenlegi gyakorlata alapján nincs olyan kritérium, amely biztos meghatározást adna e tekintetben. Ld. Pailler, Ludovic: *L'invocabilité de la Charte des droits fondamentaux*. In: Clément-Wilz, Laure (dir.): *Le rôle politique de la Cour de justice de l'Union européenne*. Bruxelles: Bruylant. 2019, 125–126, 142; Rondu, Julie: *L'individu, sujet du droit de l'Union européenne*. Bruxelles: Bruylant. 2020, 260; Blutman 2020, i.m. 430; Blutman László: Az Alapjogi Charta és az uniós jog határai. In: Homoki-Nagy Mária (főszerk.): *Ünnepi kötet Dr. Czúcz Ottó egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem ÁJK. 2016, 103–109.

²⁷ Az általunk vizsgált jogszabály ugyanis az uniós jog tagállamok általi végrehajtása körében a joggyakorlat, illetve a vonatkozó jogirodalom által „elismert három eset” közül főszabályként egyikbe sem sorolható: azaz a tagállam nem alkalmaz közvetlenül uniós jogforrást, továbbá nincs olyan uniós rendelkezés, amely felhatalmazná a tagállamot a végrehajtásra, végül nem él a tagállam az uniós szabálytól való eltérés, avagy korlátozás lehetőségével, tehát nem beszélhetünk a derogációs esetről sem (Főtanácsnoki indítvány, C-298/16, 32–35. pontok). Ugyanakkor az általunk a későbbiekben ismertetett érveket figyelembe véve, a második eset nem zárható ki a tekintetben, hogy az uniós jog lényegében „felhatalmazást ad a tagállamnak” hogy az a hatáskörében megalkotott restitúciós intézkedések alkalmazása során érvényesítse a tőke szabad mozgásának követelményeit, ezáltal is kontrollálva a tagállami intézkedéseket e területen.

²⁸ Így mindenekelőtt Michal Bobek Főtanácsnok Teodor Ispas ügyben (C-298/16) készített indítványában tett megállapításai szolgálhatnak érvként az Európai Bizottság álláspontjának alátámasztására. A Főtanácsnok ez esetben is a Chartában foglalt alapjogok vonatkozásában vizsgálta, hogy mikor és milyen mértékben hajt végre egy tagállam uniós jogot. Indítványában mindenekelőtt leszögezi, hogy – objektív kritériumok alapján – az uniós jog és a tagállami szabály közötti közelség abban az esetben is megállapítható, ha a tagállami szabály nem az uniós jogot tükrözi, valamint a tagállam széles mozgástérrel rendelkezik az adott területen. A Főtanácsnok szerint ugyanakkor az ún. funkcionális szükségszerűség szabálya egyfajta korlátja az általános szabálynak. Előbbi értelmében minden olyan tagállami szabály, amely

megvizsgálása ugyanakkor meghaladná ezen írás kereteit, mi több, biztos támpontot csakis az Európai Unió Bíróságának döntései jelentenének, ezért a következőkben kizárólag a tényleges jogsérelmet szenvedett személyek jogérvényesítésére koncentrálnunk.

Azon személyek esetében ugyanis, akiknek az uniós jogrendből eredő jogosultságait az általunk vizsgált jogszabály megsértette, az EUB vonatkozó gyakorlata fényében már egyértelműen eldönthető, hogy a tagállam uniós jogot hajt-e végre. A Bíróság a DEBügyben hozott ítélete minden kétséget eloszlat e tekintetben.²⁹ A szóban forgó döntés alapjául szolgáló ügyben a kérdéses tagállami rendelkezések nem kifejezetten az uniós jog végrehajtására irányulnak, ugyanakkor

hozzájárul valamely uniós jogból eredő tagállami kötelezettség hatékony megvalósulásához, az uniós jog hatálya alá tartozik, kivéve, ha a tagállami szabály elfogadása észszerűen nem szükséges a releváns uniós jog érvényesítéséhez.

Mindezt a restitúcióra vetítve megállapíthatjuk, hogy e területen a tagállam egyértelműen nagy mozgástérrel rendelkezik, illetve a tagállami restitúciós intézkedések nem az uniós jogot tükrözik.

A funkcionális szükségszerűséget pedig épp a Bizottság álláspontja támasztja alá, amelyben előbbi úgy fogalmaz, hogy az Európai Unió Alapjogi Chartájának 17. cikke – a közérdekből és a törvényben meghatározott feltételek mellett elvett tulajdonért járó kártalanításhoz való jog megteremtésével – védi a tulajdont (E-004016/2020). Ez az értelmezés azért nem zárható ki, mert számos ügyben (ld. C-66/18 sz., illetve C-78/18 sz. Bizottság kontra Magyarország ügyek) egyre inkább elszakadni látszanak a gazdasági szabadságoktól a Charta rendelkezései. Értelemszerűen a fenti kritériumokat az eljáró tagállami bíróság vizsgálja meg esetről-esetre, ezért bizonyos fokú decentralizáció elkerülhetetlen.

Végül érdemes megjegyezni, hogy a tőke szabad mozgása alkalmazási körében nem minden esetben szükséges a határokon átnyúló elem az uniós kontroll megvalósulásához. Így a Bíróság a Hans Reisch (C-515/99) ügyben hozott ítéletében annak ellenére vizsgálta a szóban forgó tagállami jogszabályt, hogy az ügy minden eleme egy tagállamhoz kötődött. Az ügyben készített főtanácsnoki indítvány értelmében a tagállami jogszabály vizsgálata azért indokolt, mivel az potenciálisan korlátozhatja más tagállamok polgárait a gazdasági alapszabadságok gyakorlásában. Ezen indokok a tagállami restitúciós szabályok esetén is fennállnak, a más tagállami polgárok jogosultságai és a határon átnyúló örökségek érvényesíthetősége vonatkozásában.

²⁹ Az ítélet 31–33. pontjaiból, illetve annak rendelkező részéből az tűnik ki, hogy az uniós jogi kritériumok szerint kell kontrollálni az állam uniós jog alapján fennálló felelősségének megállapítására irányuló tagállami eljárásokat, amelyet egyedi esetekben a tagállami bíróságnak kell megítélnie. Mindezt többek között a Charta cikkeinek figyelembevételével, amely alátámasztja, hogy a tagállam az ilyen típusú eljárásokban uniós jogot hajt végre. Európai Unió Bírósága, C-279/09, DEB ítélet, ECLI:EU:C:2010:811.

az állam uniós jog szerinti felelősségének megállapítására irányuló keresetekkel kapcsolatos eljárások az uniós jog hatálya alá tartoznak.³⁰ Hangsúlyozni kell, hogy az általunk vizsgált jogszabály esetében az Európai Bizottság is elismerte, hogy a diszkriminációval érintett személyek uniós jogrendből eredő jogosultságukat a szlovák bíróságok előtt érvényesíthetik.³¹

Összegezve: az Európai Bizottság fent jelzett álláspontját, miszerint minden uniós jog alkalmazási körébe tartozó tagállami restitúciós intézkedés az uniós jogot hajtja végre, és ekképp annak alkalmazása során figyelembe kell venni az uniós jog általános elveit, illetve a Charta rendelkezéseit, az ítélezési gyakorlat jelenleg még nem támasztja teljes mértékben alá. Ezzel szemben, amennyiben egy restitúciós jogszabály uniós jogot sért – jelen esetben a tőke szabad mozgásának rendelkezéseit – és az érintettek a tagállam uniós jog szerinti felelősségének megállapítását, illetve az alapító szerződések által megkövetelt egyenlő bánásmód helyreállítását kérik,³² az ezen igények érvényesítésére irányuló tagállami eljárások már minden kétséget kizáróan az uniós jogot hajtják végre. Következésképp, a tagállamnak annak alkalmazásakor figyelembe kell vennie az uniós jog általános elveit, ideértve a *lex specialis* elvét is. E tekintetben nem lehet eleget hangsúlyozni – ahogy azt Denys Simon is tette a közösségi jogról szóló híres kommentárjában –, miszerint az uniós jog általános elvei –bizonyos értelemben – „szuperlegalitásnak” tekinthetők, amelyet az uniós intézményeknek is figyelembe kell venniük munkájuk során.³³

Az általános jogelvek közül – témánk szempontjából – különös figyelmet érdemel a *lex specialis derogat legi generali* elve, amely elvet viszonylag ritkán alkalmazzák a gyakorlatban, így azt maga a szak-

³⁰ Főtanácsnoki indítvány, C-298/16. 50. pont. A Főtanácsnok indítványában kifejtette, hogy ilyen esetekben igenis szükséges, hogy a tagállami eljárási szabály, nevezetesen a költségmentesség feltételeinek meghatározása az uniós jog alá tartozzon abban az esetben is, ha az alapügyben vizsgált jogszabály nem kifejezetten az uniós jog végrehajtására irányul.

³¹ Ld. 20. lábjegyzet.

³² Európai Unió Bírósága, C-628/15, 46. és 52. pontok.

³³ Simon, Denys: *Le système juridique communautaire*. Paris: Presses Universitaires de France – P.U.F. 2003, 126.

irodalom sem dolgozta fel kimerítően.³⁴ A következőkben kísérletet teszünk arra, hogy az Európai Unió Bíróságának vonatkozó ítéleteit,³⁵ illetve főtanácsnoki indítványait elemezzük ezen elv alkalmazása körében. Mielőtt azonban erre rátérnénk, néhány előzetes megjegyzés lefektetése szükséges az uniós jog természetével, illetve az általános jogelvek uniós jogrendben elfoglalt helyével kapcsolatosan. Mindenekelőtt jól ismert alaptétel, hogy az Európai Unió Bíróságának ítélkezési gyakorlata alapján az uniós jog primátussal rendelkezik a tagállami jog felett, függetlenül attól, hogy azt az uniós jogi norma hatálybalépését megelőzően vagy az követően alkották, illetve hogy írott avagy íratlan jogi normáról beszélünk.³⁶ Továbbá, ahogy azt számos más szerzővel egyetemben Lamprini Xenou is hangsúlyozza,³⁷ az általános elvek betartását – természetesen csakis azokban az esetekben, ahol az adott tagállami jogszabály az uniós jog alkalmazási körébe tartozik – az Európai Unió Bírósága szigorúan a tagállami jog jogszerűségének mércéjévé állítja.³⁸ Az EUB szupremácia elvét érvényesítő fenti gyakorlata értelmében a tagállami kötelezettség értelemszerűen a tagállami jogszabályoknak – legalábbis amennyiben az adott tagállami jogszabály az uniós jog végrehajtásának minősül – az uniós jog általános elvei szerinti értelmezésére is kiterjed. Másképp fogalmazva: az egyes tagállami fórumok olyan értelmezést kell adjanak jogszabályaiknak,

³⁴ Így például: egyes szerzők megkülönböztetik az alapjogias jellegű általános elveket a többi jogelvtől.

³⁵ Az uniós jog általános elvei igen fontos szerepet játszanak az uniós jogrendben, különösen az Európai Unió Bíróságának gyakorlatában: Schwarze, Jürgen: *Droit administratif européen*. Bruxelles: Bruylant. 2009, 76.

³⁶ Európai Unió Bírósága, Flaminio Costa v E.N.E.L. C- 6/64, ECLI:EU:C:1964:34.

³⁷ Xenou, Lamprini: *Les principes généraux du droit de L'Union européenne et la jurisprudence administrative française*. Paris: sous la dir de Prof. Fabrice PICOD. 2014.

³⁸ Európai Unió Bírósága C-5/88 sz. Hubert Wachauf v Bundesamt für Ernährung und Forstwirtschaft ítélet, ECLI:EU:C:1989:321; C-260/89 sz. Elliniki Radiophonia Tiléorassi AE és Panellinia Omospondia Syllogon Prossopikou kontra Dimotiki Etairia Pliroforissis és Sotirios Kouvelas és Nicolaos Avdellas és társai ítélet, ECLI:EU:C:1991:254; C-299/95 sz. Friedrich Kremzow kontra Republik Österreich ítélet, ECLI:EU:C:1997:254; C-112/00 sz. Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge kontra Republik Österreich ítélet, ECLI:EU:C:2003:333.

amely megfelel – többek között – az uniós jog általános elvei által támasztott kritériumoknak.³⁹

5 *Lex specialis derogat legi generali* elve

Mint az fent már említésre került, e jogelvet a gyakorlatban igen ritkán alkalmazzák. Következésképp az uniós jog általános elveinek csoportosítását, illetve az egyes elvek tényleges „súlyának” meghatározását tanulmányozó⁴⁰ szakirodalom sem foglalkozik érdemben⁴¹ az általunk vizsgált elvvel. Ez nem jelenti persze azt, hogy az EUB joggyakorlatában – még ha elszórtan is – ne bukkanna fel a kérdéses jogelv, mind magukban az ítéletekben, mind pedig a hozzájuk kapcsolódó főtanácsnoki indítványokban. Az alábbiakban a *lex specialis derogat legi generali* elvének bírósági ítélkezési gyakorlatban való megjelenését tekintjük át néhány jogeset példáján keresztül, majd ezt követően megvizsgáljuk a jogelvnek a 2003-as szlovák kárpótlási törvény vonatkozásában történő alkalmazhatóságát.

A *lex specialis* elvére – mint általános jogelvre – utalás több ügy kapcsán is megjelenik a Bíróság ítélkezési gyakorlatában. Ezek közül elsőként a Heinrich Stefan ügy kapcsán született főtanácsnoki vélemény említendő.⁴² A szóban forgó ügyben a jogvita a közös agrárpolitika területén merült fel, másodlagos uniós jogi aktusok, nevezetesen a borászat körében született uniós rendeletek bírósági értelmezésével kapcsolatosan, a bor minőségére vonatkozó jelölés használata tárgyá-

³⁹ Európai Unió Bírósága, C-277/11 sz. M.M. és Minister for Justice, ECLI:EU:C:2012:744, 93. pont.

⁴⁰ Az uniós jog általános elveinek egy részét „kodifikálta” az Európai Unió Alapjogi Chartája. Így példaképp az EUB által a Heylens és Johnston ügyekben kimunkált bírósági felülvizsgálathoz való jogot az Alapjogi Charta 47. cikke is rögzíti, mint a hatékony jogorvoslathoz való jogot.

⁴¹ Tridimas, Takis: *The General Principles of EU Law*. Oxford: Oxford University Press. 2007.

⁴² Európai Unió Bírósága, C-285/06 sz. Heinrich Stefan Schneider v Land Rheinland-Pfalz ítélet, ECLI:EU:C:2008:164.

ban. Trstenjak Főtanácsnok indítványában⁴³ arra a következtetésre jut, hogy a *lex specialis derogat legi generali* jogelv értelmezésében a kérdéses másodlagos uniós jogi aktus különös szabályozása⁴⁴ előnyt élvez az általános szabályokat előíró másodlagos uniós jogi aktussal szemben.⁴⁵ Amíg ugyanis utóbbi tartalmazza a megtévesztés általános tilalmát valamennyi, a rendelet szerint lehetséges adat vonatkozásában, addig előbbi az adatok egy különös kategóriájára korlátozza azt. Márpedig a *lex specialis derogat legi generali* általános jogelvé szerint a különös előírás előnyt élvez az általánossal szemben. E ponton fontos hangsúlyozni, hogy a Főtanácsnok már kifejezetten az uniós jog általános jogelvéként utalt a *lex specialis derogat legi generali* elvére.⁴⁶

Az Európai Bizottság kontra Otis NV ügyben a Bíróság⁴⁷ az Európai Unió nemzeti bíróságok előtti képviselőjének joga tárgyában hozott értelmező ítéletet előzetes döntéshozatal keretében, az Európai Uniónak egy tiltott kartellel okozott kár megtérítése iránti eljárásban. Az eljárás felperesei arra hivatkoztak, hogy ahhoz az általános szabályhoz képest, amely a Bizottságot ruházza fel az Európai Unió (korábban Közösség) bíróság előtti eljárásokban történő képviselőjével,⁴⁸ az adott helyzetben *lex specialis*nek tekinthető az a szabály, amely értelmében az Unió pénzügyi érdekeinek védelmében minden esetben az adott intézményt illeti meg a képviselő joga.⁴⁹ Ezen elv európai jogban való

⁴³ C-285/06, Heinrich Stefan, Főtanácsnoki indítvány, 72. pont.

⁴⁴ Az egyes borászati termékek leírása, jelölése, kiszerelése és oltalma tekintetében az 1493/1999/EK tanácsi rendelet alkalmazására vonatkozó egyes szabályok megállapításáról szóló, azóta már hatályon kívül helyezett 2002. április 29-i 753/2002/EK bizottsági rendelet (HL L 118., 1. o.) 24. cikke.

⁴⁵ A Tanács 1493/1999/EK rendelete (1999. május 17.) a borpiac közös szervezéséről, HL L 179., 1999.7.14., 1–84. o. 48. cikk.

⁴⁶ C-285/06, Heinrich Stefan Főtanácsnoki indítvány, 72.pont.

⁴⁷ Európai Unió Bírósága, C-199/11 sz. Europese Gemeenschap kontra Otis NV és társai ítélet, ECLI:EU:C:2012:684.

⁴⁸ Az EKSZ 282. cikke értelmében tagállami bíróságok előtt kizárólagos jelleggel a Bizottság képviseli az Uniót.

⁴⁹ Az alperesek szerint azonban a 282. cikkben foglalt rendelkezés csak egy általános szabály, amely alól kivételt képeznek a Közösség pénzügyi érdekeinek védelmére irányuló különös rendelkezések (EK 274. és 279. cikkek), amelyeket az 1605/2002/EK, Euratom rendelet hajt végre. Az alperesek úgy vélik, a hivatkozott rendelet alapján

érvényesülése esetén ugyanis maguknak az egyes intézményeknek a feladata lett volna a keresetek előterjesztésének kezdeményezése vagy leglábbis a Bizottság bíróságok előtti képviseleti meghatalmazással való ellátása.

Az ügühöz készített indítványában Villalón Főtanácsnok – többek között – a *lex specialis derogat legi generali* elvének adott ügyben való alkalmazhatóságát is megvizsgálta.⁵⁰

A Főtanácsnok ennek során arra a következtetésre jutott, hogy a *lex specialis derogat legi generali* elvének azokban az esetekben van gyakorlati jelentősége, ahol két jogszabályi rendelkezés ugyan ellentétes tartalommal, de azonos célra irányul.⁵¹ Tekintettel, hogy a konkrét ügyben a kérdéses rendelkezések különböző célra irányultak,⁵² a jogelv az adott esetben nem nyerhet alkalmazást.

A Belga Királyság kontra Európai Bizottság ügy⁵³ tárgyául szolgáló, foglalkoztatásra nyújtott állami támogatások területével kapcsolatos megsemmisítés iránti keresetben már maga az Európai Unió Bírósága hivatkozik a szóban forgó jogelvre, amikor megállapítja, hogy a belga kormány érveivel ellentétben nem kétértelmű⁵⁴ a megtámadott rendelet alkalmazási köre. A Bíróság ezt ítéletének indoklásában azzal magyarázza, hogy a *lex specialis derogat legi generali* elve alkalmazási körében, amíg a szóban forgó rendelet

a Közösség adott intézményének feladata a hozzárendelt költségvetési tétel végrehajtása, amely magába foglalja, hogy szabálytalanságok vagy csalás esetén minden intézmény visszaszerezheti a kifizetett összegeket.

⁵⁰ C-199/11, Otis NV és társai, Főtanácsnoki indítvány.

⁵¹ Ld. Uo. 26. pont.

⁵² A Főtanácsnok megemlíti, hogy az EK 274. cikk és az EK 279. cikk a költségvetés végrehajtásához kapcsolódik, míg az EK 282. cikk a Közösség jogképességére vonatkozik, amely a Bizottságot illeti meg. Amíg tehát előbbi az egyes intézményeknek az azokat megillető pénzügyi eszközök tekintetében alkalmazandó biztosítékok megállapítására vonatkozó hatáskörét állapítja meg, addig utóbbi a Közösség képviseletére vonatkozó feladatokat határozza meg és ruházza a Bizottságra.

⁵³ Európai Unió Bírósága, Belga Királyság kontra az Európai Közösségek Bizottsága, C-110/03 ítélete, ECLI:EU:C:2005:223.

⁵⁴ Uo. 39. pont.

„1. cikke a rendelet általános alkalmazási körét határozza meg, addig a rendelet 4. cikkének (3) bekezdése a regionális támogatásokra jogosult térségekben vagy ágazatokban történő munkahelyteremtést elősegítő társadalmi programokra vonatkozik.”

Ez az ügy tehát már kifejezetten egyazon jogi aktus két, egymáshoz képest speciális viszonyban lévő, így egy általános, illetve egy ahhoz képest különösként megfogalmazott rendelkezésre vonatkozik.

Végül, de nem utolsósorban említendő az *Établissements Rimbaud SA* kontra *Directeur général des impôts* ügyben⁵⁵ született főtanácsnoki indítvány és az annak lényegi megállapításait követő EUB-ítélet, ami témánk szempontjából azért bír különös jelentőséggel, mivel az a fenti ügyektől eltérően a gazdasági alapszabadságok tárgykörében merült fel. A Főtanácsnok, az előzetes döntéshozatali eljárás keretében megfogalmazott indítványában – többek között – a *lex specialis* általános jogelvét helyezte fókuszba, immár egy kifejezetten a tőke szabad mozgásának alkalmazási körében keletkezett jogvitában.

Az ingatlanok forgalmi értékére kivetett adókkal kapcsolatos eljárás alapügyében egy tagállam, nevezetesen Franciaország adóhatósága, a jogi személyek tulajdonában álló ingatlanok forgalmi értéke után évi 3%-os adót vetett ki. Amíg azonban a vitatott adó megfizetése alól mentesítette a többi tagállam területén székhellyel rendelkező társaságokat, addig az Európai Gazdasági Térségben (továbbiakban EGT) részes, de harmadik államban székhellyel rendelkező társaságok esetén ezt attól tette függővé, hogy az adott tagállam és a harmadik állam között érvényben van-e egy kölcsönös adókijátszás és adóelkerülés elleni egyezmény. Az ügyben releváns szabályozás, az Európai Gazdasági Térséget létrehozó megállapodás⁵⁶ ugyanakkor nem tartalmazott az EK 57. cikk (1) bekezdéséhez és az 58. cikkhez⁵⁷ hasonló szabályo-

⁵⁵ Európai Unió Bírósága, C-72/09 sz. *Établissements Rimbaud SA v Directeur général des impôts and Directeur des services fiscaux d'Aix-en-Provence* ítélet, ECLI:EU:C:2010:645.

⁵⁶ Megállapodás az Európai Gazdasági Térségről, HL L 1., 1994.1.3., 3–522.

⁵⁷ Az 56. cikk rendelkezései nem érintik a tagállamoknak azt a jogát, hogy alkalmazzák adójoguk azon vonatkozó rendelkezéseit, amelyek a lakóhely vagy a tőkebefekte-

kat.⁵⁸ Előbbi úgy rendelkezik, hogy a tőke szabad áramlása területén irányadó tilalmi főszabály nem érinti a hatályos nemzeti jog korlátozásainak a harmadik országokra történő alkalmazását, amelyeket a harmadik országokba irányuló vagy onnan származó tőkemozgás tekintetében többek között ingatlanbefektetéssel összefüggésben vezetnek be. A Főtanácsnok mindennek ellenére úgy véli, hogy a tagállamok EGTMegállapodás tagállamaival szembeni kötelezettségei nem lehetnek súlyosabbak, mint az EK-szerződésből fakadóak. Indítványában ugyanakkor megerősítette, hogy „a *lex specialis derogat legi generali* elve kizárja az EK 57. cikk (1) bekezdésének a tagállamok és a Lichtensteini Hercegség viszonylatában való alkalmazását”. Amint azt fent jeleztük, a Főtanácsnok indítványában foglaltakat vette irányadónak maga a Bíróság is, döntésében azzal megegyező eredményre jutva.

6 A *lex specialis derogat legi generali* elvének alkalmazhatósága a 2003. évi kárpótlási törvényre

Mint láttuk a *lex specialis* jogelve számos főtanácsnoki indítványban és ítéletben nyert hivatkozást. Bár az elv a kérdéses ügyek esetében nem minden alkalommal kerülhetett alkalmazásra, bátran kijelenthető, hogy a *lex specialis* elve immár megkérdőjelezhetetlenül az uniós jog általános jogelveinek részét képezi.⁵⁹ Ami pedig a konkrét ügyeket illeti, a Heinrich Stefan ügyben a közös agrárpolitika alkalmazási körében két másodlagos uniós jogi aktus, nevezetesen két uniós rendelet általános és különös rendelkezése vonatkozott egyazon területre, egymással ellentétes tartalommal. A *lex specialis derogat legi generali* elve értelmében a specialis rendelkezésnek kellett elsőbbséget adni. Az EUB Otis

tés helye alapján az adózók között különbséget tesznek.

⁵⁸ C-72/92, Établissements Rimbaud SA, Főtanácsnoki indítvány, 28. pont.

⁵⁹ A teljesség igénye nélkül még ide sorolhatók az alábbi döntések: T-123/99, JT's Corporation Ltd v. Európai Bizottság, ECLI:EU:T:2000:230, 50.pont; T-60/06, RENV II – Olaszország v Bizottság, ECLI:EU:T:2016:233, 52-58. pontok; C-280/13 Barclays Bank, ECLI:EU:C:2014:279, 44. pont; T 307/12 and T 408/13 Mayaleh v Council, ECLI:EU:T:2014:926, 198. pont.

NV ügyben hozott ítéletében a *lex specialis* elve elsősorban azért nem nyerhetett alkalmazást, mivel a felhívott két szerződési rendelkezés nem azonos célra irányult. A Belga Királyság kontra Bizottság ügyben a *lex specialis* elv alkalmazhatóságának kérdése egyazon másodlagos aktus eltérő rendelkezései vonatkozásában merült fel. Az uniós aktus rendelkezései bár látszólag egymással ellentétes tartalommal bírtak, a Bíróság végül épp azért nem fogadta el a belga kormánynak a rendelet kétértelműségére vonatkozó érvelését, mivel a jogszabály általános, illetve ahhoz képest különös rendelkezéseiről van szó. Márpedig a *lex specialis derogat legi generali* elve értelmében az általános rendelkezésekkel szemben elsőbbséget élvez a speciális rendelkezés. Végül, az Établissement Rimbaud ügyben – amely különös jelentőséggel bír a tanulmány tárgya szempontjából, tekintve, hogy a tőke szabad mozgása körében merült fel – a *lex specialis* elve megjelenik mind a főtanácsnoki véleményben, mind pedig közvetetten, az indítványban szereplő megállapítások elfogadásával magában az EUB-ítéletben, fontos szerepet játszva a kérdéses rendelkezések értelmezésében.

A *lex specialis* elvére vonatkozó EUB-gyakorlatnak, az elemzés tárgyául szolgáló 2003. évi kárpótlási törvényre és az azzal kapcsolatos tagállami ítélkezési gyakorlatra való alkalmazhatóságát illetően pedig a következő megállapítással élhetünk. A szóban forgó törvény tartalmaz mind egy általános, mind pedig egy speciális rendelkezést az úgynevezett döntő időszak tekintetében, amelyek egyazon területre vonatkoznak, egymással ellentétes tartalommal. A fenti ítéletektől eltérően azonban ez esetben nem elsődleges vagy másodlagos uniós jogi aktusok rendelkezései, hanem tagállami jogszabályi rendelkezések „ütköznek egymással”. Az Európai Unió Bíróságának ítélkezési gyakorlata azonban világos: ha egy tagállami jogszabály az uniós jogot végrehajtó jogszabálynak minősül,⁶⁰ akkor igenis figyelembe kell venni az uniós jog általános elvei által támasztott követelményeket. A *lex specialis derogat legi generali* elve ily módon megköveteli, hogy az uniós

⁶⁰ Azért tartozik a kérdéses jogszabály az uniós jog alkalmazási körébe, mert a 2004. május 1. és december 31. közötti, a kárpótlási kérelmek benyújtására nyitva álló határidőben a Szlovák Köztársaság már az Európai Unió tagja volt. Ld. a 24., illetve a 25. lábjegyzetet.

jogot végrehajtó tagállami jogszabály, nevezetesen a szlovák kárpótlási törvény esetében, ha két, egymással ellentétes tartalmú rendelkezés azonos területre vonatkozik – márpedig az adott ügyben kétségtelenül ez a helyzet –, akkor a speciális rendelkezésnek primátust kell adni a jogszabály általános rendelkezései felett.

7 Összegzés

Az uniós jog nem követeli meg főszabályként, hogy a tagállamok kárpótlást nyújtsanak az uniós csatlakozásukat megelőzően elvett ingatlanokért, illetve a tagállamok arról is szabadon dönthetnek, hogy mely időszakokban elkobzott, milyen személyi és tárgyi körre nyújtanak kárpótlást.

Mindezt lefordítva a szlovák kárpótlási jogra, az uniós jog fejlődésének mai állása, valamint az Európai Bizottság állásfoglalásai értelmében, az uniós jog főszabályként nem követeli meg, hogy a Szlovák Köztársaság kárpótlási jogszabályai az úgynevezett döntő időszakot megelőzően elkobzott mezőgazdasági ingatlanokért is kárpótlást biztosítsanak. Mégis, amennyiben egy tagállam az uniós jog *ratione temporis* hatályán belül intézkedéseket hoz az elkobzott ingatlanok visszaszolgáltatása érdekében, azt az uniós szabályok – többek között – a tőke szabad mozgásának figyelembevételével kell megtennie. Másképp fogalmazva, a gazdasági alapszabadságok alkalmazási körében hozott intézkedések minden esetben meg kell feleljenek az uniós jog általános elveinek, tekintve, hogy az uniós jog végrehajtásának minősülnek. A 2003. évi kárpótlási törvény azért tartozik az uniós jog alkalmazási körébe, mivel a kárpótlási kérelmek benyújtására nyitva álló, így a 2004. május 1. és december 31. közötti időszak alatt a Szlovák Köztársaság már az Európai Unió tagja volt. Abban az esetben, ha a 2003. évi törvény a kárpótlási igények benyújtásának végdatumaként példaképp a 2004. április 30-ai időpontot határozta volna meg, az uniós jogrend, konkrétan a tőke szabad mozgásának szabályanyaga semmilyen kri-

tériumot nem támasztana a mezőgazdasági ingatlanok kárpótlásával kapcsolatban.

Mint fent láthattuk, az EUB állandó ítélezési gyakorlata a *lex specialis derogat legi generali* elvét az uniós jog általános elveként rendeli alkalmazni. Így a vizsgált restitúciós jogszabály általános rendelkezései – amelyeket a preambulumban, illetve magában a jogszabályban fogalmaznak meg, és melyek csak az úgynevezett döntő időszakban elkobzott ingatlanvagyon visszaigénylését teszik lehetővé – általános szabályoknak minősülnek. Ezzel szemben azon rendelkezés(ek), amelyek az elkobzott vagyon visszaigénylését – bizonyos kritériumok betartásával – abban az esetben is lehetővé teszik, ha azokat az úgynevezett döntő időszakot megelőzően kobozták el, *lex specialis*ként kategorizálhatók. Egy esetleges jogvitában a tagállami bíróságok feladata, hogy olyan értelmezést adjanak a tagállami jogszabályoknak, amely megfelel az uniós jog általános elveinek, így a *lex specialis* elvének, ezzel biztosítva a jogszabály uniós jognak megfelelő alkalmazását. E kötelezettség azon személyek esetében tűnik teljességgel megalapozottnak, akik uniós jogrendből eredő kártérítési igénnyel lépnek fel az érintett tagállammal szemben. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy a szlovák bíróságoknak biztosítaniuk kell az elsőbbségét a 2003. évi kárpótlási törvény azon speciális rendelkezésének, amely az úgynevezett döntő időszakot megelőző időszak vonatkozásában is lehetővé teszi az elkobzott vagyon visszaigénylését.⁶¹ Ellenkező esetben a jogalkalmazás nem felel meg az uniós jog általános elvei által támasztott kritériumoknak, azaz az uniós joggal összeegyeztethetetlennek minősül.

⁶¹ Jelen írásban nem térünk ki annak vizsgálatára, hogy az Európai Bizottság álláspontjának megfelelően, azon személyek, akik az uniós jogot sértő diszkriminatív rendelkezések következtében nem tudták beadni kárpótlási igényeiket, és az uniós jog alapján szlovák bíróságok előtt érvényesíthetik igényeiket, ezt milyen – uniós és szlovák – eljárási keretek között tehetik meg.

Felhasznált irodalom

- Blutman László: *Az Európai Unió joga a gyakorlatban – a Brexit után*. Budapest: HVG-ORAC Kiadó. 2020.
- Blutman László: Az Alapjogi Charta és az uniós jog határai. In: Homoki-Nagy Mária (főszerk.): *Ünnepi kötet Dr. Czúcz Ottó egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem ÁJK. 2016, 103–109.
- Horváth Attila: A Benes-dekrétumok és a hozzá kapcsolódó diszkriminatív intézkedések Csehszlovákiában 1945 és 1948 között. In: Horváth Attila – Korom Ágoston (szerk.): *A Benes-dekrétumok az Európai Parlamentben*. Budapest: NKE. 2014.
- Rondu, Julie: *L'individu, sujet du droit de l'Union européenne*. Bruxelles: Bruylant. 2020.
- Pailler, Ludovic: L'invocabilité de la Charte des droits fondamentaux. In: Clément-Wilz, Laure (dir.): *Le rôle politique de la Cour de justice de l'Union européenne*. Bruxelles: Bruylant, 2018.
- Kurucz Mihály: Gondolatok a magyar földforgalmi törvény uniós feszültségpontjainak kérdéseiről. In: Szalma József (szerk.): *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken 2014*. Újvidék: Vajdasági Magyar Tudományos Társaság. 2015.
- Kurucz Mihály: *A mezőgazdasági ingatlanok agrárjogi szabályozása*. Budapest: Mobil Kiadó. 2001.
- Kurucz Mihály: *Az európai agrárjog alapjai*. Budapest: Mobil Kiadó. 2003.
- Mészáros Anikó – Korom Ágoston: A Benes-dekrétumok tegnap és ma az Európai Parlamentben. In: Horváth Attila – Korom Ágoston (szerk.): *A Benes-dekrétumok az Európai Parlamentben*. Budapest: NKE. 2014.
- Schwarze, Jürgen: *Droit administratif européen*. Bruxelles: Bruylant. 2009.
- Simon, Denys: *Le système juridique communautaire*. Paris: Presses Universitaires de France –P.U.F. 2003.
- Szilágyi János Ede: Az Egyesült Államok és szövetségi államainak mezőgazdasági földtulajdon szabályozása a határon átnyúló földszerzések viszonylatában. In: *Miskolci Jogi Szemle 2017/2. különszám*.
- Szilágyi János Ede: Agricultural Land Law– Soft law in soft law. In: *Hungarian Yearbook of International Law and European Law 2018*.
- Szilágyi János Ede – Raisz Anikó – Kocsis Enikő Bianka: New dimensions of the Hungarian agricultural law in respect of food sovereignty. In: *Journal of Agricultural and Environmental Law 22/2017*.

Tridimas, Takis: *The General Principles of EU Law*. Oxford: Oxford University Press. 200.

Xenou, Lamprini: *Les principes généraux du droit de L'Union européenne et la jurisprudence administrative française*. Paris: sous la dir de Prof. Fabrice PICOD. 2014.

RESUME

Daniel TURP

Self-Determination, the Right of Peoples to Decide and the Obligation of States to Negotiate

The fundamental and collective right of self-determination of peoples has been and continues to be claimed by many independence and autonomist movements. This article argues that international practice tends to show that attempts to contain this right to self-determination to the colonial sphere and to refuse non-colonial peoples the benefit of independence or autonomy has not been successful during the last part of the 20th century and the beginning of the 21st century. The major attribute of the right of self-determination is “the right of peoples to decide”, but it comes with an essential corollary, “the obligation for States to negotiate” which was affirmed in the Supreme Court of Canada’s *Reference re Secession of Québec* and that can also be found in article 1 common to the same *International Covenants on Human Right*. The author suggests that peoples affirm their right to self-determination, including their right to freely determine their political status and call upon the States to abide by their obligation to negotiate and to their commitment to promote the realization of the right of self-determination.

Xabier EZEIZABARRENA

**Minority autonomy and the internal aspects
of self-determination in the EU: Brief comparative
approach from the Basque Country**

This paper analyses the contemporary concept of the right to self-determination within the complicated framework of the European Union. In that context, whereas the concept of autonomy is widely assumed in decentralised countries there is also a shifting concept of co-sovereignty in the EU framework through which it might be useful to foster new trends towards self-determination mainly through political negotiation and agreements. The study includes a brief comparative approach analysing the constitutional situation of the Basque Country and its Historical Rights or Titles.

Lothar HÖBELT

**No "Road to Canossa" and no "Death Warrant":
The End of Austria-Hungary Revisited**

It has often been argued that the Sixtus affair in April 1918 turned the Habsburg monarchy into a "vassal state" of Germany, thus in turn prompting the Entente powers to sign Austria-Hungary's "death warrant". However, the facts do not seem to support that theory. After the Russian collapse, the Austrians were far less dependent on Germany than in any of the previous years of the war. In turn, German interest in an ever-closer union with the Habsburg monarchy waned in favour of the possibilities offered by a domination of Russia. The Entente, too, was far from having made up its mind about the fate of Austria-Hungary. All the Western powers did in the summer of 1918 was to provide an incentive for Masaryk and Benes to put the Siberian-based

Czechoslovak Legion at their disposal to fight Lenin. In terms of domestic politics, the political elites of the Slav “nationalities” did not suddenly turn away from the monarchy in a Road to Damascus-like conversion, but tried to make the most of the constraints and options available by following a policy of “two irons in the fire”. It was only after the Central Powers had clearly lost the war that they felt free to opt for independence.

Tibor GLANT

The Inquiry and the Paris Peace Conference: American Preparations for Peace and the Future of Hungary, 1917-1920

During the First World War the Inquiry was established under the leadership of Colonel House, recruited scholar mainly from the East Coast universities, and was charged with the American peace preparatory work. President Wilson’s proposed “scientific peace” was designed to put an end to war once and for all and guarantee peaceful international cooperation. It was to be the key to Wilson’s new world order, but in its final report the Austro-Hungarian study group, which is described in detail in our study, wrote that it was unable to propose justifiable and practically feasible international borders on the territory of the former Habsburg Empire, in the key region between the Germans and the Russians. It also meant that the plan for a “Pax Americana” based on a “scientific peace” had failed before the peace conference was opened. After that, in 1919 the Inquiry’s experts had a mandate of diplomatic and political tasks as well as of intelligence, although they were obviously not prepared for this. In this paper we introduce and evaluate the performance of the Austro-Hungarian study group of the Inquiry and those decisions of the American peace delegation which had Hungarian relevance on the basis of sources that have not

yet been studied. We present the circumstances of the establishment of the Inquiry, its operational proceedings, its personal networks, and the most important members thereof. In addition, we analyze the American plans regarding the future of the Habsburg Monarchy and Hungary as well as their partial implementation in Paris. In conclusion, we offer an evaluation of the performance of the Inquiry, focusing on its Austro-Hungarian study group.

Patrik SZEGHŐ

Yugoslav Unity and the Dissolution of Austria-Hungary

With the revival of the Yugoslav idea at the beginning of the 20th century, the Croatian *novi kurs* (new direction) political movement successfully mobilized the entrepreneur classes in most of the Yugoslav Habsburg territories during the Hungarian constitutional crisis (1905–1906). Forming an alliance of Croatian and Serbian parties, the so-called Croato-Serb Coalition promoted the idea of civic equality among Yugoslavs and overtly supported the opponents of Dualism in Hungary with the prospect of a revision on the Croatian-Hungarian Sub-Compromise (*Nagodba*).

As it was soon revealed, after the 30-year rule of the Liberal Party the promising regime change in Hungary did not fulfil any long-awaited expectations among the Southern Slavs. In lieu of solving social and national discontent the Independence Party and its grand electoral coalition (the Liberal Party's successors in power) turned to nationalist rhetoric to deter attention from their unfulfilled but aspiring electoral promises by overexaggerating the peril the non-Magyars posed to the Hungarian Kingdom. Disillusioned with Austria-Hungary, the intellectual fathers of the *novi kurs* then looked for the Serbian Kingdom as a possible Piedmont for the Yugoslavs, which could have liberated and unified all the Southern Slav territories.

At the outbreak of the First World War, some of the Southern Slav political leaders left the Habsburg Empire and endeavoured to convince the leaders of the Entente Powers to support the creation of a united Yugoslav state. Their political mission had been seemingly whole-heartedly supported by the Serbian Kingdom, which contributed financial assistance to the creation of the Yugoslav Committee, a London-based wartime Yugoslav émigré organization.

During the course of the First World War, of all Habsburg nationalities the case and aspirations of the Southern Slavs occupied the most precarious and seemingly hopeless position. In an age when national self-determination was not universally accepted as the basis of state frontiers and peace-making, the crusade for the creation of an independent and unified Yugoslav state at the expense of the Habsburg Empire's dismemberment seemed to be a lost cause. Besides the Entente high officials' wish to reform and preserve the Habsburg Empire as a future counterpoise to Germany in the post-bellum epoch, territories inhabited by Yugoslavs became the object of bargaining for Bulgaria, Italy and Romania's entry into the war. Meanwhile, the disagreements between the Yugoslav Committee and the Serbian Cabinet on the method of unification and the future form of government antagonized the international campaign which intended to promote the Yugoslav idea as the embodiment of Southern Slav national self-determination. Moreover, this complicated the process of Allied recognition of the future Yugoslav state at the end of The Great War.

This study aims to investigate the Southern Slav question and the path to Yugoslav unification in the last decades of Habsburg Empire.

László KOMÁROMI

The Question of Territorial Plebiscites after the first World War with Special Regard to Hungary

The idea to decide territorial questions by means of plebiscite first played a significant role during the French Revolution of 1789. It obtained practical importance in the course of the Italian unification process and seemed to decline in the last decades of the 19th century. However, during the First World War, partly due to President Wilson's advocacy of the principle of national self-determination, the idea was again referred to quite frequently as a desirable means for post-war arrangement. It became a matter of common knowledge and was planned to be a widely applied and accepted solution for territorial disputes.

Owing to this, in relation to the borders between Germany and its neighbouring countries, namely Denmark, Poland, France and Belgium, the Paris Peace Conference provided for plebiscites in Schleswig, Allenstein and Marienwerder (1920), Upper Silesia (1921), the Saar territory (1935) and prescribed unilateral popular consultations in Eupen and Malmédy (1920). As for the Austrian-Yugoslavian border, a plebiscite was held in the Klagenfurt Basin (1920). Direct popular votes were proposed by the victorious Great Powers or by other concerned parties in other territorial issues as well, these suggestions were, however, not realized, either because they would have – in most cases – opposed the interests of the winners, or the issue was related to the border between victorious powers and the parties could not reach an agreement on holding a plebiscite.

As a consequence, not only was the dual state of Austria-Hungary dissolved; but Hungary was also forced to cede approximately two-thirds of its historical territory. It is not surprising that the Hungarian governments repeatedly referred to the principle of national self-determination and the peace delegation of Hungary also requested plebiscites in every area planned to be detached by the Peace Conference. The reference to national sovereignty was, however, effaced by

other arguments like the historical right of Hungary to its territories and the economic and geographic unity of the Carpathian Basin, which underlined the insistence on the territorial integrity of the country. Finally, neither the historic, economic and geographic arguments were accepted nor the requests for plebiscites were fulfilled. The only territorial plebiscite was held due to a separate agreement between the Austrian and Hungarian governments on the future of the city of Sopron and its environs (1921). This region remained finally with Hungary; all other parts of Burgenland became part of Austria.

István SZABÓ

The Impact of Trianon on Public Law Traditions

The study examines the impact of Hungary's post-Great War losses of territory on public law traditions. The loss of war was followed by a revolution aiming to break with the past. This break was primarily motivated by hope for more favourable peace conditions. However, this hope was soon shattered and the territorial breakup of the country sealed by the Peace Treaty of Trianon led to a revival of traditions. Its most marked example was the definition of the system of government, where the *de facto* and *de jure* situation was permanently separated. As a result of the royal throne being unfilled, republican elements dominated the operation of government, that is, the country was a *de facto* republic, yet the national assembly defined the system of government as a kingdom for reasons of holding on to traditions.

Barna BODÓ**Between Yesterday and Tomorrow – What Happened
to the Memorials in Banat after 1918**

Upon changing systems or power, it is a recurring question what to do with the memorials (statues, plaques, monuments) that were brought to life in an earlier era and symbolise the values and political purposes of that period. In this particular case: what to do with the memorials connected to the Hungarian history and culture in Transylvania, Romania. In lack of any bilateral or international agreement or forum regulating it, Romania has the right to answer this question in her own way.

It is a crucial question for the Hungarian people living in Transylvania how the new power is going to handle the former memorials symbolising national or local values after Trianon. Although there has been some research, no exhaustive analysis has been carried out in Banat, Romania, which would have included all the memorials that have fallen prey to the history, and no comparative analysis has been carried out which would have tracked the memorials of more local ethnics. As Banat does not exist as an administrative region but is still remembered by the locals as a historic region, moreover, the current administrative division does not represent the exact location of the historic region, thus, in order to insist on the frames, I have researched the story of the memorials in three counties: Arad, Timis and Caras-Severin. We are not able to cite a concrete number owing to the fact that we are not aware of each and every lost / disappeared memorial, we presume that nearly a hundred statues, plaques and other memorials have fallen faded in the history, most of which were related to Hungary, but some of them were German/Swabish and a small portion of them was connected to Romania. No Serbian-related memorial has been reported to have disappeared. My collection mentions 85 of these memorials. As for the destroyed Hungarian memorials, some of them have been reinstalled over the last three decades.

Gábor KARDOS

**Trianon and International Law: Arguments
of Hungarian Scholars of International Law against
the Treaty of Trianon**

The stringent peace treaties and the confident moral superiority of the victors led to the strong dictate of the peace treaties signed in the palaces in the vicinity of Paris in 1920: land acquisition, economic and security requirements were met to a much greater extent than in previous post-war settlements. The Hungarian legal literature in international law between the two world wars devoted intense attention to potential arguments against the Treaty of Trianon. In connection with the anniversary, this short article draws attention to the arguments of some prominent Hungarian international lawyers without seeking a complete picture in the presentation of the Hungarian legal literature in the matter. The main arguments were as follows: after the end of the First World War, the Entente Powers used illegal coercion against Hungary, crossing the demarcation lines designated by the truce. This article refers to the French Prime Minister Alexandre Millerand's letter of 6 May 1920, which deceived the Hungarian Government and led them to sign the Treaty of Trianon.

Laura GYENEY - Ágoston KOROM

**Restitution for Immovable Property: the Beneš-Decrees
from the Perspective of European Union Law - the Legal
Status of Claimants for Confiscations prior to 1948
on the Grounds of the Principle of *lex specialis***

This article examines the Slovak Act NO. 503/2003 Coll. on the Restitution of Agricultural Property, which also concerns certain provisions

of the Beneš Decrees, and the administrative and judicial practice interpreting it. As is well known, Member States are not obligated to provide restitution for property taken without compensation before their accession to the EU. However, if restitution measures are introduced after accession, they must comply with the criteria of the free movement of capital, such as the principle of non-discrimination on grounds of nationality at its core.

In view of the discriminatory clauses of the Slovak Restitution Act, which make restitution bound to Slovak nationality and permanent residence in Slovakia, the European Commission has recognised that the law in question infringes EU law for the period following the accession to the EU of the Member State concerned. Nevertheless, it did not wish to launch an infringement procedure *ex officio* at the request of more than one thousand complainants. It justified its decision, *inter alia*, on the grounds that the persons concerned were able to assert their claims under the EU legal order before the Slovak courts.

In our study, we try to answer the question as to whether any enforcement of the above property could affect the properties taken away as a result of the Beneš Decrees, or whether it could only cover properties confiscated by law during the period called “the decisive period” such as the nationalisations after February 1948. In our analysis, we call for a little-known and rarely applied general principle of EU law, namely the *lex specialis derogat legi generali* principle.

KÉSZÜLT A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap